

TÁRSADALOM- KUTATÁS

1998

1-2

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, VI., Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Heleszta Éva
Tel.: 321-4830/126
Fax: 322-0207
E-mail:H8757 ROZGONYI@ELLA.HU

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.
Telefon: 204-3976. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó Rt.
Magiszter (Budapest, V. Városház u. 1.) könyvesboltjában.

A4/19455

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

- FARAGÓ Péter végzős szociológus hallgató,
Miskolci Egyetem
- GÁTHY Vera szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ
- KISGYÖRGY Sándor környezetvédelmi tanácsadó,
KESZI
- KOZMA Gábor egyetemi tanársegéd, KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék
- LÉVAI Imre közgazdász, MTA Politikatudományi Intézet
- PAPHÁZI Tibor szociológus, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ
- ROZGONYI Tamás szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ
- SZÁNTÓ Miklós szociológus
- SZÉMAN Zsuzsa szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ
- TAGÁNYI Zoltán szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ
- VÁRI Anna közgazdász, tudományos főmunkatárs,
MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ

TARTALOM

Tanulmány		
5	Gáthy Vera – Széman Zsuzsa	Az idősgondozás néhány kérdése egy japán-magyar összehasonlító kutatás tükrében
27	Vári Anna – Kisgyörgy Sándor	Társadalmi részvétel a törvényalkotásban: a vízminőség-szabályozás jogi kereteinek vízgyűjtő-szemléletű fejlesztése
43	Kozma Gábor	A lakosság térbeli preferenciáinak vizsgálata Debrecenben
Műhely		
57	Papházi Tibor – Rozgonyi Tamás	A Kis-Balaton védőrendszer és társadalmi környezete
72	Faragó Péter	Karl Mannheim, a szabadságkereső értelmiségi
Dokumentum		
85	Szántó Miklós	II. A szociológia „albérletben” – 3. rész
Könyvszemle		
114	Lévai Imre	Bátortalanul...
116	Tagányi Zoltán	William H. Durham: Coevolution. Genes, Culture and Human Diversity

CONTENTS

Papers

5	Gáthy, Vera – Széman, Zsuzsa	Some Issues of Care for the Elderly as Reflected by a Japanese–Hungarian Comparative Research
27	Vári, Anna – Kisgyörgy, Sándor	Public Participation in Developing Water Quality Legislation and Regulation in Hungary
43	Kozma, Gábor	The Examination of Residential Preferences in Debrecen
-

Workshop

57	Papházi, Tibor – Rozgonyi, Tamás	The Protective System of the Kis-Balaton and Its Social Environment
72	Faragó, Péter	Karl Mannheim, the Intellectual in Quest of Freedom
-

Document

85	Szántó, Miklós	II. Sociology in 'Subtenancy' – Part 3
-

Book Review

114	Lévai, Imre	Timidly...
116	Tagányi, Zoltán	William H. Durham: Coevolution. Genes, Culture and Human Diversity

GÁTHY VERA – SZÉMAN ZSUZSA

AZ IDŐSGONDOZÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE EGY JAPÁN–MAGYAR ÖSSZEHAJONLÍTÓ KUTATÁS TÜKRÉBEN¹

A FEJLETT TÁRSADALMAK NAGY GONDJA: AZ ÖREGEDÉS

Közismert, hogy az ezredforduló felé haladva az iparilag fejlett társadalmak népessége öregszik, mind nagyobb része hatvan év fölötti. A folyamat ezekben a társadalmakban a szociálpolitika számára új és igen összetett kihívást jelent. Nem csupán arról van szó, hogy a javuló egészségügyi ellátással, magasabb életszínvonalal hosszabbodott meg az emberek várható élettartama, hanem e demográfiai öregedés mellett megjelent a társadalmi öregedés is: a munkalehetőségek és a munkaidő általános csökkenésével még erejük teljében lévő emberek kényszerülnek nyugdíjba vonulni úgy, hogy – például a korábbi hazai gyakorlattól eltérően – nem képesek visszatérni a munkaerőpiacra. Az ötvenöt éves nyugdíjas nem tud mit kezdeni önmagával, tudását, energiáját a társadalom sokféleképpen hasznosíthatná. Ezt a problémát is az időspolitika lenne hivatott valami módon kezelni. A korai nyugdíjazás azonban nem mindenütt újkeletű gond, Japánban például mindenki tudja, hogy amikor húszesztendősen munkába áll, ötvenöt éves korában majd ott kell hagynia elért pozícióját, vezető beosztását és meg kell elégednie azzal, hogy cége leányvállalatánál vehet csak részt a vezetésben, de néhány évvel később azután már minden bizonnyal ott kell hagynia állását. Ezt a korhatárt Japánban hamarosan 65 évre emelik. A nyugdíjazás után az idősödő ember esetleg talál magának valamilyen munkát – például taxisofőrnek áll – a többség azonban legfeljebb önkéntesként hasznosítja tudását, szabadidejét.

A japán példa nem véletlen a jelen írás elején. Éppen azért, mert a japán társadalomban a születéskor várható élettartam a világon a leghosszabb és az előrejelzések ennek további növekedését mutatják, az állam és a társadalom ott az idősgondozás szociálpolitikai gondjával szükségképpen szembesült és keresi a megoldásokat. Ennek is köszönhető, hogy a Japán Alapítvány támogat egy szerény keretek között folytatott közös kutatási programot, amely éppen e megoldások és kialakult gyakorlat összehasonlítását tűzte ki célul, különös tekintettel arra, hogy miképpen változik a jóléti modell szereplőinek összetétele éppen az idősgondozás területén. Azt kívánjuk tehát feltárni, hogy a két országban mi az, amit az állami szektor ezen a téren nyújtani tud és

milyen tervek alapján igyekeznek megfelelni a kihívásnak, továbbá milyen szerepet vállalnak a voluntáris szerveződések és a piac e növekvő és mind komplexebbé váló ellátási területen.

A téma igencsak átfogó, ezért a kutatás eredményeit folyamatosan kívánjuk ismertetni. Mostani, első írásunkban a probléma felvázolása mellett a demográfiai helyzet, az állami ellátás, illetve a vonatkozó legfontosabb törvények összehasonlítására vállalkozhatunk. Második közleményünkben a Japánban készített interjúk tapasztalatait kívánjuk közreadni, a harmadik írásban majd a kutatás japán résztvevője számol be munkájáról, végül pedig egy felmérés adatai alapján kívánunk képet adni arról, hogy Magyarországon a nonprofit szervezetek miképpen kapcsolódtak be az idősgondozásba. E felmérést a későbbiekben azután Japánban is elvégzik.

NÉHÁNY DEMOGRÁFIAI ADAT

Japánban a születéskor várható élettartam ma már 80 év. A XXI. században minden negyedik japán állampolgár 65 évnél idősebb lesz és ez az arány az emberiség történelmében példa nélküli. De már 2000-ben is a lakosság 17%-a fog ebbe a korcsoportba tartozni, Japánt csupán Svédország közelíti majd meg, nyomában Németországgal és Franciaországgal. 2020-ra pedig már a japán lakosság 25,5%-a lesz 65 éves vagy annál idősebb.² Míg 1992-ben a japán lakosságból mintegy 1,9 millió idős szorult valamiféle támogatásra, ez a szám várhatóan 1999-ben már 2,7 millió lesz. Ha figyelembe vesszük, hogy Japán összlakossága ma 120 millió körül van, akkor az abszolút számok tükrében az ottani idős- és szociálpolitika feladata dimenzióit tekintve számunkra elképzelhetetlen nagyságrendű.

A japánhoz hasonlóan a magyar társadalomra is jellemző a gyors demográfiai és a társadalmi öregedés. A demográfusok által nemzetközileg elfogadott kategóriák szerint a 60 éven felüliek aránya 1980-ban csupán 17%, 1990-ben már 18,9%, 1997-ben pedig 19,5% volt³. A társadalmi öregedés még gyorsabb tendenciát mutat. A nyugdíjasok aránya 1990–1994 közt 22,9% -ról⁴ 27%-ra⁵ nőtt, 1997-re ez a mutató elérte a lakosság 30%-át. E trend mögött a nyugdíjkorhatár elérése előtti, korai nyugdíjazás⁶ felerősödése áll. A társadalmi öregedés komoly üzeneteket hordoz: a) a lakosság nagyarányú, viszonylag fiatal rétegei számára célt, hasznos elfoglaltságot kell teremteni, b) meg kell oldani a fiatalabb idősök egészségi ellátását, c) ki kell alakítani azt a prevenciót, amellyel a súlyosabb betegségek elkerülhetőek, illetve amely lehetővé teszi, hogy a nyugdíjas korosztály minél tovább saját otthonában maradhasson vagy ahhoz hasonló körülmények között élhessen, d) meg kell oldani a rehabilitációt, e) meg kell szervezni az idősök tájékoztatását, f) tanácsadással kell elősegíteni az idősök mindennapi életvitelét, g) figyelembe kell venni az idősök heterogenitását, eltérő szükségleteiket.

A nyugdíjas és a társadalom mind nagyobb részét kitevő időskorú népesség még dinamikus szegmense mindenütt számottevő. Magyarországon korábban a nyugdíjas, ha kívánta, visszatért a munkaerőpiacra és folytatta tevékeny életét, főképpen azért, hogy kiegészítse szerény nyugdíját. Japánban az állami jóléti politika részeként a szerény összegű alapnyugdíj állampolgári jogon jár, a kereső tevékenység mellett az idősebb nemzedék, a jó kondícióban lévő nyugdíjas társadalmi munkát vállal, parkot takarít, gyerekekre vigyáz, leveleket ír, kézbesít, segít, ahol tud a saját közösségében.⁷

A JÓLÉTI RENDSZER

Az összetett jóléti rendszer egészéről mindkét országban elmondható, hogy korábban jobbra az állam egyedül gondolta megoldani a feladatot és biztosítani a különböző szolgáltatásokat a szociális szférában.

A kilencvenes években Magyarországon az állam megkezdte a kivonulást a szociális szférából, ahol új jóléti ellátási rendszer jelent meg. Ennek lényege, hogy vegyes összetételű, az állam mellett szerepet vállalnak benne a nem állami, azaz nonprofit és piaci szolgáltatók. Hasonló a helyzet a világ más országaiban, ahol a piacgazdaság a meghatározó.

Fejlett ipari társadalmakban az öregedéssel összefüggésben az ellátó rendszer éppen ezen a területen mutatja a leggyorsabb változásokat.

Az állami ellátó rendszerek legfőbb negatívuma, hogy az állam általában merev keretek között, hosszú távra – esetleg 5–10 éves időszakokra – tervez, míg a lakossági szükségletek, az újabb igények azonnali kielégítést követelnek, hiszen az életciklus megfelelő szakaszában – akár a kisgyermekkorról, akár az időskorról legyen is szó, 8–10 esztendő várakozás az állami tervek megvalósítására beláthatatlanul hosszú és az egyén számára sokszor elviselhetetlen. Az alulról jövő nyomásnak engedve jelentek meg tehát a nem kormányzati, nem profit érdekeltségű szervezetek az ellátó rendszerben, illetve mellettük helyet kértek és kérnek a piaci szereplők.

Az állami feladatvállalás egyik markáns vonása, hogy általában az állam nem volt képes megfelelő törvényi szabályozást alkotni, amely makro szinten megfelelné a feladatok különböző szereplők felé történő aprólékos átadásának, a szerződéses rendszerének, ezért e tekintetben is a kezdeményezések, az együttműködési formák kialakítása jóval alacsonyabb szinten, a tényleges ellátásban jelentkezett és fejlődik ki. Igaz ez még egy olyan társadalomra is, mint Japán, ahol gyakorlatilag hagyományosan mindent – még a házasságot is – szerződésben rendeznek és rögzítenek, semmit nem bíznak a véletlenre⁸. A kiszervezés Nyugat-Európában jól bevált gyakorlata Magyarországon is terjedőben van, amikor – pl. területünkön, az idősgondozásban – valamely voluntáris szervezet, vagy akár piaci szereplő – egy-egy konkrét feladat ellátására megállapodást köt a területileg illetékes önkormányzattal. Erre a

későbbiekben idézünk példát, a módszer azonban egyelőre közel sem általános, makro szintű szabályozása nem létezik. Japánban ugyanez a folyamat zajlik, ám ott más korlátokba ütközik. Nevezetesen Japánban az ún. nonprofit szervezeteket nem kell bejegyeztetni valamilyen hatóságnál, így nem is lehet pontosan tudni, hogy mennyi van belőlük, milyen természetűek, mivel foglalkoznak. Mostanában készül a törvénytervezet, amely ezt az állapotot hivatott áttekinthetővé tenni és rendezni, egyebek között éppen azért, mert a nonprofit szervezetek mind markánsabban vesznek részt a szociális ellátásban, esetünkben az idősgondozásban. Azonban hosszú és szívós munkával kell megküzdeniük az állam bizalmatlanságával, ellenérzéseivel, amely hagyományos tekintélyének veszélyeztetését látja a nonprofit szervezetek megjelenésében, pedig egyre nyilvánvalóbb, hogy a megfelelő szolgáltatások nyújtásához növekvő mértékben kell igénybe vennie a napjainkban még elismertetésükért küzdő civil szervezeteket.

A NONPROFIT SZERVEZETEK MAGYARORSZÁGON

Az 1997 végén elfogadott nonprofit törvény alapvetően megváltoztatta a magyarországi civil szervezetek helyzetét. A törvény előtti időszakban külön szabályozták az alapítványokat és az egyesületeket. Mindegyik formának megvolt a maga előnye, adótámogatást például az alapítványok kaptak. A szervezetek között sok volt az átfedés, gyakorta egy civil szervezetnek ugyanazon, vagy nagyon hasonló feladat elvégzésére alapítványa és egyesülete is volt.

Az új nonprofit törvény a szektoron belüli átrendeződés elindítója, amennyiben a civil szervezeteket nem formájuk (alapítvány vagy egyesület), hanem tevékenységi vállalásuk szerint kezeli. Így a piramis alsó szintjén azok az alapítványok és egyesületek helyezkednek el, amelyek nem akarnak mást, mint egyfajta önkéntes civil szerveződést, pl. baráti társaságok. A következő szintre azokat az alapítványokat és egyesületeket sorolja a törvény, amelyek az általa megadott 12 közhasznú tevékenység valamelyikében segítenek. A piramis csúcsára kerülnek azok a szervezetek, amelyek a törvény szerinti kiemelten közhasznú tevékenységekben vesznek részt. A törvény 1998. június 1-ig írta elő a már működő szervezetek számára az új kategóriák szerinti átsorolást, az újonnan alakulóknak pedig e feltételek szerint kell magukat regisztráltatni. A szervezeteknek besorolásuk szerint más a kötelező nyilvánosságuk, a szupervíziójuk és az adótámogatásuk is. Bár a törvény látszólag hierarchizáltan elrendezett mindent, csak az átrendeződés után derülnek majd ki a jogszabály hiányosságai s azok a problémák, amelyekkel a civil szervezeteknek és a civil szervezetek feladatátvállalásával együtt a társadalomnak is szembe kell néznie.

Várható, hogy az egészségügyi és szociális ellátásban, így az idősgondozásban is aszimmetria keletkezik, a nonprofit szervezetek egy része a jövedel-

mi decilis alsó részén elhelyezkedőknek ingyenes vagy igen jutányos szolgáltatásokat ad, s ezáltal átrendezi a jövedelmi deciliseket. Ugyanakkor többségük innovációt indít el, amivel lehetővé teszik a humanizáltabb egészségügyi és szociális szolgáltatást. Ez a folyamat lehet a nonprofit szervezet eredeti elképzelése, kialakulhat menet közben, s lehet egy tevékenység végén keletkező „melléktermék” is. Az azonban már az eddigi vizsgálatokból is kiderült, hogy a nonprofit szervezetek innovatív tevékenysége visszahat az állami/önkormányzati ellátásra is.

A SZOCIÁLIS TÖRVÉNY MAGYARORSZÁGON

Az 1993-ban elfogadott, meglehetősen terjedelmes törvény arra törekedett, hogy a szociális ellátás teljes spektrumát lefedje. A jelen írásnak nem feladata elemezni és bírálni a törvényt, itt csupán annyit kívánunk megállapítani, hogy jellegét tekintve kerettörvény, amely gyakorlatilag válogatás nélkül tartalmaz előírásokat is, törekvéseket is, egyfajta „étlapot”, hogy mi mindent kellene megvalósítani, bevezetni. Így a magyar törvény mellé aligha rendelhető tételes végrehajtási utasítás, specifikus normarendszer a szociális ellátás valamennyi fontosabb területén. Az idősellátásban ekkor tették bizonyos lélekszám felett az önkormányzatok számára kötelező feladattá az idősek étkeztetését, a házi segítségnyújtást, az idősek nappali ellátását, a bentlakásos ellátást, illetve bizonyos esetekben a pénzübeli segélyezésüket. A szociális törvény szükségessége vitathatatlan, ugyanakkor éppen kerettörvény jellege miatt évek óta viták kereszttüzében áll, problematikája jól ismert, s nem véletlen, hogy a törvényt módosították, illetve újabb és újabb rendeletekkel kellett kiegészíteni (lásd később). Kevésbé köztudott azonban, hogy a japán állam miképpen fogott hozzá a demográfiai és szociális öregedés társadalmi jelenségének állami szintű kezeléséhez.

ARANY TERVEK JAPÁNBAN

Az ezüstös társadalom, avagy az idősödő japán népesség jövőjét számos áttekintés, modell vázolta fel, míg 1989 decemberében a japán állam elfogadta az *Idősek egészségügyi és jóléti ellátását előmozdító tízéves stratégiát*, amelynek végrehajtását már a következő évben el is kezdték.

A stratégia legfőbb célja az volt, hogy az ezredfordulóig megteremtse az idősek számára az egészségügyi és jóléti ellátás infrastruktúráját. Az 1989-es stratégia elfogadását igen komoly *előkészítés* előzte meg: 1986-ban általános politikai intézkedéseket hoztak, megfogalmazták a *kormányzati célt*, nevezetesen a megfelelő szociális-gazdasági rendszerek kialakítását, tízéves terv kidolgozását. Ezután 1990 júniusában, már a végrehajtás első évében módosítottak nyolc, jóléti ügyekkel kapcsolatos törvényt, felhatalmazták, illetve kötelez-

ték az önkormányzatokat jóléti és egészségügyi tervek kialakítására az idősgondozás terén. Hamarosan bebizonyosodott, hogy az *első, ún. arany-terv nem tükrözte reálisan a valós helyzetet és a szükségleteket*, ezért 1994 decemberében elkészítették az *Új arany tervet*⁹, amit a következő évben jóvá is hagytak. Fontos megjegyezni, hogy a tervben három miniszter – a pénzügyi, az egészségügyi és jóléti, valamint a belügyi tárca vezetője – állapodott meg. A nagyvonalú tervhez – amelynek főbb vonásait az alábbiakban ismertetjük – *hozzárendelték a pénzeszközöket*, vagy azoknak egy részét azzal, hogy 1997-ben módosították az adótörvényeket, a fogyasztási adót 3%-ról 5%-ra emelték és a többletet a jóléti tervben megfogalmazott célokra fordítják.

Elvek

Az *Új arany terv* megerősítette a korábbi változat alapvető célkitűzését, nevezetesen hogy „idős korára minden állampolgár nyugodtan élhessen”. A terv fő jellemzője, hogy fejlesztési célokat fogalmazott meg az idősellátás számára, valamint meghatározta, hogy a gondoskodáshoz milyen alapvető infrastruktúrára van szükség.

A terv továbbá négy alapelvet fogalmaz meg annak érdekében, hogy „olyan társadalom jöjjön létre, amelyben minden idős ember megőrizheti méltóságát és függetlenül élheti életét még akkor is, ha szellemileg és/vagy fizikailag korlátozott”. Az *Új arany terv* négy alapelve tehát a következő:

1. A függetlenség támogatása a felhasználó érdekében
2. Egyetemesség – a szolgáltatás minden idős számára legyen elérhető
3. Átfogó szolgáltatások nyújtása – az idősök különféle szükségleteinek kielégítése
4. Regionalizálás – az önkormányzatok álljanak a szolgáltatások középpontjában, ők tervezzék meg gondosan az ellátást az idős közösségén belül.

Eszerint a szolgáltatások terén a fejlesztési célok 1999 végéig a házi ellátásban, a létesítmények fejlesztésében és az ellátást nyújtó személyzet képzésében-fejlesztésében ragadhatók meg. Minden esetben azonban a *középpontban az a célkitűzés áll*, hogy az idős ember lehetőleg ne szoruljon intézményi elhelyezésre, gondozásra.

Álljon itt most néhány adat a már folyamatban lévő fejlesztésről, illetve a kitűzött célokról.

1. Idősgondozás az idős ember otthonában

Házigondozás

1989-ben Japánban 31 405 segítő működött, számuk 1995-ben közel megháromszorozódott, azaz 92 482 főre növekedett, és 1999-re el kell érni, hogy 170 000 házigondozó segítse naponta az arra rászoruló háztartásokat.

Intézményi elhelyezés rövid időre

Ez a szolgáltatás Japánban általában valóban rövid időt, csupán néhány napot jelent. Ilyen célból 1989-ben csupán 4274 ágy állt rendelkezésre. Ez a szám hat év alatt mintegy a hétszeresére növekedett, és 1995-ben már 30 627 ágy fogadta az idős embereket, 1999-re pedig 60 000 ágyat terveztek.

Ellátás napközben

Az ellátásnak ez a formája biztosítja az idős közlekedését a nappali klubokba, a rehabilitációs foglalkozásokra, demenciát, szélütött betegek kezelésére. A központokban segítenek az idősnek megfürdeni, meleg ételt kap, orvosi ellátást és képzéssel alkalmassá teszik mindennapi tevékenysége elvégzésére. Az ilyen célokra kialakított központok száma 1989-ben 1080 volt, 1995-ben 8643, 1999-re várhatóan 17 000 lesz, tehát egy évtized alatt közel tizenhatszerez növekedést irányoztak elő.

Otthoni ellátás támogatása

Könnyen hozzáférhetővé kell tenni a tanácsadást, valamint a szükséges egészségügyi szolgáltatást anélkül, hogy az idősnek el kelljen mennie az önkormányzathoz. Ezt a feladatot is megfelelő központokra bízják, de ilyenek 1989-ben még egyáltalán nem léteztek, 1995-ben viszont már 3472 központ volt és 1999-re 10 000 egységet terveztek, négy esztendő alatt tehát közel háromszoros növekedést kívánnak elérni.

Fekvőbetegek otthoni szakápolása

Erre a célra 1995-ben 1500 állomás gondoskodott a megfelelően képzett nővérek kiküldéséről. E létesítmények számát 1999-re 5000-re kívánják emelni. A növekedés több mint háromszoros lesz.

2. Szolgáltatások intézményekben

Különleges gondozóházak

Jóléti intézmények olyan idősök számára, akik állandó gondoskodást igényelnek és nem képesek otthonukban ellátni magukat. Ilyen idősök számára 1989-ben már 162 019 ágy állt rendelkezésre, 1995-ben 231 509 volt, majd 1999-re 290 000 ágyat terveztek, ami tíz év alatt több mint 50%-os növekedés.

Egészségügyi ellátás idősök számára

Egészségügyi ellátás kórházi kezelésre nem szoruló idősök számára, akiknek funkcionális tréningre és irányított rehabilitációra van szükségük, ezért vesznek igénybe intézményi ellátást. 1989-ben erre a célra 27 811 ágy állt rendelkezésre.

kezésre, ez a szám 1995-ben 165 811 volt és 1999-re 280 000-re tervezik növelni. Ez pedig nem kevesebb, mint tízszeres ágyyszámbővülés egyetlen évtized alatt.

Védett házak

Szerény lakbér ellenében bérelhető új típusú házak, ahol az idősek önállóan élhetnek tolokocsik és házi segítők támogatásával. Igénybe vehető egyedülálló idősek és házastársukkal élő idős személyek által. A kapacitást a forrás ez esetben is ágyyszámban adja meg. 1989-ben ilyen célokra csupán 200 ágyas férőhely állt rendelkezésre, 1995-ben már 30 700 és 1999-re a kapacitást 100 000-re akarják növelni, itt tehát ötszázszoros bővítést terveznek.

Jóléti központok időseknek

A ritkán lakott területek számára tervezett átfogó, de kisméretű központok, ahol az idősek egészségügyi segítséget, otthonápolást és a helybeli lakosokkal való kapcsolatépítést kapják támogatásként. 1989-ben ilyen központ Japánban még egyáltalán nem volt, 1995-ben már 240 működött és 1999-re 400 lesz.

3. A szolgáltatások tartalmi fejlesztése

Az *Új arany terv* természetesen nem csupán az infrastruktúra fizikai fejlesztését tűzte ki célul és nem is csak néhány elv megfogalmazására szorítkozott. Nagy gondot fordít az egészségügyi létesítményekben nyújtott szolgáltatások minőségének értékelésére, a szolgáltatás tartalmának javítására. Szorgalmazza egyéni gondozási tervek készítését, a bentlakásos intézményeknél az egy időstre számított terület növelését. Például az egészségügyi intézményekben a cél az, hogy az idős hálólhelyisége legalább 6,4 négyzetméter legyen és egy ápolónő legfeljebb három időst gondozzon. 1995-re egyébként sikerült elérni azt, hogy a bentlakásos intézményekben az idősek számára átlagosan 10,65 négyzetméter tér álljon rendelkezésre.

A minőségi követelmények között nagy súlyt helyeznek arra, hogy az idős ember ne essen ágyynak. Máris rendelkezésre állnak olyan képzési programok – bárki részt vehet bennük – amelyek segítenek elkerülni az ágyhoz kötöttséget. Mindenütt helyi rehabilitációs programokat szerveznek és segítik az időst, hogy könnyen elmehessen ezekre a foglalkozásokra. Számos programot dolgoztak ki az agyvérzés elkerülése érdekében és széles körű tájékoztató tevékenységet folytatnak e betegség vonatkozásában. Hasonlóan nagy figyelmet szentelnek az időskor másik jellegzetes betegségére, a demenciára. Fontosnak tartják a betegség korai diagnosztizálását, majd a komplex gondozás kialakítását az egyén számára. Az otthoni segítőtől kezdve az intézeti elhelyezésig igen széles skálája létezik a demenciás idősek gondozásának, nem

utolsósorban gondoskodnak jogaik védelméről. Készültek becslések is, hogy az életkor megnövekedésével a jövőben ez a betegség milyen méreteket ölthet a társadalomban. Úgy tartják, hogy míg 1990-ben, amikor a japán lakosság 6,8%-a volt idős és több mint egymillióan voltak valamilyen mértékben demenciát, 2000-re számuk meghaladja majd a másfélmilliót, 2020-ra pedig közelíti a hárommilliót.

A tartalmas időskor minőségi követelménye

Az állam minden eszközzel támogatja az idősök bevonását a társadalom életébe, szorgalmazza klubokba szerveződésüket és ottani aktivitásukat. Az idős ember elé célt kell állítani és ezzel is javítani egészségi állapotát. *Országos* szinten mozgalmakat szerveznek, idős vezetőket képeznek, fesztiválokat, sporteseményeket tartanak. A *prefektúrák* szintjén a különböző országos és helyi rendezvényekkel az a cél, hogy virágzó idős („ezüst korú”) közösségeket hozzanak létre. *Önkormányzati* szinten pedig támogatják az idősök sport- és egészségmegőrzést célzó oktatását, önkéntes tevékenységüket, kreativitásuk kibontakozását kiállítások rendezésével, a hagyományos japán kézművesség, faze-kasság, stb. gyakorlásával.

Adókedvezményeket biztosítanak mindazoknak a cégeknek és egyéneknek, amelyek és akik az Idős Polgárok Szociális Fejlődését Támogató Alapítványnak juttatnak adományt.

1988 óta szervezik az Idősök Országos Egészségi és Jóléti Fesztiválját, a *Nenrinpic*-et, avagy Évgyűrű Olimpiát. Ennek helyszíne változik, de szervezésében mind az országos, mind a helyi közigazgatás részt vesz.

4. Az idősgondozás szakemberszükséglete

Az *Új arany terv* összeállítói tisztában voltak azzal, hogy a megvalósítás csak is megfelelően képzett és megfelelő létszámú személyzettel lehetséges. Erre a célra képzési rendszert kell teremteni, növelni kell a szakértelmet és javítani a munkakörülményeket. Szükség van gyógytornászokra, foglalkozás terapeutákra, okleveles gondozókra, ápolókra. A prefektúrák szintjén kell biztosítani a házi gondozók képzését. Kölcsönöket kell folyósítani a diákoknak, ki kell alakítani a pozitív viszonyulást a gondozói munkához. A minőségi munkaerő biztosítása érdekében 1994 óta komoly erőfeszítéseket tesznek a hivatalos – 40 órás – munkaidő betartására, amivel ellentétes a Japánban szokásos, önként vállalt túlmunka gyakorlata. Számos egyéb intézkedés született annak érdekében, hogy a magánszektorban működő szociális munkások egészségügyi ellátása, szabadideje és életkörülményei javuljanak. 1995-ben kialakították a házigondozó képzés tantervét, amelyben a szakmai viselkedés és etika alapelveinek elsajátítása fontos helyet foglal el.

5. A komplex tervezés egyéb területei

Az idősgondozásban, az idős ember önálló életvitelének biztosításában a *technikai segédeszközöknek* nagy szerepük van. Ezek kutatását, fejlesztését a magánsektorban az állam szubvencionálja. Új eszközelosztási programok készülnek, hogy mindenki hozzájuthasson ahhoz, amire szüksége van.

A gyakorlatban mindig nehézkes és hierarchikus állami ellátó rendszer felismerte, hogy az idős ember nem mindig igazodik el a szolgáltatások szervezeti útvesztőiben, ezért elsősorban a házigondozás az, amit korszerű információkkal kell ellátni, hogy az idősekkel napi érintkezésben lévő dolgozók válaszolni tudjanak klienseik kérdéseire. Egyértelművé tették, hogy a szolgáltatásokat összehangoló csapat az önkormányzati hivatalban működik és ott található. Állandó törekvés tehát a rendszer áttekinthetőségének és lehetséges *egyszerűsítésének* megvalósítása.

A tervezők azt is felismerték, hogy a hatalmas hierarchikus rendszer nem képes az igények sokféleségének megfelelően *változatos szolgáltatásokat* biztosítani. Ezért a magán szolgáltatók munkáját is messzemenően igénybe kell venni, ami szükségessé tette az egészségügyi szolgálat bizonyos mértékű deregulációját, valamint a szerződéses kapcsolat létesítését az állami megbízó és a nem állami szolgáltató között. Azok a *magán szolgáltatók* kaphatnak állami megbízást, amelyek már bizonyították, hogy mintaszerű a tevékenységük. A „kiszereződtetés” azonban elsősorban a házigondozás terén – pl. az idős fürdetése – terjed, valamint a magáncégek által fenntartott segédeszköz-kölcsönzést támogatja az állam, amikor az igénybevevőnek bizonyos összeghatárig megtéríti a kölcsönzési díj 70%-át.

A szükségletek pontos ismerete, kielégítésük minél magasabb szintű és korszerű biztosítása megkívánja az *állandó kutatást*. Az idős ember egészségének megőrzése az orvostudományi kutatások fejlesztését igényli, de a hosszú élet kulturált eltöltése érdekében számos tudományterületnek kell együttműködnie. Ennek érdekében 1994-ben megalapították a Hosszú Élet Tudományterületeinek Nemzeti Intézetét az egyik országos kórházban, amely azóta a vonatkozó kutatások központja lett.

Az időskori önálló életmód megkívánja a *lakáskörülmények megváltozását* is. Ehhez a kormány különféle kölcsönöket folyósít és támogatja a védett házak, lakások állami erőből történő építését. Ezeket az erőfeszítéseket a nyugdíjpénztár is támogatja. Tanácsadással segítik az otthonukat a megváltozott szükségletek érdekében átalakítani kívánó időseket. Megalapították az ezüst lakások rendszerét. Ezekben az otthonokban az idősek gondozást kapnak, az önkormányzatok biztosítják nappali ellátásukat. Az időszállások állami tulajdonban vannak.

A lakásügy része az ún. *Furusuato 21* („az én városom”) program is, olyan közösségek kifejlesztése, amelyekben az idősek hosszú és egészséges életet

élhetnek. (Megjegyzendő, hogy ez egyebek között jelenti a fokozott környezetvédelmet is.)

A társadalom egészének mozgósítását és szemléletváltozást céloz az *önkéntesek* fokozott bekapcsolásának törekvése is az idősgondozásba. Önkéntes bázisokat kívánnak létrehozni és támogatják a jóléti oktatást, hogy a diákságot mobilizálják a cél érdekében. A képzési programok figyelmet szentelnek a vezetőképzésre is. A képzés tartalmi eleme egyebek között az, hogy a fiatal nemzedék megértse a jóléti szolgáltatásokat és tevékenységet, hogy a közvéleményben minden szinten tudatosuljon az időseknek nyújtott személyes gondozás fontossága. A közvéleményben ki kell alakulnia a törekvésnek, hogy munkacsoportokat, regionális szervezeteket hozzanak létre, amelyek szakértő gondozók köre csoportosulva vesznek részt a munkában és közben maguk is ismeretekre tesznek szert.

A személyes gondozás biztosítása az a probléma, ami a legtöbb idős embert aggasztja, ezért Japánban megteremtették a *személyes gondozás olyan biztosítási rendszerét*, amely integráltan és hatékonyan fogja nyújtani az egészségügyi, jóléti és orvosi ellátást. Ma az a gond, hogy a szolgáltatások különböző pénzügyi terheket rónak a felhasználóra, akinek vagyoni helyzetét a szolgáltatás nyújtása előtt felméri. Japánban is problémát okoz a „szociális kórházi elhelyezés”, ami kerülendő és e nehézség kiküszöbölését várják az új biztosítási rendszertől.

Végezetül figyelemre méltó, hogy a tervet már a végrehajtás során, menet közben is módosították, a szükségletfelmérés pontosításával bizonyos kitűzött célokat tovább növeltek.

Ami azonban a japán társadalom és főképpen a gazdaság erejét jelzi, az a terv mellé rendelt *pénzügyi fedezet* nagysága. Ugyanis 1995–1999-re, amikor az *Új arany tervet* meg kell valósítani, az állam több mint kilenc trillió yen (1998. március 2-án 100 yen = 164,83 Ft¹⁰) költségvetést biztosított erre a célra. (Összehasonlításképpen: az 1996. költségvetési évben a teljes japán költségvetés összege 14 287 900 000 000 yen volt.) A szédítően nagy összeg nem tartalmazza a magán erőfeszítések értékét, csak az állami ráfordítást.

A monumentális rendszer gyengéi

Az alaposan átgondolt, a problémát komplexitásában megragadó *Új arany terv* végrehajtása folyamatban van, a pénzeszközök rendelkezésre állnak. A terv jól bizonyítja, hogy ilyen méretű társadalmi problémát jól működő államapparátus, *jóléti állam nélkül nem lehet kezelni*. Azt is bizonyítja, hogy a központi tervezés és az állami hierarchikus rend némiképpen megkönnyíti a munkát, segít az áttekinthetőségben. A japán gyakorlat ezen aspektusának elemzése azonban messzire vezetne és meghaladná a jelen tanulmány kereteit. Annyit mindenképpen meg kívánunk jegyezni, hogy kétségtelenül ott áll mö-

götte a hagyomány, a mindent írásban rögzítő, rendszerező, elemző kínai eredetű mandarin kultúra közigazgatási háttere.

A grandiózus terv végrehajtásának menetét 1996-ban egy kutatási program keretében egyetlen prefektúrában megvizsgálták. Harminc véletlenszerűen kiválasztott önkormányzati jóléti igazgatóval készítettek interjút. A tanulmány elismeri, hogy az *Új arany terv* korszakalkotó jelentőségű Japán jóléti történetében. Arra figyelmeztet, hogy ez a modell a felülről lefelé építkezés útját járja, holott szükség lenne ismerni, hogy a közigazgatás alacsonyabb szintjein milyen attitűdök élnek. 1995-ben készült egy vizsgálat, ami szerint az országos postai kérdőívre válaszolóknak csupán 27%-a tartotta a tervet megvalósíthatónak. A vizsgálat feltárta, hogy a válaszolók szerint a sikerhez szükséges az érintett lakosság részvétele, az önkormányzatok részleges vagy teljes függetlensége, a megfelelő erőforrások és munkaerő, jobb koordináció és a szolgáltatások minőségi ellenőrzése. A válaszolók azt tartották, hogy nem állnak rendelkezésre a szükséges erőforrások, sem a munkaerő és a végrehajtáshoz szükséges megfelelő személyzet. Ez a korai felmérés a sikeres végrehajtáshoz a következőket találta a legfontosabbnak: az önkormányzati vezető tisztviselők pozitív hozzáállását, az erőforrásokat és a közösségek lakosainak aktív részvételét. Az 1996-ban Hirosima prefektúrában elvégzett vizsgálat (interjúk a jóléti igazgatókkal) szerint a megkérdezettek a rendelkezésre bocsátott pénzeszközöket nagyon elégtelennek tartották. Kiderült, hogy a tervhez a központi állam a fedezet felét, a helyi önkormányzat egynegyedét biztosítja, a hiányzó egynegyedről pedig nem tudni, honnan keríthető elő. Hiányolták továbbá a megfelelő koordinációt az egészségügy és a jóléti terület között. A megkérdezettek többsége a tervet magát jónak tartotta és el is fogadta, valódi elkötelezettségük azonban döntő fontosságú lehet a végrehajtás során. Az önkormányzati vezetőknek politikai és adminisztratív hatalmuk van a végső döntések meghozatalát illetően, ezért lelkes elkötelezettségük nélkül az *Új arany terv* sikere kérdésessé válik. A tanulmány készítője továbbá megemlíti, hogy a lakóterületi csoportok, önkéntesek és érintett lakosok attitűdje a terv iránt nem bizonyult szükségesnek a terv sikere szempontjából, amit annak tulajdonít, hogy Japánban az emberek hajlanak a formális politikai döntések iránti engedelmességre és azok végrehajtására. Mivel a japán kormányzati rendszerre az elit bürokrácia által meghatározott modell a jellemző, a szigorú fentről lefelé haladó parancsolási struktúra következtében a programok nem mutatják szükségképpen meg az érintett lakosok véleményét és azt, hogy mit részesítenének előnyben.¹¹

A lakossági részvétel hiányát a terv kidolgozásában, illetve végrehajtásában a gondosan elkészített állami dokumentumok semmiképpen sem tükrözik, de azt sem, hogy a nem állami szféra és a piac voltaképpen milyen mértékben vesz részt az idősgondozásban és a szociálpolitikai szolgáltatások rendszerében. Az azonban, hogy vannak törekvések egy „jobb minőségű, fenntartható, humán- és környezetorientált életre és egy megfelelő és tisztas

társadalomra azáltal, hogy ellenőrzést gyakorlunk a saját életünk felett¹² – mint ahogy ezt egy érdekes szövetkezeti mozgalom alternatívaként fogalmazta meg az állami dominanciával szemben – a mai Japánban tapasztalható. Az ilyen, nem állami kezdeményezések egy-egy példájáról azonban egy következő írásunkban számolunk be. Végül a grandiózus terv legfőbb gyengéje éppen az, hogy a szükséges – és elégtelennek bizonyuló – erőforrások háromnegyedét valamilyen módon az államtól várja feltételezve az erős, dinamikus és egyre gyarapodó japán gazdaságot, amit napjainkban inkább jellemznek a válság jelei, mint a fejlődés.

IDŐSGONDOZÁS MAGYARORSZÁGON

Mint említettük, az idősgondozás alapjait, az otthonélést elősegítő személyes gondoskodást, a házi segítségadást, az étkeztetést és a nappali ellátást a szociális törvény korábban csak a nagyobb, 3000 fő feletti települések önkormányzata számára tette kötelezővé. 1997 végén ez a helyzet megváltozott. A személyes gondoskodásra vonatkozó alapellátást ettől kezdve a kistelepüléseken is kötelezően előírták, szükség esetén falugondnokok, illetve kistérségi társulások segítségével. Ugyancsak előrelépést jelentett, hogy a 30 000 fő feletti települések számára 1999. december 31-iki haladékkal kötelezővé tették ún. átmeneti gondozóházak kialakítását, ahol az idősek egy hónap és egy év közötti ideig maradhatnak. Ezzel olyan megoldás született, amely egyidejűleg alkalmas, hogy kezelje a) kórház utáni rehabilitációt, b) tehermentesítse a családokat, c) kezelje az idősek adott időszakban fennálló szociális problémáit (pl. téli fűtési szezonban jelentkező anyagi és segítséggel kapcsolatos gondok). Ezen kiegészítések ellenére továbbra is jelentős hiányosságai vannak a magyar idősellátás szabályozásának. Pl. a szociális törvény meg sem említette a nyugdíjasházakat, amelyek a japán ellátásban védett házak néven szerepelnek, s amelyeket – a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően – a magyar ellátásban is a bentlakásos intézmények közé kellene sorolni. Néhány gyakorlati szakember, illetve, bentlakásos otthonnal foglalkozó módszertani szakértő pl. – véleményünk szerint helytelenül – a két intézménytípust élesen szétválasztja.

A makroszintű állami szabályozás így részben ugyanazokat a gondozási, ellátási formákat teszi az állami szektor számára kötelezővé, amelyeket az *Új arany terv* is fontosnak tartott. Ha azonban az állami idősellátásban részesítetteket a számadatok tükrében nézzük, érdekes eredményeket kapunk.

Nappali ellátás

A nappali ellátás, mely alatt a szociális törvény az idősek klubját érti, 1990 és 1996 között összességében 140 létesítménnyel növekedett. 1996-ban a statisztikák az előző évihez képest mégis 3%-os csökkenést regisztráltak, ami férőhely vonatkozásában 1,8%-os fogyást eredményezett. Érdekes az intézményeket a fenntartók szerint megvizsgálni. Az intézmények 1,75%-át civil szervezetek, egyházi intézmények, karitatív szervezetek, alapítványok vagy egyesületek működtették, ami korábban teljesen ismeretlen volt a magyar nappali idősellátásban¹³.

A japán idősellátáshoz hasonlóan az idősklubokban az idősek meleg ételt kapnak, lehetőség van a tisztálkodásra, s orvosi vizsgálat is biztosított, de van egy alapvető különbség a japán napközbeni ellátáshoz képest. A szociális törvény kimondta, hogy a nappali ellátást csak *önellátásra* képes, korukhoz viszonyítva egészséges idősek vehetik igénybe. Így a központok nem tartották feladatuknak az idős klubba történő közlekedésének biztosítását. Egyfajta prevencióra helyezték a hangsúlyt, s ezért sehol nem biztosítottak teret a rehabilitációnak, nem foglalkoztak demenciával, szélütött betegekkel, s hiányzott az a képzés is, amellyel az ilyen embereket alkalmassá tehetnék mindennapi otthoni tevékenységeik elvégzésére. A japánhoz hasonló komplex szemlélet mindössze néhány, nonprofit intézményben kezdett testet ölteni. Ezen a problémán segíthet majd a közeljövőben kialakítandó nemzeti gerontológiai központ. A központ tevékenységi profilját most fogalmazzák, de az eddigi elképzelések szerint hangsúlyos szerepet kap benne a rehabilitáció és a prevenció is.

Házi segítségnyújtás

A házi segítségnyújtásnál még jobban érzékelhetővé vált az állami-önkormányzati gondozás visszahúzódása. Míg 1995 végén 44 449 fő, addig 1996 végén csak 41 037 fő¹⁴ részesült házi segítségnyújtásban, ami az előző évi 100%-hoz képest csupán 92%. Ezzel párhuzamosan csökkent a gondozók száma is. 1996-ban az előző évi gondozói létszám 89%-a látta el az időseket az állami-önkormányzati szektorban. Összességében 1990 és 1996 között a teljes gondozói létszám csaknem a felére csökkent, 20 893 fő helyett mindössze 11 113 gondozó látta el az időseket¹⁵. E jelentős csökkenés részben a gondozói struktúra megváltozásával, részben szektorális átrendeződéssel magyarázható.

A segítségnyújtást korábban hivatásos, teljes munkaidőben dolgozó, többnyire egészségügyileg és/vagy szociálisan képzett önkormányzati alkalmazásban álló gondozók látták el, akiknek a munkáját a csekély pénzösszeget kapó tiszteletdíjas gondozók és a tiszteletdíj nélküli önkéntesek is segítették. A

tiszteletdíjas gondozók aránya az 1990-es 61,1%-ról 1996-ra 56,7%-ra csökkent, s ez a tendencia azóta is negatív irányban változott. A tiszteletdíj nélküli gondozók aránya a gondozói struktúrában belül 1990-ben 15,4% volt, de két évvel később az állami házi segítségnyújtásból teljesen eltűntek az önkéntesek, s a mai napig nem tértek ide vissza¹⁶. Ilyen körülmények között az önkormányzati idősellátás egyik súlyos gondja a nyugdíjasok hétvégi segítése. Ezt csak néhány, az innovációra különösen fogékony önkormányzat tudja megoldani.

Étkeztetés

Az otthon igénybe vehető alapellátások közül egyedül az étkeztetés területén ugrottak meg a mutatók: 1990-hez képest 9%-kal. 1996-ban viszont 1994-hez, illetve 1995-höz képest kevesebb idős kapott napi egyszeri meleg, szociális étkezést. 1995 és 1996 között a csökkenés 7%, két év viszonylatában pedig 11%. E jelentős fogyás oka nem magyarázható az idősek javuló anyagi körülményeivel. Több felmérésből tudjuk, hogy az időseknek mennyiségi, minőségi étkezési gondjai vannak, körükben az éhezés egyre markánsabban jelentkezett 1993-tól kezdve és a nyugdíjasok 1995-ben és 1996-ban ezt már súlyos problémaként említették. A csökkenő számok mögött megint a civil szektort kell keresnünk¹⁷. A statisztikák ugyanis csak arról számolnak be, hogy az önkormányzatok alapellátásként hány főt étkeztettek. Más vizsgálatokból tudjuk, hogy milyen jelentős mértékben folynak be a nonprofit szervezetek e gond enyhítésébe a különféle, általuk üzemeltetett ingyenes konyhával, melegedőkkel, étkezési csomagok osztásával (lásd lejjebb).

Otthoni szakápolás

Ezt az ellátási formát 1994-ben alakították ki kísérleti jelleggel. Az első időkben elsősorban nonprofit szervezetek és különféle magánvállalkozók végezték a szakápolást, amit bizonyos óraszámig az OEP (Országos Egészségbiztosítási Pénztár) térített. Önkormányzatok csak ritkán, valamilyen pályázat nyerteseiként vállalták fel ezt a tevékenységet. Az OEP számára először 1998 elején került szóba, hogy az egészségügyi és szociális ellátást össze kellene kapcsolni, amivel kialakítható egy vegyes finanszírozású modell (a szociális törvényben megfogalmazott ellátásokhoz a pénzt az önkormányzatoknak kellett biztosítani, a szakápolás finanszírozása viszont az OEP feladata volt). Korábban e koncepció elől az OEP mereven elzárkózott. Az önkormányzatok egy része pedig azért félt a szakápolás átvállalásától, mert az OEP gyakorlatában már előfordult egyoldalú szerződés módosítás, aminek következtében számos magánvállalkozó elállt a szakápolási tevékenységek végzésétől, ez pedig bizonytalanná tette a civil szervezetek ilyen jellegű feladatvállalását is.

Bentlakásos otthonok

A bentlakásos otthonok vonatkozásában is rendkívül jól nyomon követhető a hivatalos statisztikákból a civil szervezetek és a magánszektor megjelölése. 1995-ben az összes bentlakásos otthon (637) több mint egyötödét nonprofit szervezetek, egyházak, alapítványok tartották fenn. A magánvállalkozók aránya 3% volt. Egy évvel később az összes fenntartó már egynegyedét alkották a nonprofit szervezetek és valamelyest, 0,2 százalékponttal nőtt a piaci vállalkozók részvétele is¹⁸. Mindez együtt azt eredményezte, hogy javult az idősök bentlakásos férőhelyre vonatkozó mutatója. Ennek következtében az 1990-es 10 000 lakosra jutó 208-as mutató 1996-ban 288-ra emelkedett, s ez még az egy évvel korábbi adathoz képest is tizes nagyságrendű férőhelyszám-növekedést mutat.¹⁹

A férőhelyszám-növekedés enyhítette az otthonokkal kapcsolatos mennyiségi gondokat, valamelyest javított a több éves sorban álláson, de nem oldotta meg a minőségi problémákat. Ezek egy része kifejezetten építészeti-technikai jellegű, másik része a közlekedéssel függ össze. Így pl. a fővárosi önkormányzat felügyelete alá tartozó otthonok jelentős része a fővárostól 200–300 km távolságra helyezkedik el, ami szinte lehetetlenné teszi az időseknek rokonaikkal való kapcsolattartását. Az otthonok többségének infrastruktúrája alacsony szintű, az idősek többágyas szobákban kénytelenek élni – kivételt képeznek a magasabb térítési díjjal működő emelt szintű otthonok – csak nagyon kevés otthonban létezik a mozgássérültek közlekedését lehetővé tevő technika, pl. lift, rámpa, elég széles ajtó stb. Éppen ezért üdvözlendő az a komplex szemlélet, amely kihat az időspolitikára is. A közelmúltban elfogadott, fogyatékosokra vonatkozó törvény előírja, hogy az újonnan tervezett középületeknél, tehát az idősök otthonaiban is, mind a tervezőnek, mind az engedélyezőnek, mind pedig a kivitelezőnek figyelembe kell vennie azokat a szabványokat, amelyek egy fogyatékos, mozgásában korlátozott ember önálló közlekedését, életvitelét lehetővé teszik. Az ugyancsak most elfogadott esélyegyenlőségi törvény pedig előírja, hogy minden már létező középületet 2005-ig a fenti szempontok szerint kell átalakítani.

Ezzel párhuzamosan a fővárosi önkormányzat is átalakítja bentlakásos otthonainak struktúráját. a) Visszaadja az egyházaknak a tőlük korábban elvett szociális otthonokat, s az ott élő embereket modern vagy átalakított intézményekben helyezik el. b) 1999-ig a fővárostól távol lévő otthonokat Budapest 100 km-es körzetébe telepítik, s ehhez a változtatáshoz a forrásokat is hozzárendelik. c) Az otthonok módszertani képzésébe bevonják a civil szervezeteknél, tudományos intézeteknél dolgozó szakértőket.

A fentebb elmondottakhoz szeretnénk hozzáfűzni a korábbi, nonprofit szektorra vonatkozó kutatási eredményeket, illetve az 1998²⁰ elején végzett, a szociális tevékenységet folytató nonprofit szervezetekkel kapcsolatos reprezentatív felmérés²¹ első elemzéseit. Az alábbi tevékenységi lista jól szemlélte-

ti, hogy a civil szervezetek milyen sokrétűen és milyen jelentős mértékben vesznek részt a szociális-egészségügyi problémák kezelésében. A százalékos megoszlás azt jelzi, hogy a civil szervezet munkájával, szolgáltatásával, önkénteseivel jelen van az említett szociális probléma kezelésében²².

A nonprofit szervezetek által végzett tevékenység

Tevékenység fajtája	végzi – %-ban
Pénzbeli segély	39,1
Jogi tanácsadás	35,3
Természetbeni segélyezés (ruha, élelem, tüzelő, egyéb fogyasztási cikkek)	31,9
Informálás	29,7
Nyugdíjas klub	25,9
Üdültetés (főképpen gyerekeké)	23,4
Közösségi támogatás	21,6
Szakemberek képzése	20,6
A nyugdíjas technikai segédeszközökkel való támogatása, azok kölcsönzése	19,1
Bentlakásos otthon (ápoló, gondozó otthonok és nyugdíjas házak is)	17,8
Szükségletfeltárás	16,9
Látogatás	16,6
Pszichológiai, mentális segítség	16,3
Rehabilitáció	15,9
Prevenció (pl. vérnyomásmérés, rákszűrés)	15,6
Gyógyszerellátásban való segítség	15,6
Házi szociális segítségnyújtás	12,5
Orvosi ellátás	12,2
Ingyenkonyha	11,9
Szállítás (gyerekeké is)	11,3
Nappali ellátás (idős klubok, étkezéssel)	8,8
Hiányt pótló szolgáltatások	7,8
Hospice (súlyos beteg haldoklóknak és az őket gondozó családtagoknak nyújtott támogatás)	6,9
Szociális térkép elkészítése	6,6
Otthoni szakápolás	6,3
Átmeneti szállás	5,0
Az idősek hétvégi ellátása	4,7
Nappali melegedés, tisztálkodási lehetőség	3,8
Egyéb	36,3

A fenti adatokból egyértelműen kiderül, hogy a nonprofit szervezetek *mind-azokat a tevékenységeket végzik*, amelyeket az önkormányzatok, ám ezen túl megpróbálnak válaszolni mindazokra a plusz szükségletekre is, amelyeket az önkormányzati idősgondozás nem tud megoldani, annak ellenére, hogy a civil szervezetek pénzforrásai esetlegesek, instabilak. Munkájukat azonban nagyban segítik az önkéntesek, akiknek egy része az állami szektorból került át a voluntáris szektorba. A nonprofit szervezetek mintegy felének a munkájában 1–20 fő önkéntes vesz részt. Mintegy egytizedüknél az önkéntesek száma még ennél is jelentősebb, 51–100 fő, és 100 fő feletti önkéntes segíti a civil szervezetek mintegy 13%-át. (A szervezetek körülbelül egyötödénél nincs önkéntes.)

A táblázat szerint legnagyobb arányban a civil szervezetek a pénzbeli segítyt, a jogi tanácsadást és a természetbeni segítyt említették. A segítyekkel az idősek és az aktív korú lakosság életkörülményeinek romlását akadályozzák meg. Így már teljesen érthető, hogy miért csökkent a szociális étkeztetették aránya az állami idősgondozásban. Ráadásul a civil szervezet gyakorta elé megy a kérésnek, s bár ugyanúgy készíthet környezettanulmányt, mint az állami szektor intézményei, a kérésnek nincs hivatalos színezete, ami miatt még azonos feltételekkel is az idősek inkább fordulnak a civil szervezetekhez. A jogi tanácsadással való foglalkozással pedig az idős lakosság érdekvédelmi képviselőjét látják el.

Ugyancsak fontos, hogy a civil szervezetek egyötöde a problémákat profi módon kezelő szakemberek képzésével is foglalkozik. Ez a szervezetek intézményesedését jelzi, a civil szervezeteknél is kialakulóban van egy, a hivatásos és az önkéntes munka kombinációjára épülő szemlélet. Tágabb területet érintve, így a korábbi állami/önkormányzati házi segítségnyújtás gondozói összetétele ismétlődik meg a nonprofit szektorban.

A civil szervezetek problémafelismerését, idősközpontúságát és flexibilitását jelzi, hogy *egyötödük* az idős ember életét megkönnyítő *technikai segéd-eszközökkel is rendelkezik*, ami csaknem teljesen hiányzik az állami szektor idősellátásából.

A civil szervezetek által üzemeltetett, fenntartott nyugdíjas klubok tartalmass elfoglaltságot, önképzési lehetőséget adnak az időseknek (pl. az idősek szabadegyetemei). A nappali ellátás idős klubja ugyanakkor az önkormányzati idősklubbal azonos szolgáltatást ad, tehát étkezési lehetőséget is. Mind a házi segítségnél, mind az idős klubnál a nonprofit szervezetek plusz szolgáltatásokra is képesek, amennyiben igyekeznek a kevésbé önellátó nyugdíjasok szállítását megoldani, s ezzel – a japán nappali központok funkcióihoz hasonlóan – őket a társadalomba integrálni. Mélyinterjúk tanúsága szerint volt olyan idős, aki 8 év után először akkor hagyta el a lakását – bár a lakásán belül teljes életet volt képes folytatni, de lift hiányában nem tudott a negyedik emeletről kimozdulni, amikor egy nonprofit szervezet ezt számára megszervezte.

A szervezetek majdnem egyötöde (17,8%) tart fenn bentlakásos otthont, s ezek közül számos új típusú otthonnal rendelkezik: ezek a) kombinálják a lakó otthont a gondozóotthonnal, b) együtt kezelik a súlyosabb vagy enyhébb időskori demenciában szenvedőket a szellemileg egészségesekkel, c) nem különítik el a mozgásukban korlátozott személyeket, illetve az otthonokat minden olyan technikai eszközzel felszerelik, amelyek a viszonylagos önállóságot az ottlakóknak biztosítják, d) olyan otthont is kialakítanak, ahol a társadalmi integrációt az idős és a nagycsaládosok együvé telepítésével oldják meg, mindegyiknek biztosítva a magánszférát, ugyanakkor az azonos közösségi helységek használata fenntartja és újraterelemi a generációk közötti kommunikációt. A gyakorlatban ebben az otthonban kialakult a generációk közötti kölcsönös segítség.

Különösen figyelemre méltó, hogy a nonprofit szervezetek több mint egytizede nemcsak a házi segítségnyújtásban, de 6%-uk az otthoni szakápolásban is részt vesz. 5%-uk a hétvégi ellátást is megoldotta. A szervezetek egyhatoda az időseknek ingyen ad gyógyszert, ugyancsak egyhatoduk prevenció, illetve újabb egyhatoduk rehabilitációs területen is folytat tevékenységet, illetve ugyanilyen arányban vannak jelen a mentális és pszichológiai gondozásban. Jelentős, hogy az egyént élete végéig elkísérik. A szervezetek 7%-a a súlyos beteg haldoklókra és az őket gondozó, segítő családtagokra is figyel, könnyebbé teszi jelentve nekik az erre szakosodott hospice szolgáltatással.

Bár a reprezentatív felmérésben nemcsak idősekkel foglalkozó civil szervezeteket kérdeztünk meg, az adatokból kiderül, hogy a nonprofit szervezetek feladatai között az idősellátás hangsúlyos szerepet kap. Alátámasztja ezt a tény is, hogy a megkérdezett civil szervezetek közel egynegyede az elmúlt három évben az idősgondozásban valamilyen innovációt vezetett be. A szervezetek egytizede említette a mentális ápolással, és további egytizede a jogi és életvezetési tanácsadással összefüggő új dolgokat. 6–8% között említették a következő területeken bevezetett innovációt: az idősek fizikai erőnlétének javítása, prevenció, orvosi szolgáltatás, pszichológiai és pszichiátriai foglalkozás, házi segítségadás, az idős embereket gondozó családtagok segítése. 3–5% között neveztek meg étkeztetéssel, gerontológiai étkeztetéssel, hétvégi ellátással, technikai segédeszközökkel, az idősek mobilitásával, szállítással, lakáskarbantartással, bentlakásos otthonokkal, rehabilitációval kapcsolatos újításokat. Ennél alacsonyabb arányokban jelent meg az innováció a hospice szolgáltatásnál, az átmeneti gondozásban.

E néhány adatból is érzékelhető, hogy a nonprofit szervezetek fontos szerepet játszanak az idősellátásban. Számos, az 1990-es évek elején készült mélyinterjúból tudjuk, hogy igen erős lakossági igény jelentkezett a házi segítségnyújtás iránt. A házi segítségnyújtás területén voltak ugyanis olyan tevékenységek, amelyeket önkéntesek is elvégezhetnek, pl. bevásárlás, ebéd házhoz szállítása, testi higiéniában való segítség, takarítás vagy beszélgetés, az idős mentális és lelki gondozása. Ugyanakkor a nonprofit szervezetek egy részénél

ezen túlmenően szakápolás-gondozás iránti igény is jelentkezett. Ez egyes nonprofit szervezeteket arra ösztönzött, hogy a szociális és egészségügyi szak tudást igénylő feladatokat összekapcsolják és esetenként technikai innovációt is elindítsanak. Az 1990-es években a nonprofit szervezetek által érzékelt lakossági igény indította el a szervezeteket a szakember-képzés és a technikai, valamint szociális és egészségügyi innováció irányába.

A magyar idősgondozásról összességében elmondható, hogy bár a magyar szociális törvény nem rendelkezik olyan grandiózusan az idősekről, mint az *Új arany terv*, a nonprofit törvény elfogadásával az állami és a civil szektor, vagyis a vegyes jóléti modell felerősítése vette kezdetét. Ez visszatükröződik az idősgondozásban is. Az önkormányzatok többsége 1998 elején valamilyen kapcsolatban állt egy vagy több nonprofit szervezettel. Ezt a kapcsolatot jelentős arányban szerződéssel, illetve együttműködési megállapodással szabályozták.

Mindezzel nagymértékben lehet enyhíteni a magyar állami tervezés egyik alapvető hiányosságát, ti. azt, hogy az ellátások elvégzése mellé nem, vagy nem elég mennyiségű pénzt rendelnek hozzá. A nonprofit szervezetek feladatvégzése ugyanis sok esetben a források megkésztetését, esetenként megháromszorozását és/vagy ugyanazon feladat magasabb szintű megoldását jelenti (a természetbeni lehetőségek révén).

A szociális törvény mellett elfogadott újabb törvények, a fogyatékos személyek jogairól szóló törvény és az esélyegyenlőségük biztosításáról szóló törvény – a már említett nonprofit törvénnyel együtt – az idősek számára hosszú távon javuló életminőséget tesznek lehetővé. Az 1996-ban létrehozott Idősügyi Tanácson belül folyó munka úgyszintén hozzájárul ehhez a trendhez. A Tanács döntése egy nemzeti gerontológiai központ kialakításáról nagyban hozzájárulhat az idősek egészségügyi problémáival kapcsolatos sikeres prevencióhoz. Emellett világosan kell látni, hogy mindezen intézkedések csupán keretét képezik egy megfelelő szintű idősellátásnak. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a nonprofit szektor önkéntes munkája, értéktermelése és pénzügyi lehetőségei is végesek, s hosszú távon megfeneklenek a szükséges források állami hozzárendelése nélkül.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen összehasonlító kutatást a The Japan Foundation anyagi támogatásával végezzük.
- ² New Gold Plan. Health and Welfare Bureau for the Elderly, Ministry of Health and Welfare of Japan, évsz. nélk. 2.
- ³ Magyar Statisztikai Zsebkönyv '96, (1997), KSH, Budapest, 24.
- ⁴ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1990, (1991), KSH, Budapest, 22.
- ⁵ Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság Statisztikai Tájékoztató (1991), Budapest, 1997; Magyar Statisztikai Évkönyv 92 (1993), KSH, Budapest, 9.
- ⁶ Rokkant nyugdíjasok, korengedményes nyugdíjasok, előnyugdíjasok, kerkedvezményes nyugdíjasok.
- ⁷ Oka, Masato (1997): Japan's Silver Human Resource Centres (A Creative Amalgam of Private and Public Sector Initiatives for Productive Ageing). In: Gáthy, V.–Yamaji, M. (eds.): *A New Dialogue between Central Europe and Japan*. Budapest–Kyoto, 133–140.
- ⁸ Mouer, Ross-Sugimoto, Yoshio (1990): *Images of Japanese Society*. Kegan Paul International. London and New York, 219–227.
- ⁹ A továbbiakban – amennyiben másképpen nem jeleztük – minden adat és tényszerű információ a *New Gold Plan*, Health and Welfare Bureau for the Elderly, Ministry of Health and Welfare of Japan, c. már hivatkozott kiadványból származik.
- ¹⁰ *Üzleti* 7. III. évf. 9. szám, 12.
- ¹¹ Tsudaka, Noriko: The New Gold Plan in Japan. Implementation Research on the Health and Welfare Plan for the Elderly. Kézirat. Évsz. nélk. 35.
- ¹² Seikatsu Club Consumer's Co-operative. June, 1993.
- ¹³ Információs Évkönyv II. 1996 (1997), Szociális Fejlesztési Központ Központi KSH Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály, Budapest, 89–91.
- ¹⁴ Információs Évkönyv II. 1996 (1997), Szociális Fejlesztési Központ Központi KSH Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály, Budapest, 68.
- ¹⁵ Információs Évkönyv II. 1996 (1997), Szociális Fejlesztési Központ Központi KSH Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály, Budapest, 72.
- ¹⁶ Információs Évkönyv II. 1996 (1997), Szociális Fejlesztési Központ Központi KSH Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály, Budapest, 72.
- ¹⁷ Információs Évkönyv II. 1996 (1997), Szociális Fejlesztési Központ KSH Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály, Budapest, 76.
- ¹⁸ Információs Évkönyv II. 1996 (1997), Szociális Fejlesztési Központ KSH Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály, Budapest, 123.
- ¹⁹ Uo. 121.
- ²⁰ A felmérést és az ezzel kapcsolatos kutatásokat a Japan Foundation mellett a Népjóléti Minisztérium és az OTKA (01813 számon) is segítette.
- ²¹ A felmérésben 306 szociális tevékenységet végző nonprofit szervezetet kérdeztünk meg a KSH tevékenységtípus szerinti besorolását, illetve települések szerinti reprezentációt figyelembe véve.
- ²² A kérdés így hangzott „Az Önök szervezete végez-e tevékenységet a kártyalapon olvasható területek valamelyikén?”

GÁTHY, VERA – SZÉMAN, ZSUZSA

SOME ISSUES OF CARE FOR THE ELDERLY AS REFLECTED BY A JAPANESE-HUNGARIAN COMPARATIVE RESEARCH

Summary

The authors survey the problems of ageing societies in Japan and Hungary in the perspective of several decades. As part of an ongoing joint research project they compare the current legislation and services of the two countries and study the most characteristic changes in service provision such as the appearance of a welfare mix with an increasingly marked participation of the non-profit sector. They present a detailed analysis of Japan's *New Gold Plan* and the changes brought about by Hungarian legislation in the field of care for the elderly. They also present the first data of a current survey of local governments and NPOs in Hungary which studies how they develop co-operation and contractual relations in the field of social services and of care for the elderly in particular. In conclusion they point out that neither of the two states are capable of meeting the demands of ageing societies beyond the turn of the millennium, and no such service provision will be possible without a massive participation of the state and its resources either.

VÁRI ANNA – KISGYÖRGY SÁNDOR

TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL A TÖRVÉNYALKOTÁSBAN: A VÍZMINŐSÉG-SZABÁLYOZÁS JOGI KERETEINEK VÍZGYŰJTŐ-SZEMLELÉLTŰ FEJLESZTÉSE

BEVEZETÉS

A fejlett tőkés országokban a környezetvédelmi jogalkotásban való társadalmi részvételnek több formája terjedt el. Kanadában több környezetvédelmi jogszabály, például a Környezeti Hatásvizsgálati Törvény (*Canadian Environmental Impact Assessment Act*) elfogadását előzte meg többéves társadalmi konzultáció (FEARO Study Group 1987, FEARO 1988). Az Egyesült Államokban az országos szintű környezetvédelmi jogszabályok jelentős része, például a Levegőtisztasági Törvény (*Clean Air Act*) egyes rendeletei olyan tárgyalások (ún. *Regulatory Negotiations*) útján születtek, amelyeken valamennyi fontos érdekcsoport képviseltette magát (Fiorino 1995, Hadden 1995).

Magyarországon a rendszerváltás óta több jogszabállyal, pl. a környezetvédelmi törvénnyel kapcsolatosan tartottak társadalmi konzultációkat, olyan társadalmi részvételi programokról azonban, amelyek a jogalkotás folyamatát módszeresen végigkísérték volna, nincs tudomásunk. Cikkünkben egy ilyen hazai kísérletről, a vízminőség-szabályozás jogi kereteinek vízgyűjtő szemléletű fejlesztését célzó projektről számolunk be. A széleskörű szakértői együttműködésen és az érintettek bevonásán alapuló projekt történetét és tapasztalatait az alábbiakban foglaljuk össze.

A VÍZMINŐSÉG-VÉDELEM HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a vízminőség-védelem helyzetét, mint a környezet többi elemének helyzetét is alapvetően meghatározta az a körülmény, hogy a központi tervutasításos rendszerben mind a környezet szennyezéséért, mind a környezet védelméért az állam volt a felelős, lévén egy oldalról a termelő üzemek tulajdonosa, a lakosságról gondoskodó legfőbb intézmény, más oldalról pedig a termelő és szolgáltató tevékenységek ellenőrzéséért felelős legfőbb hatóság. Ezen ellentmondásos helyzetben a környezeti érdek mindig alulma-

radt a termelési érdekekkel szemben, hiszen a termelés akadálytalan fejlődése elsősorban politikai érdek volt. Így válhatott hosszú ideig a füstölgő gyárké-
mény a fejlődés szimbólumává.

A vázolt helyzet határozta meg a vízvédelmi szabályozás filozófiáját és a jogérvényesítés gyakorlatát is. Ennek lényege az volt, hogy a nagyvonalú országos szabályozást, – amely esetenként akár irreálisan szigorú is lehetett, – gyenge jogérvényesítés és kivételekkel teletűzdelt szankcionálás követte. Mindezt kiegészítette egy torz környezeti állapotértékelés, ahol intenzíven vizsgálták mindazt, ami alig változott, és lehetőleg alig azt (például a szennyvízki-
bocsátást), ami a rózsaszín képet halványította volna. További fontos jellemzője volt ennek a szabályozásnak, hogy szinte teljesen érzéketlen volt a végrehajtással kapcsolatos adminisztrációs költségekre, valamint a követelmények esetleges betartásának gazdasági következményeire. (Mindegy, hogy mibe kerül a betartatás, ha úgysem tartatjuk be.) Megjegyezzük, hogy e gyakorlat nem egy hatalmas, fondorlatos összeesküvés eredménye volt. Egyszerűen minden érintett a pozitív eredmények felmutatásában és a konfliktusok elkerülésében volt érdekelt, tudatában annak, hogy a fontos kérdések úgyis politikai szinten dőlnek el.

A vázolt – és talán egy kissé sarkított – jogszabályi háttér és gyakorlat alkalmatlanná vált a 90-es évek elején bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások révén előállott helyzet kézbe tartására. Ennek legfontosabb tényezői a következők voltak:

- a) Az állam visszavonult a gazdaság közvetlen irányításából, a termelésért és ellátásért viselt közvetlen felelőssége megszűnt.
- b) A volt állami vállalatok jelentős részét privatizálták. Ennek során termelési profiljuk megváltozott, gyakran több kis vállalkozássá alakultak át, sok közülük csődbe ment, visszahagyva a környezeti problémákat. Ismeretes, hogy a tulajdonosváltás, illetve a termelési profilváltás egy-
magában is növeli a környezetszennyezés kockázatát.
- c) A kommunális szolgáltatások díjai részben az esetenként évi 30%-nál is magasabb infláció, részben az állami szubvenció csökkenése miatt nagyságrenddel nőttek, és elérték a lakosság kiskeresetű negyede éves jövedelmének 4–6%-át. A szennyezéscsökkentés terheit a felszabadított piac az áruk árain keresztül áthárította a lakosságra.
- d) A demokrácia kiszélesedésével a társadalom környezet iránti tudatossága megnőtt. Lényegessé vált az emberek számára, hogy a megnövekedett szolgáltatási díjakért milyen minőségű szolgáltatást kapnak.
- e) A beállott gazdasági recesszió szükségessé tette a költségvetés szűkítését. Ez hátrányosan érintette a környezetvédelmi intézményi keretek hatékonyságát. A hatékonyságot tovább csökkentették a sorozatos átszervezések és az ezekkel járó létbizonytalanság. Mindezek következtében a gazdaságban beállott viharos változásokat a még fennálló régi

szabályozási keretek között a környezetvédelmi hatóságok képtelenek voltak követni.

- f) Stratégiai célkitűzésként megfogalmazódott az Európai Unióhoz való csatlakozás igénye. Ez szükségessé tette az Unió normáinak átvételét. Másrészt az EU által nyújtott támogatások prioritásai között előkelő helyre került a környezetvédelem. A támogatás nyújtotta forrásbővülés lehetővé tette a környezetvédelem jogi és szervezeti kereteinek teljes újragondolását.

A vízvédelem területén a szükség és a lehetőség fenti találkozásából alakult ki a vízminőség-védelem szabályozására irányuló PHARE projekt. A projektet nemzetközi pályázat során a DHV-Consult holland cég nyerte el, együttműködésben az angol North-West Water és a hazai DHV Magyarország, illetve VITUKI cégekkel. Ezenkívül számos szakértő működött közre a feladatok végrehajtásában.

AZ ALKALMAZOTT KÖZELÍTÉS: VÍZGYŰJTŐ-SZEMLÉLET ÉS TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL

A projekt alapfeltételezése az volt, hogy a vízvédelem legkisebb természetes egységére, a vízgyűjtő területre kialakítható olyan szabályozás, amely figyelembe veszi a területhasználatok igényeit, elősegíti az ésszerű és gazdaságos szennyezéscsökkentési megoldások érvényesülését és lehetővé teszi, hogy a vízminőségi célkitűzések a lakosság számára elviselhető gazdasági terhek keletkezésével, fokozatosan valósuljanak meg. A projekt lényegében az integrált vízgyűjtő menedzsment nemzetközi tapasztalatainak hazai alkalmazását vette tervbe.

A feladat lényegéhez tartozott, hogy a szabályozási javaslat várható környezeti, gazdasági és társadalmi hatásait mintaterületeken kellett vizsgálni. Mintaterületként az alábbi öt egymástól lényegesen különböző vizsgálati helyszínt választották ki, s ez módot adott arra, hogy javaslataink országos hatáskörre is következtessünk:

1. A *Zala folyó vízgyűjtője* olyan jellemzően mezőgazdasági terület, ahol a befogadó egy szennyezésre igen érzékeny tóba – a Balatonba – ömlik, ezért a felszíni vízbe bocsátott szennyvizekre nézve igen szigorúak a tisztítási követelmények.
2. A *Sajó vízgyűjtőjét* az ipari szennyezők magas aránya jellemzi és az a körülmény, hogy a vízgyűjtő nagy része egy szomszédos ország – a Szlovák Köztársaság – területére esik, így a magyar vízvédelmi intézkedéseknek a hatása csak korlátozott lehet.
3. A *Maros hordalékkúpon* lévő vízföldtani egységre azért esett a választás, mert egy olyan terület, ahol jelentős ivóvízkészletek találhatóak, amelyek sérülékenyek, azaz veszélyeztetettek a felszínen folytatott területhaszná-

latok által. Másik oldalról a kitermelt vizet a mintaterületről nagy távolságra kivezetik, és ennek fenntartása érdekében korlátozzák a helyi egyéb (nem ivóvíz-) célú vízhasználatokat, ezáltal jelentős társadalmi feszültséget okozva.

4. *Szeged városa* képviselte azokat a nagyvárosokat, amelyek nagy hígítási kapacitású, – és ezért szennyezésre kevésbé érzékeny – nagy folyók partjára települtek.
5. *Debrecen* olyan nagyváros, amelynek szennyvízbefogadója egy időszakos vízfolyás, ahol a tisztítási követelmények el kell érjék a mai technológiai gyakorlat szerinti legszigorúbb értéket, ezen túl pedig esetleg hígítóvíz átvezetése is szóba jön a befogadó vízminőségének javítása érdekében.

Az esettanulmányok készítése során lényeges volt a mintaterületek legfontosabb érintetteinek a projektbe való bevonása. Ebbe a körbe elsősorban az illetékes regionális hatóságokat (környezetvédelmi felügyelőségek, vízügyi igazgatóságok, ÁNTSZ), a szolgáltatókat, a legfőbb szennyezőket, valamint az érintett önkormányzatokat soroltuk. Ez utóbbiak megkérdezését egyrészt az indokolta, hogy a szennyezéscsökkentési feladatok döntő része nem állami hatáskörbe tartozik, a települési szennyvizek összegyűjtését és tisztítását ugyanis az önkormányzati törvény önkormányzati hatáskörbe utalta. Másrészt az ipari eredetű szennyezések csökkentésével kapcsolatos feladatok költségei az üzemek versenyképességét, illetve a termékek árát befolyásolják. A szennyezéscsökkentés tehát a társadalmat vagy mint fogyasztót, vagy mint munkavállalót, vagy mint közvetlen költségviselőt érinti. A központi támogatások forrása az adó, ily módon a tervbe vett program végrehajtása a lakosságot mint adófizetőt is terheli. A lakosság képviselőit esetünkben ugyancsak az önkormányzatok meghívottjai látták el.

Kísérlet történt a helyi zöld szervezetek bevonására is. A helyi környezetvédelmi hatóságok azonban vízvédelemben jártas nem kormányzati szervezeteket nem – vagy csak alig – tudtak megnevezni. E körülmény részben a mintaterületi társadalmi szervezetek gyengeségére, részben pedig a környezetvédelmi hatóságokkal való kapcsolataik esetlegességére utal.

A PROJEKT FŐBB MUNKAFÁZISAI

A munka 1996 elején *általános helyzetfeltárással* kezdődött. Ennek során elemeztük a hazai jogi szabályozás helyzetét a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok között. Vizsgáltuk számos más fejlett, illetve átmeneti gazdaságú ország joggyakorlatát, valamint a hazai vízminőségi helyzetet. Külön vizsgálat tárgyát képezték az egyes mintaterületek társadalmi-gazdasági viszonyai, környezeti állapota és a lakosság életminőségét meghatározó legfontosabb tényezők.

Ezt követően öt közgazdasági-jogi szabályozási változatot fogalmaztunk meg. Ezek közül egy a jelenlegi helyzet fenntartása volt mint viszonyítási alap. A második változat a jelenlegi helyzet nyilvánvaló hibáinak kijavítása, de elveinek fenntartása volt. A harmadik változat is országos generális szabályozást javasolt, azaz nem tükrözte a vízgyűjtő szemléletet, de már figyelembe vette a tervezésen alapuló vízminőség-szabályozást. A negyedik változat műszaki kérdésekben következetesen érvényesítette a vízgyűjtő szemléletet, azonban igyekezett tekintetbe venni a meglévő szervezeti és intézményi struktúrákat. Az ötödik változat mind műszaki, mind intézményi és hatásköri téren teljes mértékig levonta a vízgyűjtő szemléletből adódó következtetéseket. Mind a feladatokat, mind a hatásköröket a vízgyűjtőre delegálta és előírányozta az igazgatási struktúra továbbfejlesztését is.

A következő lépésben az érintettekkel együttműködve az egyes mintaterületekre különböző *műszaki szabályozási alternatívákat dolgoztunk ki*. Ezt követően a megvalósíthatóság, az elérhető célok és a felmerülő költségek szempontjából *értékeljük az egyes szabályozási változatokat*.

A mintaterületi munka eredményei alapján *javaslatot tettünk a részletesen kidolgozandó szabályozási változatra*, amely lényegében a negyedik változatra épült (műszaki kérdésekben teljes vízgyűjtő szemlélet, igazgatási kérdésekben a jelenlegi struktúra kismértékű változtatásával, a feladat társadalmasításával). Általános egyetértés volt abban a tekintetben, hogy az igazgatási struktúra megváltoztatására jelenleg még hiányoznak a feltételek.

AZ ÉRINTETTEK BEVONÁSA

Az érintettek tájékoztatása és véleményük megkérdezése két munkafázisban látszott igen lényegesnek. Egyrészt a vizsgálandó szabályozási változatok részletes kidolgozását megelőzően kellett feltárni az egyes mintaterületek legégetőbbnek ítélt problémáit és a főbb vízhasználatokkal kapcsolatos elképzeléseket, elvárásokat. Másrészt a változatok tesztelését, a számítások elvégzését követően volt fontos a költségek és hasznok bemutatása és a főbb szereplők preferenciáinak megismerése.

Az érintettekkel való együttműködés érdekében valamennyi mintaterületen két-két munkaértekezlet szervezésére került sor. Az első értekezletsorozatot a projekt helyzetfeltáró fázisát követően, 1996 május-júniusában tartottuk, a második sorozatot pedig a változatok tesztelése után, 1996 decemberében. Az értekezletekre mintaterületenként mintegy 20–40 fő kapott meghívást.

A MUNKAÉRTEKEZLETEK ELSŐ SZOROZATA

A munkaértekezletek első sorozata a következő célokat szolgálta (Vári, Földes 1996/a):

- Az egyes mintaterületeken dolgozó hatóságok, vízhasználók, potenciális szennyezők és szolgáltatók tájékoztatása a projekt céljáról, menetéről, a mintaterület kiválasztásának okairól és a kiindulási szabályozási elképzelésekről;
- Az érintettek véleményének megismerése a jelenlegi szabályozási rendszerről, a terület legfontosabb vízhasználatairól, az ebből eredő vízminőségi célokról, elvárásokról, valamint az új szabályozás alternatíváira vonatkozó elgondolásokról;
- Annak biztosítása, hogy a helyi szakemberek tapasztalatai beépülhessenek a projektba, és az érintettek javaslatai már a munka kezdeti szakaszán befolyásolhassák az alternatív megoldások kidolgozását.

A munkaértekezleteken először a projekt szakértői tartottak általános ismertetőt a műszaki, gazdasági és jogi összefüggésekről, elképzelésekről. Ezt követően a csoport egy moderátor segítségével megvitatta és *flip-chart*on rögzítette a következő kérdésekkel kapcsolatos legfontosabb véleményeket:

1. Melyek a jelenlegi szabályozással kapcsolatos legfontosabb problémák?
2. Melyek a területen a legfontosabb vízhasználati prioritások, és a vízhasználattal összefüggő érdekek?
3. Mi a véleményük a közgazdasági és jogi szabályozás új irányairól?

A munkaértekezletek első fordulóját nagy érdeklődés kísérte. Az értekezleteken megjelentek száma mindenütt 20 körül volt, s a résztvevők aktivitása is nagy volt. Az eredmények érzékeltetésére az 1. táblázatban bemutatjuk a Zala vízgyűjtővel kapcsolatos munkaértekezleten összegyűjtött legfontosabb véleményeket (DHV Magyarország 1997/a).

Az első munkaértekezlet-sorozat során feltárt legfontosabb tanulságok a következőkben foglalhatók össze (DHV Magyarország 1997/b):

1. A szabályozás tervezett alternatívái iránt mérsékelt volt a résztvevők érdeklődése. E téren csak a helyi hatóságok képviselői nyilvánítottak véleményt, elsősorban végrehajthatóság szempontjából. A többi érintett a szabályozás módját kívülállóként szemlélte, őket csak a szabályozás hatásai érdekelték. Világossá vált, hogy a második konzultáción csak olyan javaslatok esetében számíthatunk véleményre, amelyeknek a költségkihatásait is be tudjuk mutatni.
2. A tervezett határértékek és a hozzájuk csatlakozó bírság szigorúsága vagy enyhése kevéssé érintette a résztvevőket. Ennek több oka is valószínűsíthető:
  - A jogot sértő megbüntetés elfogadást nyert a köztudatban,
  - A jogszabályok várhatóan kijátszhatók lesznek a jövőben is,

- A résztvevők számára teljesen szokatlan volt, hogy véleményüket kérik jogi szabályozási kérdésekben,
  - A résztvevők nem hitték el, hogy a dolog akár komollyá is válhat, mert javaslataik megjelennek a tényleges szabályozásban.
3. A résztvevők többsége szerint jelenleg a szabályozásnál sokkal fontosabb a jogérvényesítés, az előírások ellenőrzése. Ebből a szempontból egyszerű, de jól végrehajtható szabályozást látnának szívesen. A résztvevők felvetették, hogy a szabályozáson túl elemezni kellene a végrehajtást kikényszerítő apparátusok kapacitását is.
  4. A résztvevők nehezen fogalmaztak meg a felszíni vizekkel kapcsolatos vízminőségi célkitűzéseket. Meglehetősen érzéketlenek voltak az alvízi érdekek iránt.
  5. Sokan szívesen tekintették a vízminőség védelmét állami feladatnak. Elvárták, hogy azok az ő erőfeszítéseik nélkül, közpénzekből oldódjanak meg. A „szennyező fizet” elvvel lényegében egyetértenek, azonban a következményeitől, ha ez őket is érinti, szívesen eltekintenek.
  6. A zárt szennyvíztárolók gyakorlatilag mindenütt rendeltetésellenesen működnek. Az önkormányzatok előírják az alkalmazásukat, de nem ellenőrzik a megfelelő működést. Lényegében ellenérdekeltek az irreális költségekkel járó műszaki megoldás alkalmazásának kikényszerítésében.
  7. Gazdasági okokból nem irányozható elő az a nagyfokú csatornázottság, amelyet sok önkormányzat vezetése szívesen látna. Nem lehet ugyanis elérni, hogy a lakosság a kis településeken igen drága közműves szennyvízelhelyezést igénybe vegye. A csatornázás iránti széles társadalmi igényt inkább a megvalósításban érdekelt helyi hatalmi csoportok hangoztatják.

Az első munkaértekezletet követően a projekt szakértői

- Meghatározták a hazai vízminőség-védelmet megalapozó közigazdasági és jogi szabályozási lehetőségeket,
- Feltérképezték a mintaterületeken lévő szennyező forrásokat és megbecsülték a szennyezések nagyságrendjét,
- Feltárták az egyes mintaterületeken elképzelhető műszaki szabályozási változatokat, valamint
- Elemezték a műszaki szabályozási változatokat a megvalósíthatóság, a befogadó célállapota, valamint a költségek szempontjából.

A MUNKAÉRTEKEZLETEK MÁSODIK SOROZATA

A fenti elemzéseket követően került sor a munkaértekezletek második sorozatának megrendezésére. E munkaértekezletek célja a műszaki, gazdasági és jogi szabályozási változatok hatásainak ismertetése, megvitatása, az alterna-

tív megoldásokkal kapcsolatos vélemények megismerése, s lehetőleg közös álláspont kialakítása volt (Vári, Földes 1996/b).

A munkaértekezleteken a projekt szakértői tájékoztatták a résztvevőket az első munkaértekezlet-sorozat óta végzett munka lépéseiről, a közgazdasági és jogi szabályozás alternatív lehetőségeiről, az adott mintaterületre kidolgozott műszaki szabályozási változatok jellemzőiről, valamint az ezek komplex hatásaira vonatkozó számítások eredményeiről. Ezt követően a moderátor felkérte a jelenlévőket, hogy

- Értékeljék az egyes műszaki szabályozási változatokat egy 0–10 skálán, és érvekkel támasszák alá értékelésüket,
- Foglaljanak állást a következő közgazdasági és jogi szabályozó eszközök tekintetében:
- Határértékek rendszere (egységes országos határértékek és/vagy egyedi határértékek),
- Engedélyezési rendszer (vízjogi engedély és/vagy környezetvédelmi engedély),
- Ösztönzők, szankciók (környezetterhelési díj és/vagy bírság, támogatási rendszer),
- A vízgyűjtő-szemlélet megvalósításának intézményei (pl. Vízgyűjtő Vízvédelmi Szövetség).

A munkaértekezletek második sorozatát az elsőnél valamivel kisebb érdeklődés kísérte, a jelenlévők száma 8–10 között ingadozott. Ennek lehetséges okaira a tanulságokkal foglalkozó fejezetben visszatérünk. Az értekezletek eredményeit a Zala vízgyűjtővel kapcsolatos vita bemutatásával illusztráljuk a 2. táblázatban (DHV Magyarország 1997/a).

A PROJEKT EREDMÉNYEI ÉS HASZNOSÍTÁSUK A JOGSZABÁLYALKOTÁSBAN

A projekt eredményei alapján javasolt szabályozás a tervezésen alapuló környezetvédelem koncepcióját adaptálja a vízvédelembe. Meghatározza ennek legkisebb természetes egységét, a részvízgyűjtőt. A tervezési területen a területfejlesztés igényei alapján vízminőségi célkitűzést kell meghatározni a mértékadó vízhasználatok és a környezeti követelmények alapján. Számításokkal vízfolyás-szakaszonként meg kell adni a még eltűrhető szennyezés mértékét, és ennek alapján minden vízhasználóra egyedi szennyvízkibocsátási határértéket kell meghatározni. Ki kell számítani a kibocsátási követelmények gazdasági következményeit a fogyasztókra, illetve a lakosságra nézve. Túlzottan nehéz társadalmi következmények esetén meg kell vizsgálni, van-e lehetőség a vízminőségi célkitűzés enyhítésére, vagy a célkitűzés elérésének átütemezésére. A véglegesített kibocsátási határértékek elérésére minden kibocsátónak szennyezéscsökkentési programot kell készítenie, amit a környezetvédelmi

hatóság engedélyez, és a végrehajtás ütemét és módját folyamatosan ellenőrzi (DHV Magyarország 1997/c).

A projekt-team és az érintett főhatóságok folyamatos, szoros együttműködésének köszönhetően a projekt több javaslata már a projekt kidolgozása során, „műhelykés” állapotban bekerült a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium szabályozási koncepciójába és hivatalosan is elfogadást nyert. A tételes jogszabály-előkészítési munka a projekt javaslatai alapján jelenleg folyamatban van. A projekt szakértői közül néhány részt vesz a jogszabály alkotásban. A mintaterületi vizsgálatok előzményeivé váltak az időközben a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium által megindított regionális vízgazdálkodási tervezési programnak is, mind a vizsgálatok eredményei, mind a kialakított elemzési módszerek tekintetében.

TANULSÁGOK

A projekt sikere igazolta azt a feltételezést, hogy jogszabályok tervezése során kulcsfontosságú a több különböző helyszínre gyakorolt potenciális hatások lehető legpontosabb előrejelzése, valamint az érintettek ezzel kapcsolatos véleményének megismerése. Az érintettek bevonása egyrészt azért lényeges, mert így már a tervezés korai szakaszában megismerhetőek a jogszabályok bevezetése során várható buktatók, problémák, konfliktusok. Másrészt számos speciális, csak a helyiek számára ismert információ merülhet fel. Az érintettek széles körének bevonása segítheti a szakértői preconcepciók feloldását, valamint új alternatívák, korlátok, szempontok felszínre kerülését.

A munkaértekezletek során számos olyan információ került napvilágra, amely a tervezők számára a meglepetés erejével hatott. Ilyen volt például a nem pontszerű szennyezőforrások, s ezeken belül az állattartó telepek nagy szerepe az összes szennyezésen belül, vagy a jogszabályok megsértési „trükkjeinek” széles skálája. Ugyancsak váratlan volt a költségekre való érzékenység hiánya, illetve a bizonyos műszaki megoldásokkal (pl. a szennyvízöntözéssel) szemben tapasztalt általános ellenállás is.

A projekt során nyilvánvalóvá vált, hogy a meghívottak többsége nem tanúsít érdeklődést a jogi szabályozás általános elvei iránt, sokkal inkább érdeklik őket a jogszabályok rájuk gyakorolt – elsősorban rövid távú – hatásai. Társadalmi vitákat tehát csak a műszaki, gazdasági és társadalmi hatások – a tágan értelmezett költségek és hasznok – ismeretében lehet hatékonyan lebonyolítani. Ehhez a megfelelő számításokat el kell végezni és az érintettekkel meg kell ismertetni.

Fontos tapasztalat, hogy a projekt menedzsment munkáját általában határ-idő- és költségprésben végzi. Előfordulhat, hogy az egyeztetések megfelelő előkészítésére nem fordítanak elégséges figyelmet. Az előkészítés hiányosságai az egész projekt hitelét alááshatják. Pontos és közérthető írásos tájékozta-

tó anyagok előzetes kiküldése mellett szakszerű szóbeli tájékoztatásra is szükség van. Elegendő időt kell biztosítani a kérdések és hozzászólások számára. A várható reakciókra, kérdésekre az előadóknak alaposan fel kell készülniük.

Esetünkben, bár a munkaértekezletek többségének előkészítettsége megfelelő volt, előfordult, hogy a kiküldött anyagokba számítási hibák folytán téves adatok kerültek. A jogszabály-alkotási időkényszer folytán a munkaértekezletek második fordulójában az is előfordult, hogy az anyagok kiküldésére nem volt elég idő, illetve az előadók felkészültsége hiányos volt. Mindez oka lehetett a munkaértekezleteken tapasztalható lecsökkent aktivitásnak, de szerepet játszhattak ebben más tényezők (pl. az időpont nem megfelelő megválasztása, illetve egyéb szervezési hiányosságok) is.

A csoportos összejövetelek legfontosabb célja az érintettek véleményének, ötleteinek összegyűjtése. Ehhez olyan módszerek alkalmazása szükséges, amelyek bátorítják a részvételt és kreativitásra ösztönöznek. A nagyobb hatékonyság érdekében célszerű olyan független moderátor közreműködése, aki megfelelő módszertani ismeretek birtokában képes a csoport mozgósítására és a viták mederben tartására. A független moderátor közreműködése azért is fontos, mert a műszaki szakemberek a munkát többnyire erős feltételezésekkel végzik, s a változatok között ott van az általuk preferált változat is. Célszerű ilyenkor, hogy a viták előkészítéséért és levezetéséért egy szakmailag elfogulatlan személy legyen felelős, aki felügyel az objektivitás lehetőség szerinti megőrzésére.

Kritikus kérdés a meghívottak körének meghatározása. Alapvető ellentmondás, hogy a hatékony csoportmunkának létszámkorlátai vannak, ugyanakkor igen lényeges, hogy lehetőleg valamennyi fontosabb érdekcsoport, szervezet képviselve legyen.

Esetünkben az idő- és pénzkorlátok miatt a hatékonyság szempontjai háttérbe szorították a széles körű részvételt. A meghívandók körét 20–40 főben korlátozták és kiválasztásukat az érintett környezetvédelmi felügyelőségekre bízták. A felügyelőségek arra törekedtek, hogy lehetőleg kooperatív, „problémamentes” személyeket hívjanak meg, így fontos csoportok (pl. a zöldek) képviselő nélkül maradtak. Igen fontos tanulság, hogy jövőbeli hasonló projektek esetében nagyobb figyelmet kell fordítani a különböző érdekeltek megfelelő részvételére, beleértve ebbe a laikus lakosságot is.

A vízminőség-szabályozás jogi kereteinek kialakítására irányuló PHARE-projekt Magyarországon az első kísérlet volt a közvetlen társadalmi részvétel módszereinek a jogalkotásban való alkalmazására. Mivel hazánkban csekély múltja van a jogalkotók, a szakemberek és az érintettek együttműködésének, e projekt jelentősége messze túlnyúlik a vízminőség-szabályozás keretein és a jogalkotásban való társadalmi részvétel modelljének egyik kiindulópontja lehet.

1. táblázat

A Zala vízgyűjtővel kapcsolatos munkaértekezleten feltárt legfontosabb vélemények

---

1. Melyek a jelenlegi szabályozással kapcsolatos legfontosabb problémák?

A szennyvizek kezelése:

A P-terhelésnek kb. 75%-a nem pontforrásokból származik, hanem diffúzan érkezik. Ez részben mezőgazdasági eredetű, részben az illegálisan leürített szennyvizekből származik, részben csapadécsatornába kötött szennyvizekből. Ezeket az összetevőket kellene csökkenteni (hatékonyabb ellenőrzéssel, a jobb művelést segítő ösztönzőkkel stb.).

Egyes helyeken a csatornára kötési hajlandóság viszonylag alacsony, annak ellenére, hogy több helyen 90% fölött van a csatornázottság. Nincs olyan jogszabály, amely kötelezné a tulajdonosokat a rákötésre.

A derítőkől éjszaka sokszor átnyomják a szennyvizet a csatornába. Ez különösen káros, mert lökésszerű szennyezéshez vezet, amelyet sokszor a kisebb szennyvíztisztítók nem tudnak kezelni. Regionális szennyvíztisztítókat kellene építeni, a jelenlegi rendszer azonban ezt nem ösztönzi egyértelműen (pl. a meglévő rendszerekhez való csatlakozás nem feltétlenül előnyös).

Határértékek:

A Balaton vízminőségének védelme igen alacsony kibocsátásokat követelne meg. A P-határértékek nem elég szigorúak. Meg kellene szigorítani, nem pedig egyedileg meghatározni.

Szennyvízbírság:

A jelenlegi szennyvíz-bírságolási jogszabály nem ösztönöz a fejlesztésre. Egyrésztől nem eléggé magasak a kivethető összegek, másrésztől az önkormányzatok még ennek kivetésében sem igazán érdekeltek. Az önkormányzatok elsősorban a gazdálkodó szervezetekkel való jó kapcsolatban érdekeltek (adók, munkahelyek), ezért vonakodnak a bírságolási rendelet végrehajtásától. Hasonló okokból nem kötelezik a szennyezőket előtisztításra.

Az önkormányzatok az illegálisan ürítő szippantókocsikat sem büntetik meg kellő mértékben. Nem érdekeltek ugyanis a választópolgárok büntetésében. Így a büntetésnek nincs visszatartó ereje.

Díjak:

A csatornadíjak nem alkalmasak a fejlesztéshez szükséges források képzésére. Viszont a díjak emelésére nincs további lehetőség (már így is kb. 10%-a a családi jövedelmeknek.)

A díjak csak a szennyvíz mennyiségét veszik figyelembe, a szennyezőanyagok mennyiségét és veszélyességét nem.

A díjak meghatározása elég nehézkes, itt több mint 100 önkormányzattal kell jóváhagyatni.

Finanszírozás:

A csatornázás a területfejlesztés szempontjából elengedhetetlen. Szennyvíztisztítókra is szükség van. De a beruházások helyi forrásokból nem finanszírozhatóak (max. 30%-ban).

A felső szakaszon élőkre nézve a Balaton vízminőségének védelme már ma is jelentős terheket jelent, viszont a balatoni idegenforgalom előnyeiből ők nem részesülnek. Igazságosabb teherviselési rendszerre lenne szükség, ahol a turizmus bevételeiből támogatnák a Zala menti vízminőség-védelmet.

A környezetvédelmi beruházások nem részesülnek ÁFA-kedvezményben.

Ellenőrzés:

Igen nehéz a gazdálkodó szervezetek szennyvízkibocsátását ellenőrizni. Anyagmérleg alapján jobban lehetne becsülni.

Az önkormányzati szennyvíztisztítóknál általában nem kerül sor utóellenőrzésre. Az előtisztítás gyakran elmarad.

Az ellenőrzés hiánya miatt még mindig vannak csapadékcatornába bekötött szennyvizek.

Ugyanezen okból sok az illegális szikkasztás.

2. Melyek a területen a legfontosabb vízhasználati prioritások, és a vízhasználattal összefüggő érdekek?

Legfontosabb vízhasználatok:

Rekreáció: Elsősorban a vízgyűjtő alsó szakaszán (Balaton) fontos, ezenkívül pedig a tározókon, mellékvízfolyásokon. Ez jelenti a legszigorúbb vízminőségi követelményt.

Halászat: A teljes vízgyűjtő területen fontos vízhasználat: Nemcsak a Balatonon, hanem a tározókon, mellékvízfolyásokon is.

Ivóvíz: A Balatonból felszíni vízkivétel van, ezenkívül jelentős sérülékeny felszín alatti vízbázisok is találhatóak ezen a területen.

Természetvédelem: Őrségi Tájvédelmi Körzet.

Érdekek:

A fenti vízhasználatok kapcsán elsősorban a mezőgazdasági termelők mint a felszíni vizek legfőbb szennyezőinek érdekei ütköznek a rekreációban és halászatban érintett gazdálkodókéval. A sérülékeny felszín alatti ivóvízbázisokat leginkább a lakóterületeknek a csatornázatlan területekre való terjeszkedése, a szakszerűtlen közműpótlók, valamint a bányaművelés (pl. vaskimosódás) veszélyeztetik. Az Őrségi Tájvédelmi Körzet érdekeit a területen tervezett földgázkitermelés sérti.

3. Mi a véleményük a közgazdasági és jogi szabályozás új irányairól?

Határértékek:

Legyen vízgyűjtő szemléletű a szabályozás, egyedi kibocsátási határértékekkel kombinálva, figyelembe véve a technológiai lehetőségeket is (pl. a P-tisztításra). A Balaton vízminősége legyen az elsődleges szempont.

A kibocsátási határértékek függjenek a település nagyságától is.

Az EU-direktívák itt kevésbé relevánsak. A 2000 fős korlát feleslegesen diszkriminál és nem a hatékony megoldásokat (pl. regionális tisztítók) ösztönzi.

Ellenőrzés:

Jobban kellene ellenőrizni a gazdálkodó szervezeteket. Sok szennyezés nehezen mérhető. Ilyen esetben anyagmérleg segítségével lehetne elszámoltatni a szennyezőket.

Önkormányzati rendelettel kellene kényszeríteni a tulajdonosokat a csatornára való rákötésre.

Ösztönözni lehet azzal a rákötésre a tulajdonosokat, ha külön mérik a csatornába nem kerülő szennyvizet.

Finanszírozás:

Az idegenforgalmi bevételekből megfelelő alapokat kellene képezni a Zala vízgyűjtőjén a szennyvízkezelésre. Ezenkívül a beruházásokhoz állami támogatások is kellenek. (A Balaton nemzeti kincs!)

A vízfelhasználók – lakosság, ipar stb. – fizessenek környezetterhelési vagy csatornadíjat. (Környezetterhelési díjat a befogadókat közvetlenül terhelők fizessenek). Valamennyi díj alapjául a vízfelhasználás szolgáljon. A díjak képezzenek alapot a fejlesztésre.

A környezetterhelési díjakat egy vízgyűjtő szintű alapon gyűjtsék. Az alap gazdái térségi társulások lehetnek. Esetleg több ilyen társulás is működhet egy-egy vízgyűjtőn.

Műszaki megoldások:

A közműpótló beruházások nehezen ellenőrizhetők, nincs garancia arra, hogy nem szennyezik az ivóvízbázisokat. Célszerűbbek a „bombabiztos” megoldások.

Meg kellene vizsgálni a gyökérmezős szennyvíztisztítás lehetőségét.

A terület nagy része karszton fekszik. Ez önmagában is indokolja a szennyvíztisztítást.

Több községnek közös tisztítórendszert kellene építenie.

„Meg kellene fogni” a diffúz szennyezőket, amelyek a tápanyag mintegy 75%-át adják. Meg kellene vizsgálni a hordalékfogókat, a mezőgazdasági szennyezést pedig meliorációs, művelési stb. megoldásokkal kellene csökkenteni.

Folyamatos mérésre lenne szükség (10–20 monitorra).

A műszaki megoldások közötti választásnál a gazdaságossági szempontokat is figyelembe kellene venni.

**A Zala vízgyűjtővel kapcsolatos második munkaértekezleten
elhangozott legfontosabb megállapítások**

A Zala-vízgyűjtővel kapcsolatban a Balaton rekreációs vízhasználata élvez prioritást. A Zala vízminőségi célállapotát tehát a Balaton érdekeinek megfelelően kell meghatározni. Ebből a szempontból elsősorban a Zala folyó foszfor terhelése játszik kritikus szerepet. A szakértők 10t/év TP terhelésben határozták meg a maximális megengedhető terhelést. Az alábbiakban bemutatott 11 *műszaki szabályozási változat* azt a felismerést tükrözi, hogy a vízgyűjtőn a nem pontszerű (diffúz) terhelések – s ezen belül az állattartásból és a műtrágyázásból eredő terhelés – csökkentése igen lényeges:

1. változat: *A jelenlegi állapot változatlanul fennmarad.*

2/a. változat: *A diffúz terhelés állandó. A csatornázás a Szennyvíz Kerettervnek megfelelő. Az új szennyvíztelepeken nincs foszforeltávolítási lépcső, a foszfor eltávolításának mértéke 30%.*

2/b. változat: *A diffúz terhelés állandó. A csatornázás a Szennyvíz Kerettervnek megfelelő. Az új szennyvíztelepeken van foszforeltávolítás is, mértéke 80%.*

2/c. változat: *A diffúz terhelés állandó. A csatornázás a Szennyvíz Kerettervnek megfelelő. Az új szennyvíztelepeken van foszforeltávolítás is, mértéke 80%. A keletkezett szennyvíz felét mezőgazdasági területen helyezik el.*

2/d. változat: *A diffúz terhelés állandó. A csatornázás a Szennyvíz Kerettervnek megfelelő. Az új szennyvíztelepeken van foszforeltávolítás is, mértéke 80%. A keletkezett szennyvizet mezőgazdasági területen helyezik el.*

3. változat: *A diffúz terhelés állandó. A csatornázottság 100%-os. Nincs foszforeltávolítás az új szennyvíztelepeken, a foszforeltávolításának a mértéke 30%.*

4. változat: *A diffúz terhelés állandó. A csatornázottság 100%-os. Nincs foszforeltávolítási lépcső az új szennyvíztelepeken, a foszforeltávolításának mértéke 80%.*

5. változat: *A csatornázottság és az ebből származó terhelés a jelenlegi szinten marad. Műtrágyát nem használnak a vízgyűjtőn, a diffúz terhelés 25%-kal csökken a kimosódás miatt.*

6. változat: *A csatornázottság a jelenlegi szinten marad. Új szennyvíztelep nem épül, a meglévő telepeken BAT működik, a foszforeltávolítás 97%-os.*

7. változat: *A csatornázás és a szennyvíztisztítás 100%-os, mindegyik szennyvíztelepen BAT működik.*

8. változat: *A csatornázottság és a szennyvíztisztítás a jelenlegi szinten marad. A diffúz TP terhelés 50%-át a vízgyűjtőn visszatartják a patakokra épített előtárolókkal.*

A fenti változatokkal kapcsolatos vélemények meglehetősen heterogének voltak. A résztvevők közül az önkormányzati képviselők a 6. változatot preferálták, amely a költségek szempontjából a legkedvezőbb. Az ÁNTSZ és a helyi vízmű képviselői a közegészségügyi és környezetvédelmi szempontokat helyezték előtérbe, ily módon a legigényesebb,

s egyben legköltségesebb 7. változatot találták a legkedvezőbbnek. Az ipar képviselője számára egy köztes megoldás, a 2/d. változat tűnt a legjobbnak, míg a mezőgazdaság képviselője a 8. változatot találta a legmegfelelőbbnek. Végül a résztvevők egy új, az előzőekben ismertetett változatok különféle elemeit kombináló, csatornázás és szennyvíztisztítás szempontjából kompromisszumos új változatot javasoltak, amely a következő:

9. változat: A csatornázás a Szennyvíz Kerettervnek megfelelő. Az új szennyvíztelepek közül a kisebbeknél 80%-os foszforeltávolítás van, a nagyobbaknál a foszforeltávolítás 97%-os. A diffúz TP terhelés 50%-át a vízgyűjtőn visszatartják a patakokra épített előtárolókkal.

A következőkben a *közgazdasági és jogi szabályozás alternatíváival* kapcsolatos véleményeket foglaljuk össze.

Egyedi határérték és/vagy országos érvényű határérték:

A jelenlévők a befogadó érzékenységtől és a szennyező méretétől függő egyedi határértékek, illetve hosszú távon a technológiai határértékek bevezetését támogatták. Feltették, hogy a határértékek ellenőrzése igen problematikus lehet, különösen ott, ahol sok kis szennyező működik. A hatóságoknak a szennyezők tevékenységét is ellenőrizniük kellene, nemcsak a kibocsátást.

Vízjogi engedély és/vagy környezetvédelmi engedély:

A résztvevők egyöntetűen amellet foglaltak állást, hogy az engedélyek számát nem növelni, hanem csökkenteni kéne. Valaki azt is felvetette, hogy minden engedélyezési jogkört a megyei önkormányzathoz kellene telepíteni.

Környezetterhelési díj és/vagy bírság:

A megjelentek a környezetterhelési díj és bírság együttes alkalmazását javasolták. Véleményük szerint a díjnak fedezetet kellene nyújtania a többletszennyezés tisztításához szükséges költségekre, míg a bírságnak az a funkciója, hogy megakadályozza a befogadó túlterhelését. Ezen túlmenően a környezetterhelési díjjal a lakosság csatornára való rákötési hajlandóságát is ösztönözni lehetne.

A környezetterhelési díj beszedését a vállalatoktól a hatóságnak, a magánszemélyektől az önkormányzatnak kellene végeznie.

Támogatás:

A résztvevők véleménye szerint a zalai településeknek igen sokba kerül a Balaton vízminőségének védelme, ugyanakkor kevéssé részesedik a Balaton hasznából. Éppen ezért nem tartják elegendőnek a beruházások támogatásának jelenlegi (nettó 17,5%-os) szintjét. Úgy gondolják, hogy az állam továbbra sem vonulhat ki a beruházások támogatásából.

HIVATKOZÁSOK

- DHV Magyarország (1997/a): *Water Quality Management and Legislation in Hungary – A River Basin Approach*. Zala Case Study Report. PHARE No. ZZ 92118/0801, Budapest, Hungary.
- DHV Magyarország (1997/b): *Water Quality Management and Legislation in Hungary – A River Basin Approach*. Case Study Summary Report. PHARE No. ZZ 92118/0801, Budapest, Hungary.
- DHV Magyarország (1997/c): *Water Quality Management and Legislation in Hungary – A River Basin Approach*. Final Report. PHARE No. ZZ 92118/0801, Budapest, Hungary.
- Federal Environmental Assessment Review Office (FEARO) (1988): *Summary of Public Consultations on Reforming the Federal Environmental Assessment and Review Process*. Ottawa, Canada, 1988.
- Federal Environmental Assessment Review Office Study Group (FEARO Study Group) (1987): *Public Review: Neither Judicial, nor Political, but an Essential Forum for the Future of the Environment: A Report Concerning the Reform of Public Hearing Procedures for Federal Environmental Assessment Reviews*. Ottawa, Canada.
- Fiorino, D. (1995): Regulatory Negotiation as a Form of Public Participation. In Renn, O., Webler, T., Wiedemann, P. (szerk.) *Fairness and Competence in Citizen Participation: Evaluating Models for Environmental Discourse*. Kluwer, Dordrecht, 223–238.
- Hadden, S.G. (1995): Regulatory Negotiation as Citizen Participation. In Renn, O., Webler, T., Wiedemann, P. (szerk.) *Fairness and Competence in Citizen Participation: Evaluating Models for Environmental Discourse*. Kluwer, Dordrecht, 239–252.
- Vári A., Földes I. (1996/a): *Jelentés a vízminőség-szabályozás jogi kereteinek vízgyűjtő szemléletű fejlesztéséről szóló PHARE-projekt első munkaértekezlet-sorozatáról*. Budapest.
- Vári A., Földes I. (1996/b): *Jelentés a vízminőség-szabályozás jogi kereteinek vízgyűjtő szemléletű fejlesztéséről szóló PHARE-projekt második munkaértekezlet-sorozatáról*. Budapest.

VÁRI, ANNA – KISGYÖRGY, SÁNDOR

PUBLIC PARTICIPATION IN DEVELOPING WATER QUALITY LEGISLATION AND REGULATION IN HUNGARY

Summary

The article describes a Hungarian project aimed at developing water quality legislation and regulation in which the involvement of a multi-disciplinary, international expert group was successfully combined with the participation of key stakeholders within the framework of a multi-stage process. By applying computer simulation modelling and group decision support methodologies, the project investigated the potential environmental, economic and social impacts of various regulatory approaches in five significantly differing test sites. Based on the results, the introduction of the partial river basin approach (river basin planning without far reaching changes in the current institutional structure) was proposed. The project which was the first attempt in Hungary to involve stakeholders from the early stages of the rule making process, was supported by the PHARE programme of the European Union.

KOZMA GÁBOR

A LAKOSSÁG TÉRBELI PREFERENCIÁINAK VIZSGÁLATA DEBRECENBEN*

BEVEZETÉS

Az 1960/70-es években a gazdaságban, a társadalomban és a politikában lezajló változások (lefékeződött a második világháború óta folyamatos gazdasági növekedés, fokozatosan nőtt a civil társadalom szerepe az állammal szemben, egyre inkább csökkent a központi tervezés mindenhatóságába vetett hit) új kihívások elé állították a geográfiát: míg korábban a térbeli szerkezet leírása volt a legfontosabb feladata, a későbbiekben már a térbeli szerkezet kialakulására kellett magyarázatot adnia (Cséfalvay 1990, Tiner 1996). Ennek következtében a fő figyelmet az emberre kellett fordítania: hogyan látja, illetve változtatja meg az ember a térszerkezetet.

Ez a változás ugyanakkor azt is magával hozta, hogy a geográfiának új – az emberrel foglalkozó – tudományokkal kellett kapcsolatba lépnie, tőlük bizonyos tételeket, kutatási módszereket átvennie. A két legfontosabb ilyen jellegű tudománynak a szociológia és a pszichológia bizonyult, és a velük történt „házasság” vezetett a szociálgeográfia és a viselkedésföldrajz kialakulásához.

A viselkedésföldrajz világméretű elterjedése és első virágkora az 1960-as évek második felére és az 1970-es évtizedre esik: ekkor jelentek meg azok a munkák (Downs – Stea 1973, Downs – Stea 1977, Gold 1980), amelyek megpróbálták összefoglalni, egységes keretbe ötvözni az addig elért eredményeket. Ebben az időszakban formálódott ki az irányzat fő tétele, amely a mai napig érvényes: az ember térbeli mozgását nem az objektív környezet, hanem az objektív világ szubjektív észlelése irányítja.

Az 1980-as években kisebb visszaesés következett be, az 1990-es évtized elején azonban ismét megnőtt az érdeklődés az irányzat iránt (pl. Walmsley – Lewis 1993, Gärling – Golledge 1993), és napjainkban egyre nagyobb figyelmet szentelnek a vizsgálatok gyakorlati életben történő alkalmazására.

* A tanulmány az F 012854 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

A viselkedésföldrajzi iskolában két nagyobb kutatási részterület különíthető el (Cséfalvay 1990). Az egyik – „*spatial behavior*” – az embernek a környezettel, térrel kapcsolatos nézeteit, véleményét vizsgálja, míg a másik – „*behavior in space*” – a konkrét térbeli mozgás okaival foglalkozik, a háttérben álló tényezőket igyekszik feltárni. A viselkedésföldrajzi iskola kutatási szempontjait az eddigiekben a geográfia több ágazatában is felhasználták: vizsgálták az ipari üzemek (Mc Dermott – Taylor 1975, Meester 1994, Timmermans 1986), kereskedelmi létesítmények (Timmermans – van der Heijden – Westerveld 1982), kutatási intézmények (Malecki – Bradbury 1992), vállalati központok (Dunning – Norman 1987) telephelyválasztásának okait, ezek vezetőinek a környezethez való viszonyát, a turistáknak a meglátogatott területről kialakult véleményét (Jenkins – Walmsley 1993), az emberek vásárlási viselkedését (Lloyd – Jennings 1978, Smith 1985), stb.

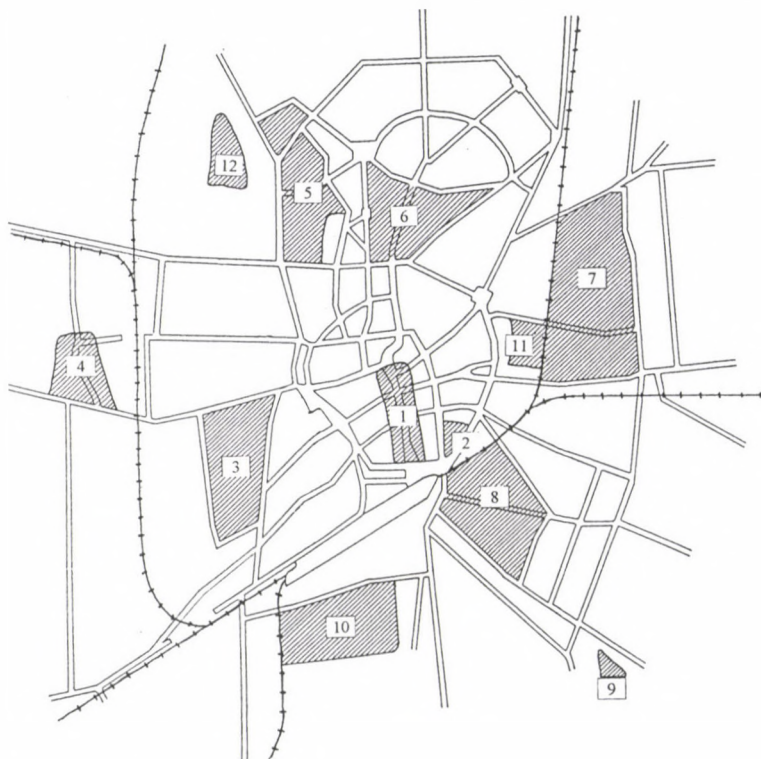
A viselkedésföldrajzi vizsgálatok a legnagyobb jelentőségre a városföldrajzban (és ezzel összefüggésben a népességföldrajzban) tettek szert. Az első kutatások (pl. Lynch 1960) a város látható elemeinek (utak, csomópontok, határvonalak, negyedek, városképi szimbólumok) segítségével próbálták meg feltárni a városok „olvashatósága” közötti különbséget, illetve a különböző társadalmi csoportok eltérő észlelésének az okait (Francescato – Mebane 1973, Orleans 1973). A későbbi elemzések kitágították a vizsgálatok körét, és többek között kísérletet tettek az egyes városrészek vonzerejének a feltárására (Collison – Kennedy 1989, Mascoloo 1989), a városrészek ismertségének a vizsgálatára (Smith – Ford 1985), a térbeli preferenciák és viselkedés közötti kapcsolatok bebizonyítására (White 1981), és az egyes városokról a lakosság körében kialakult benyomások, vélemények feltárására (Szakál 1993).

VIZSGÁLATOK DEBRECENBEN

A nemzetközi szakirodalom eredményeire és módszereire támaszkodva a KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke az 1990-es évek elején szintén tervbe vette hasonló jellegű felmérések elkészítését. Az első vizsgálatok 1993-ban zajlottak le, amikor egy városrész – az Akadémia utcai lakótelep – lakossága körében végeztünk felméréseket (Süli 1993). A kutatás sikerein felbuzdulva az elmúlt években tovább folytattuk a kutatásokat, és ennek során már törekedtünk az egyes városrészekben élők véleményének összehasonlítására is (az első vizsgálat eredményeire támaszkodva jelentősen átalakítottuk a kérdőívet, így az összehasonlítóskor nem tudtuk figyelembe venni az Akadémia utcai eredményeket).

A vizsgálatok során – a Kossuth Lajos Tudományegyetem földrajz és geográfus szakos hallgatóinak a segítségével – tíz jellegzetes negyedben (1. ábra) végeztünk felméréseket. A városrészek közül öt kertescsaládi házas beépítésű (közülük a Csapókert és a Homokkert a múlt század végén jött létre, a

Lenctelep általunk vizsgált házait az 1980/90-es évek fordulóján építették, emellett ebbe a kategóriába tartozik a Nagy Sándor telep és a déli városrész), kettő pedig házigyári lakótelep (Újkert – építési idő: 1970-es és 1980-as évek, Tócsóskert – építési idő: 1980-as évek, 1990-es évek eleje). Emellett bevontuk a vizsgálatba a belvárost (Piac utca és a belőle kiágazó utcák eleje), a Debrecen egyik elitnegyedének számító Nagyerdőt, valamint az 1980/90-es évek fordulóján felépült, kellemes, sátoztetős beépítésű Béke–Wesselényi utcai lakótelepet.

1. ábra

A vizsgálatba bevont, illetve a lakosok által megemlített városrészek

1	belváros	7	Csapókert
2	Béke-Wesselényi utcai ltp.	8	Homokkert
3	Tócsóskert	9	Lenctelep
4	Nagy Sándor telep	10	déli városrész
5	Újkert	11	Dobozi ltp.
6	Nagyerdő	12	Akadémia–Vezér utcai ltp.

Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a vizsgált tíz városrészben összesen 29 261 háztartás található (az azóta lezajlott építkezésekről nincs információ), és ezek közül a felmérésekbe 796 darabot (2,7%) vontunk be (a vizsgált háztartások aránya minden városrészben meghaladta a 2%-ot). A városrészekben belül a háztartások kiválasztása során az egyszerű véletlen mintavételi módszert alkalmaztuk.

A vizsgálat során feltett kérdések első nagy csoportja a válaszadókra vonatkozott: mióta laknak az adott területen, milyen a háztartások korösszetétele és milyen legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek a 23 éven felüli személyek. Ennek háttérében az állt, hogy feltételeztük, a további kérdésekre adott válaszokat nem csak a városnegyed jellege, városon belüli fekvése határozza meg, hanem a válaszadók társadalmi-gazdasági helyzete is.

Az egyes városrészekben lakás időtartamát tekintve megállapítható, hogy a legfontosabb befolyásoló tényező az adott terület beépítési/átépítési időpontja volt, és ennek alapján három csoportot különítettünk el.

A két házgyári lakótelep, a *Lenctelep* és a *Béke-Wesselényi utcai lakótelep* esetén az építkezések előtt a korábbi lakások teljes lerombolása, az ott lakók kiköltöztetése ment végbe, és ezzel magyarázható, hogy nem találtunk régebben is ott lakó személyeket. Ugyanakkor azt is megfigyeltük, hogy az Újkertben (amely már az 1980-as évek közepére elkészült) a megkérdezettek közel 20%-a 1990 után költözött jelenlegi lakásába: az első beköltözők egy része tehát valamilyen ok (valószínűleg a panellal szembeni ellenszenv) miatt igyekezett minél hamarabb elhagyni ezt a területet.

Külön csoportot képezett a *Nagyerdő*, amelynél igen magas volt az 1960-as és 1970-es évtized óta ott lakók aránya (a válaszadók 66%-a 1960 és 1980 között költözött ide). Ez azzal magyarázható, hogy döntően ez volt az a periódus, amikor végbement a városrész átalakulása: a korábbi villák, családi házak jelentős részét társasházak váltották fel, és az új lakóknak, akik minden szempontból elégedettek lakásukkal, eddig nem volt különösebb okuk az elköltözésre.

A harmadik csoportba soroltuk a *Csapókeretet*, a *Homokkeretet*, valamint részben a *Nagy Sándor telepet* és a *belvárost*, amelyek az 1960 előtt is ott élők relatíve magas arányával (31%, 30%, 25% illetve 20%) tűntek ki. Ennek háttérében az első három városrész esetében az állt, hogy ezek Debrecen legrégebbi kertségei közé tartoznak, ahol az utcaszerkezet és beépítés jellege az 1920/30-as évek óta alig változott.

A megkérdezettek háztartásának korösszetétele több esetben szoros kapcsolatot mutatott a városrész beépítési idejével, az ott lakás időtartamával. Az *időskorúak* (1940 előtt születettek) aránya elsősorban azokban a városrészekben (*belváros*, *Nagy Sándor telep*, *Csapókeret*) volt magasabb (32%, 27%, illetve 48%), amelyeknél jelentősebb arányt képviseltek az 1960 előtt is ott lakók: ezek a személyek tehát hosszú ideig egy helyen élve öregedtek meg. Ugyanebbe a csoportba tartozott a *Nagyerdő* (36%), amely jelenség mögött –

véleményünk szerint – az alábbi tény állt: a városrész már korábban említett átépítése idején (1960/70-es évek) ezek a korcsoportok (35–50 év) erejük teljében voltak, és már fizetésük is elért egy olyan szintet, hogy fedezni tudják a társasházak építési költségeit. A másik oldalon megfigyelhető, hogy az időskorúak aránya igen *alacsony* (5% körüli) szintet ért el az újonnan felépült városrészekben (*Béke–Wesselényi utcai lakótelep, Tócsóskert, Lenctelep*): ezek a korosztályok már alig vállalták a költözéssel járó problémákat, nehézségeket.

A következő két korosztály (1941–60, illetve 1961–80 között születettek) esetében két kivételtől eltekintve nem tapasztaltunk jelentős eltérést az átlagtól: a *Béke–Wesselényi utcai lakótelepen* az 1941–60 között születettek aránya haladta meg jelentős mértékben az átlagot, míg a *Csapóskertben* az 1961–80 közötti korosztály alulreprezentált volt. Az előbbinél ugyanaz lehet a magyarázat, mint a Nagyerdőnél, igaz két évtized csúszással: a kellemes, sátortetős házakban fekvő lakásokat a jobb anyagi kondíciókkal rendelkező középosztály tudta elsősorban megvenni, az utóbbi pedig a Csapóskert elöregedésével magyarázható.

A *fiatalabb korúak* (1981 után születettek) esetében éppen fordított helyzetet figyeltünk meg: az *újonnan épült negyedek* (*Béke–Wesselényi utcai lakótelep, Lenctelep, Tócsóskert*) *magas arányukkal* (25%, 32%, illetve 33%) tűntek ki (ide tehát elsősorban fiatalabb gyerekekkel rendelkező családok költöztek), míg három városrész (*belváros, Nagyerdő, Csapóskert*) ebben a tekintetben *alulreprezentált* (7%, 6%, illetve 10%): ezeken a területeken csak korlátozott mértékben éltek családok mostanában alapítók.

A 23 éven felüliek legmagasabb iskolai végzettségét tekintve két szélsőséget állapítottunk meg. Az átlagosnál nagyobb volt a főiskolai és egyetemi végzettséggel rendelkezők aránya a *Nagyerdőn* (32%), az újonnan épült, kellemes lakókörnyezetű *Béke–Wesselényi utcai lakótelepen* (25%) és a *belvárosban* (20%). Az utóbbi – talán némileg meglepőnek tűnő – tényre azt a magyarázatot találtuk, hogy ezen emberek döntő része olyan időskorú, aki a diplomáját a második világháború idején szerezte, és ekkor telepedett le a Piac utcán és környékén, amely ekkor még népszerűnek számított a felsőfokú végzettségűek körében.

A másik végletet a *Nagy Sándor telep* jelentette, amely az alacsony iskolai végzettségűek magas arányával volt jellemezhető (a választadóknak 48%-a csak a nyolc általánost végezte el, 9%-uk pedig még ezt sem fejezte be). A többi városrésszel kapcsolatban megállapítottuk, hogy a lakótelepeken (Tócsóskert, Újkert) és a Lenctelepen a szakmunkás végzettséggel és középiskolai érettségivel, a kertészekben (Csapóskert, Homokkert, déli rész) pedig a nyolc általánossal rendelkezők aránya volt lényegesen magasabb az átlagnál.

A második kérdéscsoport – amely már ténylegesen a lakóhely megítélésével volt kapcsolatban – arra vonatkozott, szeretnek-e a megkérdezettek jelenlegi lakóhelyükön élni, és arra is megkértük őket, indokolják meg válaszukat.

A táblázatból kiderül, hogy a *válaszadók jelentős része, 79%-a* elégedett volt jelenlegi lakóhelyével. A *legpozitívabb reagálás a Lenctelepen (100%), a Homokkertben (98%) és a Nagyerdőn (91%)* élők jellemzte, míg az *ellenkező végleletet a két házigyári lakótelep (Tócsókert – 70%, Újkert – 60%)* jelentette. A két lakótelep megítélése közötti eltérés, úgy véljük, részben annak is tulajdonítható, hogy a Tócsókert egy évtizeddel később épült, és így már lehetőség nyílt az időközben felhalmozódott tapasztalatok felhasználására, egy emberibb lakókörnyezet kialakítására.

A *válaszok indokainak* vizsgálata során (ebben az esetben a megkérdezetteknek saját maguknak kellett okokat megemlíteni) az előnyös vonások között *két jelentősebb* (egymással szoros kapcsolatban lévő), több városrészben is előforduló *tényezőt* tudtunk megemlíteni, a *nyugodt-csendes környezetet és a környék zöldövezeti jellegét* (az előbbi tulajdonságot főleg a Nagyerdő, a Homokkert és a Lenctelep lakói értékelték, míg az utóbbi a Béke–Wesselényi utcai lakótelep és a Nagyerdő esetében számított vonzónak). A többi tényező nagyobb mértékű pozitív megítélése csak néhány városrész esetén volt megfigyelhető, és ezek hátterében az adott terület fekvése, beépítettsége, az ott lakás időtartama áll.

A városrész *központi fekvését* természetesen a *belvárosban*, illetve az ahhoz legközelebb elhelyezkedő *Béke–Wesselényi utcai lakótelepen* élők tartották előnynek, a *kert létét* pedig a mezőgazdasági kistermelésre leginkább alkalmas telekkel jellemezhető *Homokkertben* és *Csapókertben* élők említették meg. A *„megszoktam”* válasz mint a pozitív megítélés egyik oka főleg azon negyedeket jellemezte (*belváros, Nagy Sándor telep, Homokkert, Csapókert*), melyek lakosainak jelentős része már 1960 előtt is ott élt (nem szívesen költöznének el arról a területről, ahol több mint 30 éve élnek). A *jó közösség* mint az elégedettség egyik forrása szintén *ezekre a területekre* volt jellemző (kivételt csak a Homokkert képezett), de emellett ezt a tényezőt átlagon felüli arányban említették meg a *Béke–Wesselényi utcai lakótelepen* és a *Nagyerdőn*, ott, ahol nagyjából hasonló (magasabb) végzettségű és jövedelmi helyzetű rétegek élnek.

A városrészek *negatív megítélése* során a legfontosabb tényezőt a *környezeti problémák* (légszennyezettség, zaj) jelentették, amelyek természetesen a legnagyobb feszültséget a közúti közlekedés által leginkább terhelt *belvárosban* idéztek elő, de a lakosok számára nehézségeket okozott az *Újkertben*, a *Csapókertben* (itt a Budapest–Nyíregyháza vasútvonalon zajló vonatforgalom a fő szennyezőforrás), illetve kisebb mértékben a *Tócsókertben*. A *panel* által okozott kellemetlenségek magától értetődő módon a két *házigyári lakótelepen* jelentkeztek, a kert hiányát tekintve pedig még hozzájuk csatlakozott a *belváros*. A *rossz lakásra* aránylag kevesebben panaszkodtak, ez a tény elsősorban a *belvárosban* (alacsonyabb komfortfokozatú lakások), illetve a *két lakótelepen* (magas rezsiköltségek, kicsi lakás) okozott problémát.

Az előző kérdésekhez sok tekintetben hasonlított a következő (harmadik) kérdéscsoport, amikor aziránt érdeklődtünk, tervez-e a válaszadó elköltözést, és mivel indokolja választát. A megkérdezettek 72%-a *nem szándékozott elköltözni*, és csak 28% tervei között szerepelt *új lakóhely keresése*. A válaszok területi eloszlását vizsgálva megállapítottuk, hogy a *költözésre gondolók* elsősorban azon *két lakótelepről* (Tócsókert – 54%, Újkert – 43%) kerültek ki, ahol a legalacsonyabb volt a lakókörnyezethez való pozitív viszonyulás, míg a többi vizsgált terület esetében (ahol nagyobb fokú volt az elégedettség), a válaszadók kevesebb mint 20%-a tervezett költözést.

Az indoklás vonatkozásában sok hasonlóságot fedeztünk fel az előző kérdésre adott válaszokkal: az *elköltözés fő okai* között szerepelt a *kert igénye*, a *nem megfelelő lakás*, a *környezet szennyezettsége*, valamint a személyspecifikus *családi ok* (pl. a gyerekek felnőtté válása, közelebb költözni a szülőkhöz). A *nemleges válasz* esetén az okok egy része szintén ismétlődött: *megszokták az adott területet, megfelel igényeiknek, csend és nyugalom uralkodik*, emellett azonban néhány egyéb tényező is felmerült. A válaszadók körében a költözést gátló legfontosabb tényező az *anyagiak hiánya volt*: az emberek nem rendelkeztek annyi pénzzel, hogy egyáltalán felmerüljön a mobilitás lehetősége (talán nem véletlen, hogy ez a probléma a legélesebben a két házigyári lakótelep esetében jelentkezett: a lakásprivatizáció során főleg itt zajlott le a lakások megvétele, amely a családok minden anyagi erőforrását felémésztette).

A következő kérdéscsoportban az egyes városrészek *népszerűségét*, illetve *népszerűtlenségét*, valamint az *indokokat* elemeztük: van-e olyan negyed, ahol a megkérdezettek szívesebben lagnának, mint jelenlegi lakóhelyükön, illetve egyáltalán nem élnének, melyik ez a városrész, és mivel indokolják választukat.

Az első kérdésre („Van-e Debrecenben olyan településrész, ahol szívesebben lakna, mint itt?”) adott válasz szoros összefüggést mutatott a korábbi eredményekkel: a jelenlegi lakóhelyüket legnagyobb mértékben más negyedekkel szemben *előnyben részesítők* főleg abból a három körzetből (*Nagyerdő, Homokkert, Lenctelep*) kerültek ki, amelyekhez a legpozitívabb volt a lakók viszonyulása (a feltett kérdésre a Nagyerdőben a válaszadóknak csak 8%-a, a Homokkertben 12%-a, a Lenctelepen pedig 10%-a válaszolt igennel), míg a *két házigyári lakótelepen* élőknek (akik leginkább ellenszenvvel viselkedtek lakóhelyük irányában) *több mint a fele* (64–64%-a) szívesebben lakott volna más városnegyedben.

Az *ideálisnak tartott lakóhely* kiválasztása során a megkérdezettek elsősorban négy tényezőt vennének figyelembe: *csend és nyugalom*, a *terület zöldövezeti jellege*, a *kert léte* és a *jó levegő*. Ennek fényében nem meglepő, hogy a válaszadók körében a legnépszerűbbnek azok a városrészek bizonyultak, amelyek a leginkább megfeleltek ezeknek a kívánalmaknak: a Nagyerdő, a Csapókert, illetve általában a kertségek (az ezeket a városrészeket preferáló

válaszadók két-három korábban felsorolt tényezőt mindig nagyobb arányban megemlítettek). A negyedek közül messze kiemelkedett a Nagyerdő, ami azt mutatja, még ma is egyfajta rangot jelent az ottani lakás.

A másik oldalon – melyek azok a *vonások*, amelyek egy városrészrel kapcsolatban *taszítják* az embereket – nagyobb változatosságot lehetett megfigyelni: *nyolc olyan tényezőt* állapítottunk meg, amelyet a valamelyik városnegyeddal szemben elzárkózást tanúsító válaszadók *nagyobb arányban* megemlítettek. Ezek közül a legnagyobb erejűnek a *roma etnikum jelenléte* és a *zsúfoltság* mutatkozott (25%, illetve 20%), a középmezőnyben a *központtól való nagyobb távolság*, a *nagy zaj*, a *szennyezett levegő*, a *panel léte* és a *rossz közbiztonság* foglalt helyet (8–13%), míg a sort a *nem megfelelő közlekedés* (4%) zárta.

Az *ellenszenves városrészeknek* négy csoportját tudtuk elkülöníteni. Az elsőbe tartozott a *Nagy Sándor telep* (mint a legkevésbé kívánatos településrész), amelynek esetében a legerősebb taszító hatást a *roma etnikum* jelentette (a romák jelenlétét feszültségforrásnak tartók több mint 80%-a a Nagy Sándor telephez kötötte ezt a problémát), míg a központtól való távolság és a közbiztonság hiánya kisebb jelentőségűnek bizonyult. A másodikba soroltuk a *belvárost*, amellyel kapcsolatban a megkérdezettek a legerősebb taszítóerőnek a közúti forgalomból eredő *környezetszennyezést* (nagy zaj, nem tiszta levegő) tekintették, de emellett a *nagy zsúfoltság* is visszatartaná őket az oda irányuló költözéstől. A harmadik típust a *külső térségek* alkották, amely területre egyértelműen a *központtól való távolság* miatt nem költöznének szívesen az emberek.

Az utolsó csoportba soroltuk a *lakótelepeket*: a válaszadók egy része a lakótelepeket mint egységet utasította el, de sokan voltak, akik külön is megneveztek bizonyos negyedeket. Az elutasítás mértékét illetően talán meglepetést okoz a *Tócskerttel* szembeni nagy ellenszenv (ez a második legkevésbé kívánatos városrész), hiszen itt, mint a legkésőbb épült lakótelepen, különösen törekedtek egy emberibb lakókörnyezet kialakítására. A magas fokú elutasítás mögött véleményünk szerint talán éppen ez a „*fiatalság*” állt: mindazon válaszadóknak, akik külön is meg akartak említeni egy lakótelepet, az jutott az eszébe, amelyről – annak építése kapcsán – a legutóbb hallott, míg a többi ilyen beépítettségű terület lassan már belesimult a városba.

Az *indokok* közül a legfontosabbnak – mindegyik lakótelep esetén igen ellenszenvesnek – a *zsúfoltság* bizonyult, ezt követte magának a *panelnek* a taszító hatása, míg a többi tényezőt csak bizonyos negyedekben említették meg. A *Tócskerttel*, illetve kisebb mértékben a *Dobozi lakóteleppel* kapcsolatban a válaszadók az odaköltözés elleni érvként hozták fel a központtól való jelentősebb távolságot, az utóbbinál a *nem megfelelő közlekedési viszonyokat*, a *Vénkert* esetében pedig a megkérdezettek a *közbiztonságot* nem ítélték megfelelőnek.

A következő kérdéscsoportban a válaszadókat arra kértük, hogy hat szempont (zajártalom és levegőszennyezettség, közbiztonság, közösség, a lakókörnyezet esztétikuma, közlekedés, kikapcsolódás) alapján értékeljék saját városrészüket (1 – kiemelkedően jó adottságok, 5 – nagyon rossz adottságok). Az egyes értékek összevonásával kialakult átlagot vizsgálva megállapítható, hogy a saját lakosaik *legnagyobb mértékben a Nagyerdőn (2,1) elégedettek* a lakókörnyezettel (ez megerősíti azt a korábbi eredményt, hogy a válaszadók döntő része szeretett itt lakni, illetve magyarázza, miért ez a negyed volt a legkívánatosabb a másol élők körében). A hat tényező összevonásával *legrosszabb minősítést elért Nagy Sándor telep (3,0)* helyezése azért váratlan, mert az emberek – mint korábban kiderült – alapvetően szeretnek itt élni. Ugyanakkor nem meglepő, hogy a következő két alacsonyra értékelt városrész (*Tóócskert – 2,9; Újkert – 2,8*) már korábban is kapott kritikát a lakosaitól.

A kapott értékek az általános következtetések levonása mellett lehetőséget adtak annak feltárására is, hogy lakókörnyezetük mely vonásával voltak a legelégedettebbek a válaszadók, illetve hol éreztek elsősorban hiányosságokat. A *zajártalom* és a *levegőszennyezettség* a legnagyobb problémát három városrészben (*belváros – 3,7; Újkert – 3,2; Csapókert – 3,2*) okozott, és ezeknél – mint korábban már kiderült, az elégedetlenség egyik fő forrását is ez képezte. Az *ellenkező véglelet* a forgalmas utcáktól távol elhelyezkedő, és ezért csak a belső forgalommal terhelt *Lenctelep (2,0)* és a *Nagyerdő (2,2)* jelentette (az utóbbi kedvező besorolása arra vezethető vissza, hogy a forgalmasabb utcák mentén fekvő társasházak építése során tudatosan törekedtek egy bizonyos védősáv kialakítására).

A *közbiztonság* szempontjából lakosaik véleménye szerint a legrosszabb a helyzet a *belvárosban* (ez valószínűleg a nagyobb forgalom eredménye) és talán a roma etnikum jelenléte miatt a *Nagy Sándor telepen* (ezen a téren mind a két városrész osztályzata 3,3), míg a *Lenctelepen* élők ebből a szempontból igen előnyösnek (2,1) ítélték meg saját környezetüket (elképzelhető, hogy a központtól való nagyobb távolság, illetve a viszonylagos elzártság miatt a veszélyes elemek ritkábban jelennek meg ezen a környéken).

A *lakóközösség* (pl. szomszédsági kapcsolatok) megítélése szempontjából saját lakosaitól a legtöbb *kritikát a két házgyári lakótelep* kapta (2,3 – 2,3 értékek), amelynek hátterében az állhat, hogy a többemeletes házakban közösségi élet csak igen ritkán alakulhat ki. A legnagyobb *megelégedettséget* ebből a szempontból a *Béke–Wesselényi utcai lakótelepen* élők körében lehetett felfedezni (1,7-es osztályzat): a nagyjából hasonló végzettségű, jövedelmi helyzetű lakosok között az építkezés befejezése óta eltelt idő elegendőnek bizonyult egy jó közösségi szellem kiformalódásához. Emellett valószínűleg a beköltözést kísérő viszontagságok is összehozták őket, valamint a lakókörnyezet (a társasági életre alkalmas szabad terek) is ebbe az irányba hatottak.

A *lakókörnyezet esztétikumát* tekintve (mennyire érzik a lakosok előnyösnek az épített környezetet) nem tapasztaltunk meglepő dolgot: a *legjobb mi-*

nősítést (1,8, illetve 2,0) a jó környezetben elhelyezkedő, társasházi beépítettségű *Nagyerdő* és a sátoztetős beépítettségű, társasági életre alkalmas szabad terekkel jól ellátott *Béke–Wesselényi utcai lakótelep* kapta. Ebből a szempontból saját lakosaik a *legrosszabb* osztályzatokat (3,1; 2,8 illetve 2,8) a *két lakótelepnek* (az Újkert rosszabb megítélése véleményünk szerint azzal – a korábban már említett – ténnyel magyarázható, hogy a később felépült Tócsóskertben már törekedtek egy, a lakosok igényeit jobban kielégítő környezet kialakítására), a *Nagy Sándor telepnek* (a városnegyed sok utcájában dominálnak a rossz minőségű, elavult házak) adták.

Városrészük *közlekedési viszonyait a legkedvezőtlenebbnek a Nagy Sándor telepen* élők tartották (3,4-es osztályzat), míg ez a tényező a *legkevesebb problémát* természetesen a *belvárosban* (1,5), a több *autóbuszvonallal határolt, és belvároshoz közel fekvő Béke–Wesselényi utcai lakótelepen* (1,5), valamint Debrecen egyetlen villamosvonalára révén a központból jól és gyorsan megközelíthető *Nagyerdőn* (1,8) jelentett.

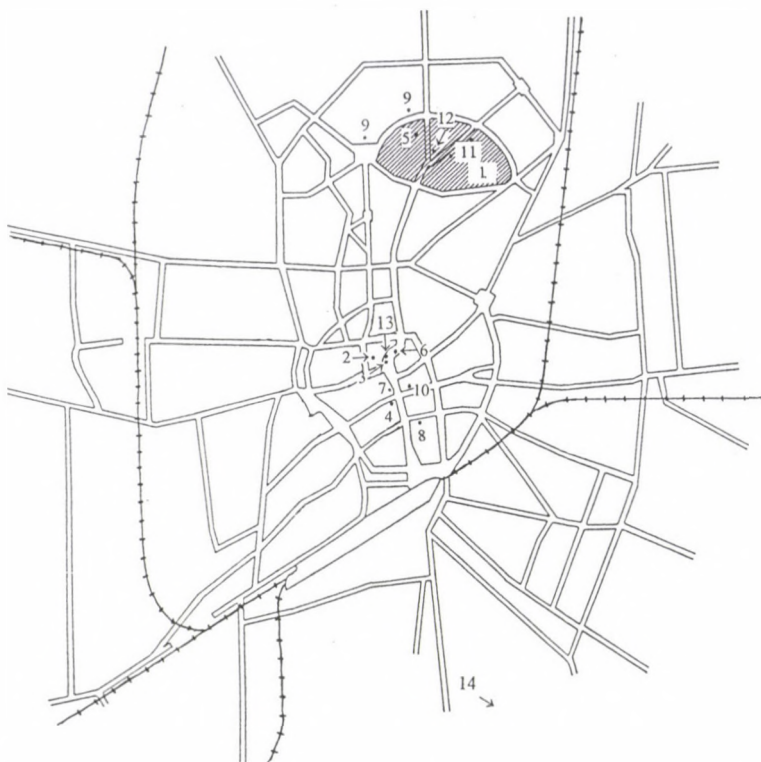
A válaszadóktól a legtöbb kritikát a *kikapcsolódási lehetőségek* kapták. Lakosaik ebből a szempontból a *legelfogadhatóbbnak a belvárost* (2,5) és a *Nagyerdőt* (2,2) tekintették: az előbbi esetében arra gondolunk, hogy az itt található mozik, vendéglátóipari egységek és egyéb szórakozási lehetőségek indokolták a kedvező besorolást, az utóbbinál pedig a közelben fekvő Nagyerdei Park (Csónakázótó, vidámpark, állatkert, fürdő, több étterem) a fő ok. A *legtöbb bírálat* a *kikapcsolódási lehetőségek szempontjából a Tócsóskertet* (4,3) és a *Nagy Sándor telepet* (3,8) érte: az előbbi az egyetlen olyan eset, amikor egy városrész valamilyen szempontból négyes osztályzatnál is rosszabbat kapott.

Az utolsó kérdéscsoportban aziránt érdeklődtünk, hogy a válaszadók a város *mely nevezetességeit* mutatnák meg Debrecenbe érkező ismerősüknek (a megkérdezettek maximum öt objektumot említhettek meg). A kérdéssel két dologra próbáltunk meg választ keresni:

- mely nevezetességek jelentik a megkérdezettek számára Debrecent?
- milyen tényezők befolyásolják az egyes objektumok megemlítését?

A válaszadók szerint a Debrecent leginkább szimbolizáló nevezetességei a *Nagyerdő* és a *Református Nagytemplom* (a megkérdezettek 63%-a, illetve 61%-a említette meg ezeket az elemeket), második helyen pedig a *Déry-múzeum* és az *egyetemek környéke* (52%, illetve 50%): ezek azok az objektumok, amelyeket a látogatóknak feltétlenül fel kell keresniük.

Az egyes nevezetességeknek (a nevezetességek elhelyezkedését a 2. ábra mutatja) a különböző városrészekben lakó válaszadók általi eltérő mértékű megemlítése mögött feltételezésünk szerint az a tény állt, milyen gyakran látja, illetve használja a lakos az illető objektumot: valószínűnek tartjuk, hogy gyakori megpillantás és használat esetén jobban felidéződik az adott nevezetesség, és így nagyobb eséllyel fogja azt megemlíteni ismerősének. A használat és a megpillantás valószínűsége véleményünk szerint három tényezőre vezethető vissza.

2. ábra

A megkérdezettek által megemlített nevezetességek

1	Nagyerdő	8	Szent Anna-templom
2	Déry-múzeum	9	egyetemek
3	Nagytemplom	10	Csokonai Színház
4	Kistemplom	11	vidámpark-állatkert
5	fürdő	12	Csónakázótó
6	Kálvin tér	13	Református Kollégium
7	Medgyessy terem	14	Vekeri-tó

A legfontosabbnak az egyes városrészek, illetve objektumok egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedése bizonyult: a térbeli közelség magával vonja az adott nevezetesség gyakoribb felidéződését. Erre vezethető vissza, hogy a belvárosban lakók átlagon felüli aránya (33%-a, illetve 8%-a) mutatná meg ismerősének a *Csokonai Színházat* és a *Kistemplomot* (az összes megkérdezettre vonatkozó arány a két objektumnál 14%, illetve 3% volt) a *Nagyerdőn* élőkénél pedig a *Csónakázótó* és az *egyetemek* esetében hasonló a helyzet (az előbbinél a városrészi arány 13%, a városi 2%, az utóbbinál pedig a két érték 92%, illetve 50%). A kikapcsolódási funkciókat betöltő *Vekeri-tavat* elsősorban a város keleti és déli részén lakók keresik fel, és ennek tulajdonítható az egész városra vetített 8%-nál magasabb megemlékezési arány a *Lenctelepen* (25%), a *déli városrészben* (13%) és a *Csapókertben élők* (14%) körében.

Az egyes városrészekben élők legmagasabb iskolai végzettségének a hatását két esetben ismertük fel: egyrészt a *Csokonai Színházat* a belvárosi válaszadókkal azonos arányban említették meg a *Nagyerdőn* élők (33–33%), akik magasabb iskolai végzettségük folytán leginkább bérlettulajdonosok, és így évente többször is megfordulnak a színházban (ebből a szempontból eléggé meglepő a *Béke–Wesselényi utcai lakótelep* helyzete – az itteni érték 0%). Másrészt az *egyetemek környékét* mint látványosságot fontosnak ítélik a két legmagasabb iskolai végzettségű lakosokkal jellemezhető területről (*Nagyerdő* – 92%, *Béke–Wesselényi utcai lakótelep* – 78%) kerültek ki: az adott intézményeknek főleg az ő körükben van olyan kisugárzása, hatása, amely feltehetőleg előidézi ezt a jelenséget.

A harmadik tényező a *családok korösszetétele*: a vidámparkot és az állatkertet (amely intézményeket városi szinten csak a válaszadók 9%-a tartott megmutatásra alkalmasnak) – a távolságtól függetlenül – elsősorban azon negyedek (*Lenctelep* – 30%, *Béke–Wesselényi utcai lakótelep* – 17%) lakói említették meg, amelyekben magas a fiatalabb korúak aránya: a családok hétvégéiket – valószínűleg a gyerekeik kívánságára – gyakrabban töltik ezekben az intézményekben. A *Tócóskert* fiatal korösszetétellel szembeni alacsony aránya (itt a megfelelő érték csak 6%) véleményünk szerint a távolságnak és a lakók nem megfelelő anyagi helyzetének volt köszönhető: egy hétvége a vidámparkban és az állatkertben minimum 700–800 Ft kiadást jelent. Ennek következtében az itteni háztartások (amelyeknél – mint korábban kiderült – a költözés egyik fő gátja az anyagiak hiánya, de ugyanakkor vágnak a zöldövezetre) inkább töltik szabadidejüket a *Vekeri-tó* környékén, ahol lényegesen kevesebb kiadás terheli meg őket (talán ez az oka a *Vekeri-tó* magas, 16%-os megemlékezési arányának a *Tócóskertben*).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elemzés – úgy véljük – világosan bebizonyította, hogy a lakóhelyhez való viszony tekintetében a különböző városrészekben élők között igen jelentős eltérés van. A lakosok kora, iskolai végzettsége, valamint az illető terület jellegzetességei, városon belüli elhelyezkedése nagymértékben befolyásolja a népesség elégedettségét, költözési hajlandóságát, az egyes városrészek megítélését. Csak remélni tudjuk, hogy a későbbiek során más magyarországi városokban is lesznek ilyen jellegű kutatások, és így lehetőség nyílik az eredmények összehasonlítására.

HIVATKOZÁSOK

- Collison, P. – Kennedy, J. (1989) Residence and Place Image. *Planning Outlook*, 32., 2., 128–133.
- Cséfalvai, Z. (1990) *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Downs, R. – Stea, D. (ed.) (1973) *Image and Environment*. Aldine, Chicago.
- Downs, R. – Stea, D. (1977) *Maps in Mind: Reflections on Cognitive Mapping*. Harper & Row, New York.
- Dunning, J. H. – Norman, G. (1987) The Location Choice of Offices of International Companies. *Environmental and Planning A*, 613–631.
- Francescato, D. – Mebane, W. (1973) How Citizens View Two Great Cities: Milan and Rome. In. (ed) Downs, R. – Stea, D. *Image and Environment*. Aldine, Chicago, 131–147.
- Gärling, T. – Golledge, R. G. (1993) *Behavior and Environment: Psychological and Geographical Approaches*. Elsevier, Amsterdam.
- Gold, J. (1980) *An Introduction to Behavioural Geography*. Oxford University Press, London.
- Jenkins, J. M. – Walmsley, D. J. (1993) Mental Maps of Tourists: A Study of Coffs Harbour, New South Wales. *GeoJournal*, 29., 3., 233–241.
- Lloyd, R. – Jennings, D. (1978) Shopping Behavior and Income: Comparison in an Urban Environment. *Economic Geography*, 54., 2., 157–167.
- Macooloo, G. C. (1989) Do We Choose Where to Live? The Role of Stated and Revealed Preferences in Housing Planning in Developing Countries. *Geoforum*, 20., 3., 269–278.
- Malecki, E. J. – Bradbury, S. L. (1992) R&D Facilities and Professional Labour: Labour Force Dynamics in High Technology. *Regional Studies*, 2., 123–136.
- Mc Dermott, P. J. – Taylor, M. (1976) Attitudes, Images, and Location: The Subjective Context of Decision Making in New Zealand Manufacturing. *Economic Geography*, 52., 4., 325–347.
- Meester, W. J. (1994) *Recent Changes in the Locational Preferences of Dutch Entrepreneurs*. Paper for the European Congress RSA, Groningen.
- Orleans, P. (1973) Differential Cognition of Urban Residents: Effects of Social Scale on Mapping. In (ed.) Downs, R. – Stea, D. *Image and Environment*. Aldine, Chicago, 115–130.
- Smith, G. C. (1985) Shopping Perceptions of the Inner City Elderly. *Geoforum*, 16., 3., 319–331.
- Süli-Zakar I. (1993) A lakóhellyel való azonosulás egy debreceni lakótelepen. *Társadalomkutatás*, 3., 74–80.
- Szakál, Gy. (1993) Ember és környezet viszonya a győri polgárok tudatában. *Műhely*, 1., 43–50.
- Timmermans, H. – van der Heijden, R. – Westerveld, H. (1982) Perception of Urban Retailing Environment. *Geoforum*, 13., 1., 27–37.
- Timmermans, H. (1986) Location Choice Behavior of Entrepreneurs: An Experimental Analysis. *Urban Studies*, 4., 231–240.

- Tiner, T. (1996) Az image-vizsgálatok helye és szerepe a városföldrajzi kutatásokban. in (szerk. Dövényi, Z.): *Tér-Gazdaság-Társadalom: Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak*. MTA FKI, Budapest.
- Walmsley, D. J. – Lewis, G. J. (1993) *People and Environment: Behavioural Approaches in Human Geography*. Longman, London/New York.
- White, S. E. (1981) The Influence of Urban Residential Preferences on Spatial Behavior. *Geographical Review*, 71., 2., 176–187.

KOZMA, GÁBOR

THE EXAMINATION OF RESIDENTIAL PREFERENCES IN DEBRECEN

Summary

This article offers an exploratory examination of residential preferences in Debrecen, in the second largest city of Hungary. The data are based on an interview survey conducted among inhabitants living in the parts of the city characterised by different urban design, age structure and social character.

The findings support our preliminary hypothesis. Respondents ranking residential areas pay the greatest attention to the quietness, tranquillity and the green character of the living environment and for this reason they highly appreciate the parts of the city characterised by detached houses and situated in the vicinity of the city's forest. The least popular areas are the housing estates and the inner city where residents are especially dissatisfied with environmental pollution caused by traffic congestion, poor traffic facilities and social character (for example the presence of Gypsies) of the different parts of the city.

There are great differences in terms of knowing the landmarks of the city as well. The most important factor is the distance between the location of the landmarks and the residential parts of the city. Besides the impact of age structure and social character the school education of respondents was also a significant factor.

A KIS-BALATON VÉDŐRENDSZER ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

1. A KBVR HELYI HATÁSAI MA

A Kis-Balaton Védőrendszer (KBVR) a Balaton védelmére kidolgozott kormányprogram. Célja, hogy egy olyan biológiai szűrőrendszert hozzon létre újonnan az egykor létezett, majd lecsapolt mocsárvilág területén, amelyik felfogná és leüleltetné a Zala folyó által a Balatonba szállított és a vízminőséget jelentősen rontó szennyeződések. A védőrendszer létrehozása igencsak indokolt, hiszen nyugati utazási irodák már hosszabb ideje óvják utasaikat a magyar tengerben való fürdéstől, a rendezés elhúzódnása tehát jelentős bevételi veszteséggel járhat.

A Balaton vízminőségének a védelme tehát elsődlegesen a Kis-Balatonnál kezdődik. A probléma és a megoldására született elgondolás már legalább negyedszázados múltra tekinthet vissza. Bertha Bulcsú egy 1973-ban megjelent könyvében említi, hogy „...a Zala szabályozása, a kemizálás térhódítása s a partvidék iparosodása óta egyre több baj van a Balaton vizével. Sok szennyvíz jut a tóba, s a foszfor és a nitrogén hatására az algák a tó több pontján olyan szaporodásnak indultak, hogy a vizet elszínezték.” /.../ „...káros volt a Zala szabályozása is. A folyót vissza kellene a Kis-Balatonba vezetni, és ott ülepíteni. A Zala, sajnos, nagyon szennyezett kerül a Balatonba.”¹

A KBVR lényegében kettős tórendszer, amelyikben a Zala lerakhatná foszfor és nitrogén tartalmú szennyeződését. A tórendszer egyik fele, mely egyes szakértői vélemények szerint kb. 60%-os védettséget jelent, már 1985-ben elkészült. A második rész, az ún. kettős ütem az, amelyiknek a befejezése még várat magára, de elkészülése nélkül a Balaton vízminőségének lényeges javulása nem várható. Az újabb mesterséges tó létrehozása viszont ezúttal is olyan jelentős természeti beavatkozás, aminek óhatatlanul társadalmi kihatásai is vannak, ill. lehetnek a környező községekre és az ott élő emberekre.

Mintegy 20–30 falu érintett valamennyire a kormányprogram megvalósulása esetén, ebből mintegy 15 van a víz közvetlen szomszédságában. A falvak képe kívülről nézve meglehetősen homogén. Általánosságban elmondható róluk, hogy többségükben pár száz fős települések ezek, egyre csökkenő gyermekszámmal, sok alacsony jövedelmű mezőgazdasági munkással, mivel a

terület fő megélhetési ágazata a mezőgazdaság, a történeti múltban ezenkívül még halászzattal is foglalkoztak. Munkavállalási lehetőséget még a közeli városok és a jelentősebb települések ipari és infrastrukturális munkaalkalmai jelentenek, néhány főt foglalkoztató helyi kisüzem, illetve vállalkozás, úgy tűnik, csak elvétve van. Jobb helyzetben azok a települések vannak, amelyek valamilyen kihasználható lehetőséggel rendelkeznek, mint pl. üdülési – gyógyfürdőzési lehetőség, jó közlekedés, többféle mezőgazdasági művelési ág kihasználása. A helyi adottságokon kívül szerepe van esetleges korábbi, örökölt előnyöknek, annak, hogy a termelőszövetkezeti rendszer felbomlása, ill. átalakulása során előállt helyzetet az adott község hogy vészelte át, valamint annak is, hogy a választott vezetők mennyire tudták a fennálló lehetőségeket kihasználni. A környékbeli tsz-ek közül nem mindegyiket „lopták szét”, akad olyan kivétel, amelyik jelenleg is prosperál. A 80-as években a terület lakossága fogyásnak indult, ez a folyamat az utóbbi időben, úgy tűnik, megállt, ami valószínűleg a kormányprogramnak is köszönhető. Vallásukat tekintve az itt élők többnyire katolikusok, ami ezen a területen sem jelent feltétlenül minden esetben szigorú hitéletet.

A 80-as évek végének társadalmi változásai a helyi társadalmi összetételt sem hagyták érintetlenül: részben új társadalmi csoportok jelentek meg, részben pedig korábban is létezett társadalmi csoportok nagyságában következett be változás. Ilyen új társadalmi csoportnak lehet tekinteni a vállalkozókat, akik főleg a mezőgazdaságban tevékenykednek, de a tercier szférában is működnek, elsősorban mint a vendéglátás területén szolgáltatásokat nyújtó egyéni vállalkozók. Újonnan megjelenő társadalmi csoportnak lehet tekinteni a termelőszövetkezetek átalakulási, bomlási folyamatával megjelent munkanélkülieket, akik tőke és szakértelem hiányában nem tudtak sem a mezőgazdaság szférájában önállósodni, sem másfajta vállalkozóként érvényesülni. Sajátos új csoportot jelentenek a környéken a szórványosan betelepült németek, akik magas áron ingatlanokat vásároltak, s ennek révén némi foglalkoztatási lehetőséget már most is nyújtanak az ittenieknek és elvben az sem kizárt, hogy távlatilag adóbevételt is jelenthetnek, főleg, ha nagyobb számban telepednek meg.

A korábban is létezett társadalmi csoportok közül feldúsultak az idős korúak. Ezt a folyamatot már a nyolcvanas évek szociográfiai is jelezték² mint természetes következményét a munkalehetőségek szűkülésének, a városi jobb lakás- és életkörülményeknek. A jelenség azóta csak még jobban előrehaladt, és szükségképpen magával vonja a községek további elerőtlenedését.

Egy-két lump elem korábban is található volt a falvakban, most azonban, főleg az általános foglalkoztatottság megszűnése következtében eddig nem látott méreteket öltött, olyan családokat is érintve, akik régebben nem voltak ezen a téren veszélyeztetettek. Ez főleg a fokozódó alkoholfogyasztásban, valamint a gyakrabban előforduló vagyon elleni bűncselekményekben (lopás, betörés) jelentkezik, és nem is csak az ún. etnikai kisebbségek körében. Ez

utóbbi deviancia tekintetében a legnagyobb veszélyt az jelenti, hogy a megélhetési célú elkövetés mellett megjelent az üzletszerű elkövetés is.

Ezek a települések valamennyien várakozással tekintenek a KBVR-re mint olyan kormányprogramra, amelyből esetlegesen jutna a problémák megoldására, mód nyílna településfejlesztésre, mert ha elgondolásaik – legalább részben – valóra válnának, csurranna-csöppenne az idegenforgalomból, turizmusból. A KBVR körül történtek azonban idáig meglehetősen ambivalensen érintették ezeket a falvakat, legalábbis az eddigi vizsgálódásokból erre lehet következtetni.

Már az elkészült I. tározó sem hagyta érintetlenül a környező községeket, amennyiben létrehozása területet vont ki a mezőgazdasági hasznosítás alól. Ez akkoriban nem okozott problémát, mivel az illetékes termelősövetkezet kártalanították, napjainkban azonban ez is konfliktusforrás, mivel a víz alatti területet nem lehet visszaigényelni. Ez a helyzet a tervbe vett II. tározó esetében is fennáll, mivel ennek létrehozása, pontosabban kiépítése a vízszint lassú megemelkedésével, földterületek további elárasztásával jár, ami szintén lehetetlenné teszi az egykor bevitt földek jelenlegi művelését. A hatalmi szóval kisajátított, de jelenleg még nem hasznosított földek parlagon hagyása érhetően bántja az itteni földből élő lakosság szemét. De a KBVR kapcsán a településeken lakók több más hátrányt is érzékelnek, és ha azt kérdezzük, hogy az itteni lakosságnak mit is jelent ez a kormányprogram, elsősorban meglehetősen kiábrándult válaszokat kapunk.

Problémát okoz, hogy a terület vizesedésével nő a talajvízszint, a valamikor, más körülmények között kevésbé jól szigetelt érintett házaknál a hajszálcsövesség révén elvizesednek a falak, ami tönkreteszi a lakóházakat. Van rá példa, hogy az ezzel kapcsolatos kártérítési igényt a vízügyi hatóság elutasította. A beszivárgó víz a pincéket is fenyegeti. Bortermő vidékről lévén szó, ez károsíthatja a termést, esetenként akár jelentős bevételkiesést is okozhat.

Mivel az itteni falvak legnagyobbbrészt nem csatornázottak, a megemelkedő talajvíz miatt ellehetetlenülhet a szikkasztás. A talajvíz szintjének az emelkedése a későbbi esetleges csatornázási költségeket is tetemesen megnövelheti. A szikkasztott anyag számára megfelelő leürítő helyek létesítése szintén területek kivonását jelentheti a mezőgazdasági művelés alól, mivel ezek létrehozása csak szigorú szabályok betartásával végezhető, megfelelő talajadottságok mellett, utaktól, élővízcsatornáktól, lakott területektől előírt távolságok megtartásával.

Jelentős érdeksérelmeket okoz a lakosság számára, hogy a terület felett semmiféle rendelkezési joguk nincsen. Egykor övék volt az a föld, aminek helyén létrejött tónak most engedély nélkül a partjára sem mehetnek, mert a természetvédelmi hatóság jogszabályi felhatalmazásának megfelelően korlátozza a területen való mozgást. Ezt a lakosság bitorlásként éli meg. A környék ugyanis nemzetközileg is elismert természetvédelmi terület, ahol a megtalálható élővilág különleges védelmet élvez. Ez viszont azzal jár, hogy a helybeli-

ek számára is a területen való tartózkodás, mozgás, horgászás vagy egyéb tevékenység komoly tilalmakba ütközhet, ami néha csak bosszantó, néha megalázó, néha viszont, mint például a horgászati tilalmak, anyagi veszteségeket is okoznak az itteniek számára.

Főleg ez utóbbi tilalmak érintik érzékenyen a környék lakosságát. Nem értik, hogy a vízpart mellett lakva, zsebükben a horgászengedéllyel, miért kell(lene) nekik kilométeres távolságban lévő, nehezen megközelíthető helyeken horgászniuk. Az életidegen rendezés ráadásul nem is oldja meg a problémát, mert az a két-három halőr, aki a tiltott horgászatot ellenőrzi, amúgy sem tudja ezt a feladatot teljes mértékben ellátni, az esetlegesen kiosztott büntetések pedig végrehajthatatlanokká válnak. Az ittlakók számára a dolog viszont úgy áll, hogy maguk az elidegenedett hatóságok által alkalmazott irracionális szabályok teszik normasértővé az ittenieket, ami morális károkat is okoz, mert megbüntetnek törvénnyel összeütközésbe egyébként sohasem került, becsületes embereket, és a helyi hatóságokat is arra kényszerítik, hogy szemet hunyjanak bizonyos esetekben.

Az önkormányzat tehát nem gazdája saját területének, ehelyett „messze idegenben” székelő, hatóságként fellépő szervezetek, távoli települések fölözik le még azt a kis hasznot is, ami kitermelhető. Az egyik településen például a horgászjegyeket egy zalaegerszegi horgászegyesület árusítja, vagy megtörtént olyan eset is, hogy egy itteni munkaalkalom esetében nem a helyi munkaerőt alkalmazták – noha lett volna kapacitás –, hanem messziről szállították ide a munkásokat.

Gondot okoz, hogy az idetelepült madarak közül némelyek károkat okoznak a szőlőkben, az elmondások szerint még olyanok is, mint a sirály. Előfordult, hogy a vízimadarak tarra rágtak egy gabonatáblát. Egyéb vadkárokról is hallani az itteniektől. Ha védekeznek ezek ellen, természetvédelmi érdekeket sértenek, ezért nem csoda, hogy a természetvédelmet túlvédésként élik meg. Ugyancsak nincs védekezés a rendkívül sűrűn előforduló szúnyogok ellen, mert a természetvédelmi területen a vegyszeres, intenzív szúnyogirtásra eddig még nem kerülhetett sor. Az elárasztással megnövelt vízfelszín ráadásul tovább szaporíthatja a vérszívó rovarok mennyiségét. A szúnyogvész megszüntetését tovább nehezíti, hogy lárvája természetesen védett fajok tápláléka.

Az elárasztásnak egy lehetséges következménye, hogy a sekélyebb vízi területek szárazság esetén elmocsarasodhatnak és a keletkező bűz háboríthatja az ittenieket, taszíthatja az idelátogatókat. Sérelmet jelent, hogy a károkkért cserébe a lakosságnak semmiféle kedvezményt vagy kártalanítást nem ajánlottak fel.

Az már a KBVR körül kialakult jelenlegi helyzet szociálpszichológiája, hogy feltehetőleg a sok érdeksérelem eredményeként az itt lakók sokkal kevésbé megalapozott összefüggéseket is a kormányprogram számlájára írnak. Ilyen az, hogy a megnövekedett víztükör időjárásváltozásokat okozott, ami koráb-

ban sosem látott nagyságú ködöket eredményezett, s ez a növénybetegségek elszaporodásának kedvező körülményeket teremt. Ilyen vélekedés, hogy a szőlő könnyebben fertőződik a vízközelség miatt, vagy az, hogy a létrejött tisztítórendszerben lerakódó szennyeződések esetleg ártalmasak lehetnek növényre, állatra, emberre egyaránt.

Egyszóval mostani állapotában megalapozottnak tűnő félelmek, ellenérzések egész rendszere kapcsolódik a KBVR-hez. Úgy tűnik, hogy ezek kis részben a 80-as évek végének társadalmi változásaiból: az általános bizonytalanságból, munkanélküliségből, egzisztenciális gondokból adódó egyetemes rossz közérzet kifejeződése is és – leegyszerűsítve – azokban a nosztalgikus kifejezésekben nyilvánulnak meg, hogy régen minden jó volt, ma pedig minden rosszabb, noha az is kimutatható, hogy a településeknek eddig azért előnyük is származott a KBVR programból, mint amilyen a gázhoz vagy a telefonhoz való gyorsabb hozzájutás, de – és ez is még a dolog szociálpszichológiai részéhez tartozik –, a hiányzó infrastrukturális szükségletek elnyomják a már megszerzett haszonra való emlékezést. Ehhez nagyban hozzájárulnak a településeket érintő valós érdeksérelmek, amelyek a falusi emberek véleménye szerint részben abból adódnak, hogy távol székelő, elidegenedett szervezetek és hatóságok kényszerítenek rá az itteniekre megalázó, értelmetlennek tűnő tiltásokat, a megkérdezésük nélkül, a fejük fölött döntenek, úgy, hogy a döntéseikről sem áll mindig elegendő információ a rendelkezésükre. Az információ átadásával kapcsolatban egyes (a KBVR-ben csak közvetetten érintett) szervezeteknél, illetve képviselőiknél valóban megfigyelhető egy olyan, a közelmúltat idéző, paternalisztikus mentalitás is, amelynek summázatát abban lehetne összefoglalni, hogy

- ha elkerülhető, a településeket nem is igen kell a különböző egyeztető és döntési tárgyalásokba bevonni, mert a vonatkozó kis-balatoni terület nem az ő tulajdonukat képezi, elméletileg semmi közük hozzá;
- ha ott lennének, a bonyolult szakmai kérdésekben érdemben úgyszem tudnának állást foglalni;
- ha nincsenek is jelen, a szakmailag hozzáértő, arra hivatott szervezetek úgyis elég gondot fordítanak arra, hogy az ő érdekeiket is megfelelően képviseljék. Érzékelhető, hogy a partnerségből való kizárás mögött költségcsökkentő elemek is vannak, amellyel a pillanatnyilag erősebb pozícióban lévő megkísérli megspórolni az alkudozásokra, egyeztetésekre, győzködésekre fordítandó időt, energiát és amelyek persze pénzben is kifejezhetők. Emellett ez az eljárás ráadásul rendkívül megnyugtató, mert nem kell arra gondolni, hogy bárkit érdeksérelem érhet a folyamat során, a hiányos kommunikációs csatornák pedig eleve elejét veszik az akadémikuskodásoknak és ellenvetéseknek.

Mindezek következtében a jelenlegi állapotban az itteniek nem érzik magukénak a Kis-Balatont, noha itt laknak mellette. Véleményünk szerint azonban egy több milliárdos kormányprogram megvalósítására semmiképpen sem

lehet kedvező hatással, ha a területen élő lakosság nem fogadja kedvezően a kivitelezését.

2. AZ ELÉGTELEN KOMMUNIKÁCIÓ CSAPDÁJA – KÍSÉRLET EGY JÁTÉKELMÉLETI MODELLEZÉSRE

Mint már a fentiekből kiolvasható volt, a Kis-Balaton környékén több szereplő tevékenykedik, akiknek egymásra vonatkoztatott cselekvéseiről szerzett ismeretek alapján lehetőség kínálkozik a játékelméleti modellezésre.

Ez a lehetőség azért áll fenn, mert egymás közti kapcsolataik, játékelméleti kifejezéssel szólva játszmájuk, nem zéró összegű, azaz nem pusztán olyan konfliktusok rendszere, ahol – mint pl. a sakkban – az egyik fél csak a másik rovására nyerhet, más szavakkal egyik nyeresége szükségképpen jelenti a másik egyidejű veszteségét is.

Itteni esetünkben a szereplők kapcsolata ún. vegyes típusú játék, ahol a felek egymással stratégiai interakcióban vannak, vagyis egyaránt lehetőségük van együttműködésre (bevett kifejezéssel: kooperációra) és az egymással való szembehelyezkedésre, szembeszállásra is (szaknyelven dezertálás, amit a helyi körülményekre vonatkoztatva célszerűbb inkább „betartásnak” nevezni). Bármelyik két szereplő vonatkozásában a kapcsolatot az alábbi ismert modellel tudjuk tehát megjeleníteni:

1. ábra

Két szereplő kapcsolatának lehetséges alakulása a KBVR megvalósulásának folyamatában

		II.	
		E	B
I.	E	X	Y
	B	W	Z

A (természetesen modell értékű) ábrából leolvasható a KBVR elvben bármelyik két szereplője (I. és II.) két alapvetően követhető cselekvéstípusának (E = együttműködés, B = betartás) lehetséges következményei, kimenetei (X, Y, W, Z). A területen való mozgás során úgy találtuk, hogy a szereplők mindannyian saját érdekeik optimális érvényesítésére töreksznek, azaz hasznukat maximalizálni, veszteségeiket, ill. költségeiket pedig minimalizálni igyekeznek, vagyis I. és II. egyaránt racionális játékos.

Rögzíteni kell, hogy a megismert tények alapján a KBVR szereplőinek kapcsolódása jelenleg nem szükségképpen az ún. fogoly dilemmájaként ismert játéktípussal írható le, mivel

- a szereplőkre nincs kívülről rákényszerítve, hogy egymás ellenére cselekedjenek, mint a fogoly dilemmája klasszikus esetében;
- egyik szereplőnek sem származhat lényeges haszna abból, ha „betart” a másiknak, mert – mint már a horgászat esetében példaként említettük – hiába is ír elő a Természetvédelem olyan normát, amit ha a község lakói nem tartanak be, sérülnek a természetvédelmi és a községi érdekek egyaránt;
- a feleknek tehát az volna az elsődleges érdekük, hogy együttműködjenek egymással, azaz mindkét fél domináns stratégiája a kölcsönös kooperáció, ami esetünkben a helyenként már lefolytatott egyeztetésekből következik is.

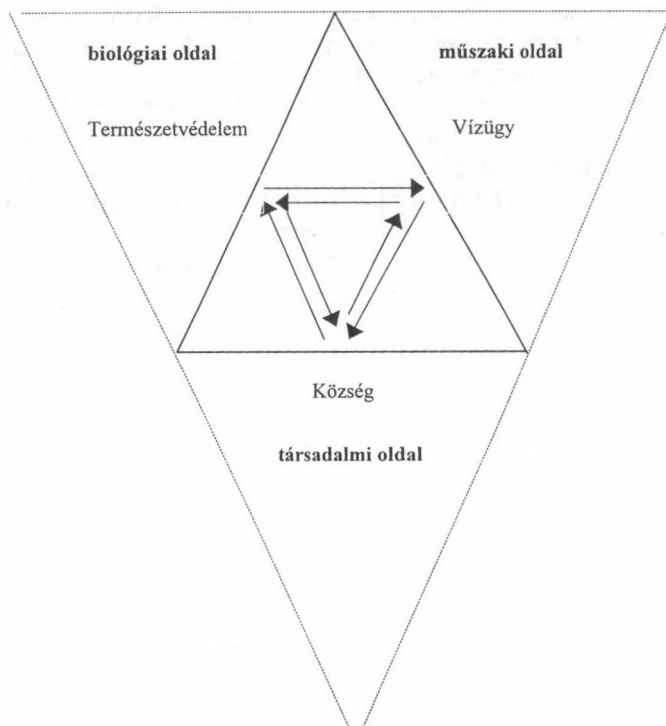
X kimenet tehát ily módon jelen esetben a játékosok elsődleges preferenciája, ami azt fejezi ki, hogy csak együttműködve lehet a hasznokat maximalizálni és mindkét cselekvő csak ebben az esetben minimalizálhatja a veszteségeit.

Y és W kimenetek az egyoldalú kooperálás, ill. dezertálás esetei. Az egyes szereplők igyekeznek elkerülni, hogy kooperáljanak, ha a másik fél dezertál. Esetünkben a fentiekből eredően bármelyik fél együttműködési szándéka is marad viszonzatlan, ill. bármelyik száll is szembe a másik együttműködési törekvéseivel, a KBVR szempontjából mindkét esetben a megvalósulás látja kárát.

Z kimenet akkor következik be, ha a felek kölcsönösen „betartanak” egymásnak, három szereplő esetén ezt a lehetőséget is mutatja a 2. ábra.

2. ábra

A KBVR főbb szereplőinek kapcsolatai

Azt a játéktípust, amelyben a felek a kölcsönös együttműködést preferálják elsősorban és a szereplők csak így járhatnak jól, biztosítási játéknak nevezik.³ Ennek lényege, hogy minden egyes szereplő kész kooperálni, de csak abban az esetben, ha a másik is azt teszi.⁴ Ezzel ellentétben a fogoly dilemmája esetében a szereplők preferenciája elsődlegesen a másikkal való „betartásra” irányul, érdekeik egyeztetése és összehangolása nélkül pedig külön-külön és együttesen is rosszabbul járnak, mintha kooperáltak volna.

A fogoly dilemmájával való összevetés azért is szükséges, mert a preferenciák esetleges változásával a játéktípusok is megváltozhatnak, így a tapasztalt biztosítási játék is átváltozhat kölcsönös hátrányok rendszerévé. Emellett a fogoly dilemmája helyzet nemcsak külső kényszer hatására állhat elő, hanem szubjektív módon is, ha a felek úgy vélekednének, hogy a másik partner betart nekik⁵ – az elégtelen kommunikáció tehát egy romboló hatású folyamatot indíthat be.

Ahhoz, hogy – több szereplőre is tekintettel – biztosítási játék alakuljon ki, amelyikben a felek kölcsönösen nyerne, nem biztos, hogy elég a pusztán együttműködési szándék, hanem bizonyos további feltételek megléte is előnyös, melyeknek ideális esetben egyszerre, egyidejűleg kell fennállniuk. Így különösen az alábbi tényezők rendelkezésre állásának szükségességét kell kiemelni.

Idő. A KBVR szereplői több év eltelte után most már eljutottak oda, hogy szélesebb körben is tárgyalóasztalhoz üljenek egymással érdekeik egyeztetése céljából. Az érdekek bonyolultsága, a szereplők száma vagy egyéb tényezők az időigényességet tetemesen is növelhetik.

Partnerség. Az elégtelen kommunikáció elkerüléséhez szükséges, hogy a felek kölcsönösen ismerjék és elismerjék egymás preferenciáit, törekvéseit, elvárásait, bizalommal legyenek egymás iránt, hasonlóan fontosnak ítéljenek meg bizonyos értékeket, rendszeresen tájékoztassák egymást. A partneri viszony szorosan összefügg tehát az információcserével.

Létszám. A szakirodalom kimutatta, hogy a kooperáció olyan több szereplős környezetben is beindul, ahol a résztvevők egymással nem kooperálnak, feltéve, ha az együttműködők száma elér egy meghatározott minimumot.⁶ Esetünkben ez azt jelenti, hogy például hiába lépnek ki egyes községek a Kis-Balaton Térségi Társulásból, egy határig ez nem veszélyezteti az együttműködést.

Anyagiak. A KBVR vonatkozásában hiába volnának meg az említett feltételek, a rendelkezésre álló pénzeszközök nagysága befolyásolja az együttműködés milyenségét oly módon, hogy minél kevesebb az erőforrás, annál nehezebbé válik a kooperatív kapcsolat kialakítása. A pénzhiány már eddig is szerepet játszott a kormányprogramban, benne volt a kiépítés elhúzóadásában vagy az elnyert pályázatokban, amelyek az olcsóbb oktatási programot finanszírozták, a költségesebb infrastrukturális beruházásokat – szennyvízelvezetés, szemétszállítás – már nem. Az objektív gazdasági nehézségektől eltekintve, a pénzhiány mögött megbújik az inflációként jelentkező állami túlköltés, az állami és politikai szférához kötődő, milliárdokat felemésztő változatos korrupciós formák is, a gazdaság és a politika összefonódása, a saját zsebre dolgozás, egyes cégek, régiók, városok messze teljesítményük feletti túlpreférálása adminisztratív eszközökkel, ami természetesen csak mások hátrányára történhet. A politikai szféra az újraelosztás révén meghatározza a Kis-Balatonra fordítható összegeket is, ezért az előbbieken fényében talán nem is meglepő az ittlakóknak a politika és politikusok, valamint Budapest iránt érezhető ellenszenvé, mely utóbbinak az elosztásban játszott kiemelt szerepét a szociográfiai irodalom is feltárta már.⁷

Végül meg kell jegyezni, hogy egyes tényezők csak egy bizonyos intervallumon belül fejtenek ki pozitív hatást, pl. ha túl sok idő telik el, az esetleg érdekmúlást okozhat, vagy túl sok szereplő kezelhetetlenné teheti az egyezkedések lefolytatását.

A 2. ábrán – mely ezúttal is modell értékű – megpróbáltuk szemléletessé tenni a KBVR három fontosabb, közvetlen szereplője kapcsolati hálójának egy lehetséges alakulását. Mindegyikük a probléma egy-egy fő oldalát is megtestesíti, a Természetvédelem a biológiai, a Vízügy a műszaki, a Község a társadalmi oldalt.

Az ábrán jelezni kívántuk, hogy a három szereplőhöz – néha csak eseti jelleggel – továbbiak is csatlakoznak, mint például a siófoki székhelyű Balatoni Halgazdaság, vadásztársaságok, horgászegyesület(ek), erdészetek, tervezőirodák, az OVIBER mint kivitelező, vagy akár a magyar állam. Őket szimbolizálná a külső, a lapszélesség miatt befejezetlen háromszögben összefutó, szaggatott vonal, amelyek a probléma további, pl. gazdasági, normatív, szabadidő – életmód oldalait jelenítik meg. A kutatás jelenlegi szakaszában róluk kevesebb információ áll rendelkezésre, ezért az ő szerepüket részletesen nem tárgyaljuk, noha közrehatásuk igen jelentős is lehet. Az állami normatíva azáltal például, hogy az itteni településeket kis lakosság számuk ürügyén elűtötte egy térségfejlesztési pályázaton való indulás lehetőségétől, egyúttal komoly pénzbevételi lehetőségtől fosztotta meg. De hogy a fejlesztés elmaradása mennyire visszaüthet, jól példázza az a folyamat, amelyik már a térségben a közelmúltban megindult. Mivel a terület nem kapott pénzügyi injekciót a modernizációhoz, az elhalt házait az örökösök eladták. Az így felszabadult ingatlanokat német állampolgárságú magánszemélyek vették meg, akiknek egy része jelentős korszerűsítés után más külföldieket üdültet saját hasznára. Az eset azt példázza, hogy a térség fejlesztése az állam számára sem lehet közömbös, mert – ahogy az egyik interjúalany megfogalmazta – a ma be nem ruházott két filléren húsz forintot lehet veszíteni holnap. Az állam nemcsak a meghozott, hanem a kibocsátani elmulasztott normáival is beleavatkozhat a térség életébe. Az itteniek szerint például 1994. november 30-ig kellett volna a terület sorsát rendező jogszabályt megalkotni.

A Természetvédelemként megnevezett szereplő a Közép-Dunántúli Természetvédelmi Igazgatóságot, illetve képviselőit jelenti. Szerepe alapvetően abban áll, hogy minden szükséges intézkedést megtesz a Kis-Balaton Tájvédelmi Körzet védelme érdekében, természetvédelmi szempontból kezeli a területet, e minőségében szakhatóságként képviseli a magyar államot. Ezt biztosítván a jogszabályok felelősségteljes kötelezettségeket és ehhez meglehetősen nagy hatalmat biztosítanak számára. Ez 1990 előtt még nem volt meg, csak az orosz csapatok elvonulása után bontakozott ki (ez utóbbiak természetkárosító tevékenységét jól mutatja, hogy távozásuk után még a kutakban is kerozin volt). Tevékenységének gyakorlása során a Természetvédelem konfliktusba kerülhet más szereplőkkel.

A KBVR esetében egyfajta potenciális konfliktushelyzet abban fejeződik ki, hogy a Balaton vízminőségének javítása érdekében mennyire terhelhető a Kis-Balaton élővilága. Ezzel kapcsolatban a Természetvédelemnek az az érdeke, hogy

- a terület vízzel való elárasztása fokozatosan történjék, a növényzet figyelembevételével, mert így van az élővilágnak a legtöbb esélye a fennmaradásra, így keletkeznek minimális károk a növény- és állatvilágban;
- megmaradjanak a legértékesebb növénytársulások;
- a kettes ütemen ne következzen be a nádas pusztulása, a vízminőség romlása, a víz algásodása;
- egy adott vízszint mindig meglegyen a területen.

Ezek a természetvédelmi igények – kommunikáció és megértési szándék nélkül – szembe kerülhetnek például a műszaki rendezési megoldások (pl. földmunkák) olcsóságra és gyorsaságra irányuló törekvéseivel.

Az esetlegesség határát már túl is lépő konfliktushelyzet van a terület biológiai védelme és a földművelési igények között. A védett területek és a kárpótlás közti konfliktus mögött a földgénnyel szembeni természetvédelmi normák (illetve ezek hiánya), valamint a tévesztés és a feloszlással kialakult helyzet közti ellentmondások húzódnak meg. A természetvédelemnek érdeke az intenzív földművelés elkerülése. Fokozza a probléma jelentőségét, hogy a vegyszerfelhasználás nincs jogilag megfelelően szabályozva. A környező földterületek intenzív művelése olyan részben pontszerű, részben diffúz szennyezési forrásokat jelent, amelyek nagy mennyiségben a védett élővilág visszafordíthatatlan károsodását idézhetik elő. Ugyanakkor az itteni Természetvédelemnek nem érdeke az sem, hogy körzetében gazdátlan, kezeletlen földterületek heverjenek parlagon.

Végül szintén potenciális konfliktushelyzet van a természetvédelmi követelmények és a terület felhasználását célzó községi elképzelések között. Természetvédelmi szempontból az itteni területeken csak a turizmus szelíd változata, a környezeti értékeket messzemenőig toleráló, igényes ökoturizmus képzelhető el. De a terület maga nem is igen alkalmas másra. A Kis-Balaton vízének rendeltetése, hogy a bekerült szennyezőanyagokat ülepítse, foszfort és nitrogént tartson vissza, némi túlzással tehát nem más, mint egy szennyvíztisztító tó. Intenzív fürdés érzékenyebb bőrűeknél károsodást is okozhat. A víz ugyan többnyire sekély, de a rendeltetési célú műszaki megoldások miatt helyenként mélyebb árkok húzódnak benne, ami a fürdést rendkívül veszélyessé teheti. Már halálesetek is voltak ennek következtében. A tömegturizmusnak a Balatonhoz hasonló formái ellentétesek az itteni élővilág háborítatlansághoz fűződő érdekével, ezért olyan extrém változatok, mint vízisielés, hőlégballonok, sárkányrepülés eleve nem képzelhető el. Nagy létszámban érkező látogatók fogadására nem is áll rendelkezésre kellő mennyiségű és felszereltségű infrastruktúra, hiányoznak a nyilvános WC-k, nincs megszervezve a szemétszállítás. Jelentősebb mértékű vadászat vagy halászat is felboríthatja a terület biológiai egyensúlyát. A Természetvédelem tehát minden olyan profitszerző tevékenységet meg kíván akadályozni, amelyek a terület biológiai sajátosságainak figyelmen kívül hagyásával próbál meg a körzetben haszonhoz jutni.

A második főszereplőként jelzett Vízügy a szombathelyi központú Nyugat-Dunántúli Vízügyi Igazgatóságot (NYUDUVIZIG) jelenti, illetve ennek keszthelyi üzemmnökségét. A terület gazdája vízügyi szempontból, ebben a minőségében ugyancsak hatósági szerepet is betölt. Kezelője az itt található vízügyi műtárgyaknak (zsilipeknek, töltéseknek, gátaknak), méréseket végez és karbantartja a létesítményeit. Mint beruházó, biztosítja a Kis-Balaton Védelmi Rendszer létrehozásának műszaki megvalósíthatóságát. Ebbe a kormányprogramba más szervezeteket is bevonhat, így kapcsolódik a programba például az OVIBER mint a beruházás lebonyolítója, vagy a balatonfüredi Naturplan Zöldövezet Tervező Iroda, melyet a vörsi parkerdő létesítése körüli munkálatokkal bíztak meg. Mint beruházónak nyilván érdekében áll, hogy olcsón és zavartalanul végezhesse a tevékenységét, valamint az is, hogy ő legyen a beruházó. Helyi véleményként az is elhangzott, hogy a Vízügynek az itteni területek kezelésben tartása is érdeke, hogy állásokat tarthasson meg.

A Községként megjelölt harmadik szereplő a 2. ábrán legalul helyezkedik el, ami egyúttal kifejezi a KBVR vonatkozásában a legutóbbi időkig betöltött passzívabb szerepét, és azt is, hogy a másik két partnerrel szemben nem teljesen egyforma súlyú, nem mint a terület fölött kezelői jogosítványokkal rendelkező hatóságként jelenik meg.

Az itteni községeknek legfontosabb érdeke, hogy valamilyen hasznát is lássák a közvetlen közelükben történő munkálatoknak, átalakításoknak. Véleményük szerint, ha a Balaton vízminőségének védelme érdekében áldozatot vállalnak, joggal várhatják el, hogy cserébe valamilyen ellenszolgáltatásban részesüljenek. Az ellenszolgáltatás származhatna a balatoni turizmus hasznából, vagy a térség önálló, már említett korlátozott turisztikai célú felfejlesztésének bevételeiből. Tervekben nincs hiány, hogyan lehetne a táj szépségeire és egyediségeire kíváncsi, „szelíd” turistákat a térségbe vonzani.

Szóba jött már kerékpárút kiépítése, a térséget bemutató, körbevezetési programok lebonyolítása, ami alkalmanként összeköthető lenne vendéglátással, szabadtéri gasztronómiai rendezvényekkel, lovaglással, csónakázással, természetvédelmi és régészeti bemutatóhelyek megtekintésével. A megvalósulás nyertesei közvetlenül elsősorban a vállalkozók lehetnek, akiknek nagyobb haszna lenne a megnövekedett forgalomból, valamint a jelenlegi munkanélkülieknek, akik foglalkoztathatóak lennének. A fellendülés közvetetten más társadalmi csoportoknak is hasznos lehetne. Felmerült a sportturizmus és a sármelléki repülőtér megfelelő hasznosításának a gondolata is, de ez utóbbi úgy tűnik, hogy nemkívánatos konkurenciát okozna a magyar repülőstársadalomnak. A tervekhez a hiányzó infrastruktúra kiépítése, azaz pénz kellene, amit a községek önerőből nem tudnak fedezni.

A Község azért is plurális szereplő, mert olyan csoportokat is magába foglal, amelyek közül szintén több érintett van a KBVR kapcsán, nemritkán éppen ezzel összefüggésben is keletkeztek. E csoportosulásokról megállapítható, hogy összefoglalóan leginkább civil vagy társadalmi szervezeteknek

nevezhetők, mivel nem mindegyik bejegyzett egyesület. Ez részben a tájékoztatatlanságból, részben pedig vélt féllegális célok miatt nem történt meg, gondolunk itt az Orvhorgászok Szövetségére, amelynek talán csak a nevét kellenne megváltoztatnia ahhoz, hogy bejegyzett horgászegyesületként fejthessen ki működést. Az általunk ismertté vált kis számú civil szerveződés sokféleképpen csoportosítható, a már említett bejegyzett – nem bejegyzett kritériumokon kívül vannak közöttük:

- igen régi eredetűek és egészen újak, pl. a vörsi önkéntes tűzoltók 1868-ra vezetik vissza a megalakulásukat,
- jogi és természetes személy tagságúak,
- helyi és regionális szervezések,
- konfliktusok, megoldatlan problémák kezelésére létrejött és tradíciókat követő szervezetek,
- van, amelyik alapvetően a tagjaira irányul, és van, amelyiknek működése kifelé, a szélesebb társadalmi környezet felé orientálódik.

Ha azonos vonásaikat keressük, a kevés társadalmi szervezetről inkább csak hipotéziseket lehet megállapítani. Ilyen közös jellegzetességnek tűnik e csoportosulások laza, amorf szervezettsége, a formális szervezettség megnyilvánulásainak háttérbe szorulása. Tagságukat tekintve kis létszámú, *face to face* kapcsolatok látszanak dominálni. Érzékelhetően a helyi elit tömörül bennük elsősorban, ugyanazok a személyek más egyesületet is alkothatnak, és a jogi személy tagok jóval több tagdíjat képesek akkumulálni. Gazdálkodásukat illetően a természetes személyekből álló tagság esetén úgy látszik, hogy nem a tagdíj a döntő bevételi forrás, hanem az önkormányzattól kapott összegek, cégek támogatásai, esetenként pályázati bevételek, tehát a külső források. Ezek nonprofit szervezések, vagyis a képződött bevételek a csoport és nem az egyén hasznát szolgálják, például közös kirándulás formájában. A működésükkel kapcsolatban az látszik megállapíthatónak, hogy a tagságukra irányuló elsősorban szabadidős jellegűek: bálákat, összejöveteleket, rendezvényeket szerveznek, ahol az ismerősök a kapcsolataikat ápolják. A kifelé irányuló pedig érdekképviseleti tevékenységet is folytatnak, amely nem csak a szűkebb, hanem a tágabb környezeti értékek megmentésére is irányul.

A 2. ábrán látható nyilak jelképezik a lehetséges konfliktusok irányát a három legfontosabb szereplő között, ami egyben a kölcsönös „betartási” lehetőségeket is mutatja.

Mindegyik félnek komoly lehetőségei vannak bármelyik másíknak való „betartásra”. Mindegyikük számára ilyen lehetőség például az információ-visszatartás. Továbbá, a Természetvédelem a Vízügy felé technológiát előírhat, követelményeket megszabhat, tervmódosításokat eszközölhet, átszervezésre kényszeríthet, egy szóval lassíthat és drágíthat. A Község felé ugyancsak tiltásokat fogalmazhat meg, vagy – lakossági vélemény szerint – például nem fizet vadkárt.

A Vízügy a Természetvédelemnek elsősorban azzal okozhatna gondot, ha természetvédelmi normákat, előírásokat nem tartana be, vagy azokat megkerülni igyekezne. A Községnek a nem egyértelmű helyzetek tisztán maga javára történő értelmezésével okozhat érdeksérelmet, mint pl. a már említett kártérítési ügyben.

A Községnek is bőven van tere ellenjátékra a két másik féllel szemben. Van bizonyos lehetősége előírások kikerülésére, döntések elodázására, végrehajtás akadályozására. Ráadásul egyes civil szervezetei éppen a potenciális konfliktushelyzetekben való nyomatékos érdekképviselőt ellátására jöttek létre. Ezek révén hatásos megmozdulásokat, tiltakozó akciókat szervezhetnek, érdekeik kinyilvánítására, képviselőit felhasználhatják a társadalmi nyilvánosság legkülönbözőbb fórumait, nemzetközi kapcsolataik révén akár a külföldi sajtóban is megjelenhetnek.

Hangsúlyozni kell, hogy minden itt említett „betartási” változat érdeksérelmet okozó, de jogos magatartást jelent.

MEGOLDÁSI LEHETŐSÉGEK

A felek valamennyien tudatában vannak, hogy érdekeiket közösen tudják a legbiztosabban megvalósítani, ennek következtében már megindult közöttük egy tárgyalási folyamat, melynek során kompromisszumok megkötésének lehetőségei körvonalazódnak. A legnagyobbnak tűnő szakadék a Természetvédelem és a Község között húzódott, de ez is áthidalhatónak ígérkezik azzal, hogy a Község lemond az eredeti tömegturizmussal kapcsolatos vágyairól, mivel világossá vált, hogy a terület erre a fajta lehetőségre nem alkalmas. Visszatérve a játékelméleti modellhez ez azt jelentené, hogy természetvédelmi normák hiányában a fogoly dilemmája változataként ismert közlegelő tragédiája típusú folyamat következhetne be, amelyik egy lehetséges kimenetele, hogy – szereplők a közös erőforrásaikat felélve – mindannyian elpusztulnak. A normák biztosíthatnák, hogy az okozott károk az elkövetőre terhelődjenek vissza.⁸

A Természetvédelem pedig elismeri, hogy a Község a terület feletti rendelkezési jogosítványok nélkül nehéz helyzetben van, és azt az álláspontot képviseli – mint ahogy egy interjúalany megfogalmazta –, hogy „igenis legyen arra mód, hogy azok, akik erre illetékesek, a területet megkapják, az ő tulajdonuk legyen és korlátozások mellett, de igenis használhassák. Ez lenne a megoldás. De akkor az elején világossá kell tenni, hogy uraim, ennek ez lesz az ára, itt ilyen korlátozások várhatók...”

Még a horgászat – halászat területén is egyetértés látszik létrejönni, mely a régi halászbokrokhoz hasonló szerveződés feltámasztását tekinti követendőnek, amelyek nem halásztak túl, védekeztek az idegen orvhalászokkal szemben és emellett védték a természetet is saját jól felfogott érdekükben.

A KBVR célja a Balaton vízminőségének a védelme. Ha a szereplőknek nem sikerülne megfelelő együttműködést kialakítani és az ehhez szükséges további tényezőket biztosítani, a Kis-Balatonon is bekövetkezhet a Balatonon lejátszódó folyamat: egy jelentős nemzeti kincsünk folyamatos felélése és talán megállíthatatlan romlása.

JEGYZETEK

¹ Bertha Bulcsú (1973): *Baltoni évtizedek*. Budapest. 1973. 157., 221.

² Pécsi Györgyi (1990): Röghöz kötötten. In: *Félmúlt*. Társadalomrajzok. Budapest, 37–70.

³ A játék a biztosítási viszonyokról kapta a nevét, ahol – elméletileg – mindkét fél az együttműködéssel járhat a legjobban.

⁴ Elster, Jon (1991): Racionális döntések. *Replika*, 4. 54. A folyóiratnak ez a száma több más cikket közöl és részletes irodalomjegyzéket is közread a témával kapcsolatban.

⁵ Elster, i. m. 55.

⁶ Axelrod, Robert (1988): *Die Evolution der Kooperation*. München.

⁷ Hallama Erzsébet (1990): A vízfej-szindróma. In: *Félmúlt*, 198–214. Meg kell azért jegyezni, hogy Budapestnek az elosztásban játszott szerepéből nem lehet mindjárt minden egyes lakosának előnyös helyzetére következtetni. Pl. egyes kerületekben ugyanúgy nincs csatornázás, vagy hiányozhat a telefon, mint egy távoli községben. Valójában szociológiailag jól körülhatárolható elitcsoportok számára jelenti a centrális, kiemelt helyzet a legtöbb előnyt.

⁸ Hankiss Elemér (1983): *Társadalmi csapdák*. Diagnózisok. Budapest.

FARAGÓ PÉTER

KARL MANNHEIM, A SZABADSÁGKERESŐ ÉRTELMISÉGI

Ha egy merész fordulattal visszafordítjuk Mannheim értelmiségi-koncepcióját saját pályafutására, akkor egészen új megközelítésben vehetjük szemügyre a már olyan sokat elemzett *szabadon lebegő értelmiségi* koncepciót. Annak kimutatására, hogy honnan is ered ez a fogalom, persze már többen tettek kísérletet, de ezek az elképzelések ellentmondani látszanak egymásnak. Mindamellet, hogy ismertetni igyekszünk ezeket a munkákat, röviden be kívánjuk mutatni azt a változást is, amely Mannheim értelmiségiekre vonatkozó elméleteiben megjelenik. Vizsgálatunk vezérfonalául pedig azért választjuk Mannheim értelmiségiekkel kapcsolatos gondolatait, mert két, alapjában véve különböző gondolkodói korszaka között ez a kérdés látszik összekötő szerepet játszani. De még inkább fontosnak tartjuk összekapcsolni Mannheim személyiségét és koncepcióját, hiszen egy értelmiségi-koncepció kialakítása annak kidolgozójával szemben is bizonyos követelményeket teremt, de még inkább fordítva: egy formálódó gondolkodásmódot is szükségképpen befolyásol létrehozójának társadalmi helyzete. Tehát a tudásszociológiát metodológiaként használva fel kíséreljük meg visszavetíteni annak megalkotójára.

1. A VASÁRNAPOKTÓL AZ ELSŐ EMIGRÁCIÓIG

Elsőként tehát vegyük szemügyre Mannheim életének fiatal gondolkodói szakaszát. Mannheim Károly 1893-ban Budapesten született polgári családban, apja textilügynök volt. A Budapesti Egyetemre járt francia–német szakra, de érdeklődése hamar a filozófia felé fordult, és kapcsolatba került azzal a társasággal, baráti körrel, amelyet ma az egyik legjelentősebb magyarországi szellemi műhelyként tart számon a tudománytörténet. Megalakulását nem köthetjük konkrét dátumhoz, mivel eleinte csupán alkalmi baráti összejövetelként indult, és csak idővel váltak rendszeressé ezek a találkozások. A visszaemlékező tagok szerint¹ valamikor 1915 őszén gyülekeztek először a barátok, munkatársak és ismerősök, helyszínül pedig Balázs Béla lakása szolgált. A legismertebb állandó résztvevők: Lukács György mint szellemi vezető, Fülep Lajos, Balázs Béla, Fogarasi Béla, Zalai Béla, Mannheim Károly, valamint a hölgyek közül Ritoók Emma, Lesznai Anna és Láng Juliska neve emelhető ki.

A baráti találkozásokot természetesen szakmai kérdések orientálták és így szerencsés módon rendszeresítették a találkozásokot, amelyek általában vasárnapra esvén végül összefoglalóan a Vasárnapi Kör nevet kapták a tudománytörténettől. Az említett állandó tagok mellett voltak vendégek is, akik nemcsak filozófus körök képviselői voltak, hanem jó néhány más területen tevékenykedő értelmiségi is érdeklődött az itt folyó munka iránt (pl. Bartók vagy Ady). A tagok értékrendjére és témaválasztására döntő hatást gyakorolt Dosztojevszkij munkássága, valamint Kierkegaard és Ernst Bloch filozófiája.² Szerteágazó tematikájú viták jellemezték ezeket a délutánokat a metafizika, az etika, az episztemológia, a zene és általában a művészetek kérdéseiről is, s így Ritoók Emma 1921-es könyvének címadó gondolataként joggal nevezi őket (persze önmagát is beleértve) a „szellem kalandorainak”³.

A „vasárnapok” összes állandó tagja számára döntő jelentőségűek voltak ezek a hétvégék, de a legnagyobb hatással a fiatal Lukács György bírt mindannyiukra.⁴ Közülük is talán leginkább a később nemzetközi hírnévre szert tett Mannheim Károlyra, akinek 1911 és 1928 közötti időszakát egyértelműen ez a hatás uralta.⁵ Mannheim Lukácshoz intézett leveleiben igen nagy tisztelettel és odaadással közeledik a filozófushoz. Ő maga – egészen emigrációjáig – barátinak véli viszonyukat, de amint az Gábor Éva tanulmányából is világosan kiderül, ez a szorosnak vélt kapcsolat inkább egyoldalú volt, mivel Lukács igen kevésbé viszonzta az ifjú rajongását.⁶ Bár hozzá kell tennünk azt is, hogy Lukács is nagyra tartotta az ifjú Mannheim képességeit, de sohasem tudta az ifjú rajongását szívből viszonzni. Mannheim Lukácshoz és a kör más tagjaihoz címzett 1919 és 1930 közötti levelei⁷ mégis tele vannak nosztalgiaiával és a visszahozhatatlan „vasárnapok” elmúlásának őszinte sajnálatával.

2. HONNAN IS ERED A KONCEPCIÓ?

Láthatjuk tehát, hogy Mannheim életének ebben a szakaszában milyen fontos szerepet játszott Lukács személyisége és filozófiája. Éppen erre a kapcsolatra, illetve a Vasárnapi Kör tevékenységére koncentrálni fogalmazza meg Joseph Gabel azt, hogy a *szabadon lebegő értelmiségi* gondolata az ebben a körben tapasztaltakkal, illetve az ebben az időszakban eluralkodó „Hungaro-Marxista” légkörrel van szoros összefüggésben. Ezt az elméletet *Mannheim et le Marxisme hongrois*⁸ címen megjelentetett, azóta több nyelvre lefordított munkájában fejt ki részletesen. E mű hatására és azt idézve Gábor Éva is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a *szabadon lebegő értelmiségi* fogalmát Mannheim, *Ideológia és utópia*⁹ című könyvében a Vasárnapi Kör tagjairól mintázza, azok közül is leginkább annak legmeghatározóbb alakjáról és szellemi vezérééről, Lukács Györgyről.¹⁰

Ezzel szemben Papp Zolt *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*¹¹ címen megjelent munkájában ezzel ellentétes álláspontra helyezkedik.

Ő maga a tudásszociológia kritikai vizsgálatát hajtja végre oly módon, hogy – a miénkhez hasonlóan – magára a tudásszociológiára alkalmazza annak előfeltételeit, vagyis: „(a) tudás léthez kötött relativitása, a megismerés előfeltételezettsége: ez az a tudásszociológiától homloktérbe emelt körülmény, amit magának a tudásszociológiának a léthezkötöttségével kell magyarázni”¹². Világosan érzékelteti azt a váltást, amikor az előfeltételeket nélkülöző német gondolkodás idővel egyre inkább az előfeltételek rabjává válik. Dilthey-t követve Scheler lesz az, akinél teljes elutasításra talál a metafizika és a megmaradó scheleri értelemben vett ideológia („gyakorlati filozófia”) szétesik „haladó-forradalmi és reakciós-apologetikus tartalmakra”¹³. Az igazán polgári országoknak – mint például Anglia és az Egyesült Államok – nem volt filozófiájuk akkor, amikor a polgári filozófia válságáról beszélünk – mondja Papp Zsolt. Ez a filozófia közép-kelet-európai filozófia, és a válság itt egyáltalán nem ugyanaz, mint az ún. polgári országokban.

Mannheim értelmiségi képe kulcs saját helyzetének, és ezzel a magyar és német viszonyok megértéséhez. Kelet-európai sajátosság például az is, hogy a tulajdon politika alóli emancipációja nem, vagy csak tökéletlenül ment végbe, így az értelmiség bevonása a szakszociációkba szintén igen gyengén érvényesült.

Papp Zsolt a *szabadon lebegés* kialakulásának lehetséges helyszínékként a tizenkilencedik század első felének Németországát, a német romantikát jelöli meg. Ez az a helyzet, amikor a francia forradalom hatására a társadalom a racionális megszerveződés felé tolódna, de – érzékelve annak ellentmondásosságát – ehelyett irracionális, antikapitalista irányba mozdul el. Ez okozza az eszmei aktivitást és véleménylabilitást. Ezzel az entellektüel identitás nélküli, de minden kvalitással azonosulásképes fogalmáig vezet Mannheim elmélete. Ezt a réteget pedig permanens szembenállás jellemzi minden kizárólagosságra törekvő elképzeléssel szemben. Vagyis „a minden oldalú «anti» szülte meg a tudásszociológiát és Mannheim sajátos értelmiségi-felfogását”¹⁴. Ezen a ponton nem hagyhatjuk ki azt az összehasonlítást, hogy ez a „minden oldalú «anti»” logikáját tekintve kísértetiesen hasonlít az „*anything goes*”-ra, amely pusztán pozitív előjelet tulajdonít az említett értékrendekhez, és ennek a minden oldalú «és»-nek lesz eredménye az a kényszeredett szabadon lebegés iránti vágy, amely a ma értelmiségének egy részét hazánkban is jellemzi.¹⁵ Ez a réteg Papp Zsolt szerint radikális szembenállását fejezi ki a nacionalista, szimbolikus-ceremonikus világot felmagasztaló és azt a maga számára értékékként megragadó réteggel szemben. Ha hazánkra tekintünk, akkor az évszázados és napjainkig nyúló népi–urbánus vita, valamint az antiszemita hangok egyik felerősítőjének is tekinthetjük ezt a jelenséget.

Most már világosan láthatjuk, hogy a szerző szerint egyáltalán nem csupán egy budapesti értelmiségi rétegre kell gondolnunk akkor, amikor a *szabadon lebegő értelmiség* fogalmának gyökereit kutatjuk. Papp Zsolt tehát szemben áll a Gabel-féle állásponttal, hiszen a Vasárnapi Kör hatásának elfogadása

mellett kitágítja ezt az értelmiségi kört egész Közép-Kelet-Európára és az okokat – a közvetlen tudományos diskurzus határain túl – az egész régiót jellemző eszmetörténeti-kulturális jellemzőkkel kapcsolja össze.

1985-ben Colin Loader¹⁶ tollából született egy igen kitűnő összefoglaló munka, amely Mannheim gondolkodásának felépítését igyekszik bemutatni. A szerző – az előző két véleményhez képest – köztes álláspontot foglal el, mivel felismeri Mannheim gondolkodásában annak fontosságát, hogy ő mindig kulturális és filozófiai (episztemológiai) kérdésként kezeli az értelmiségi problémát és egyáltalán nem politikai kontextusban gondolkodik akkor, amikor a *Bildungskulturra* helyezi a hangsúlyt, amelyet egyébként Loader szerint jóval szintetikusabban fejt ki, mint akár az episztemológiát, akár az értelmiségiel kapcsolatos nézeteit. Pusztán ebben a törekvésben látja a szellemi változások kialakulásának lehetőségét, ez pedig tágabban a „historicizmus” dialektikus szintézisét jelenti, amelyet az összefüggéseket kereső gondolkodás legmagasabb szintjének tart. Azonban az írás ilyen hangvétele miatt Mannheim mindezek alatt inkább a budapesti környezetet érti – mondja Loader.¹⁷ A szerző tehát ugyanazt a weimari kulturális miliőt mutatja be, amelyre Papp Zsolt is hivatkozik, de a döntő kérdésben mégis a budapesti értelmiségre mutat. Ez utóbbit azonban csupán egy gyenge érveléssel képes alátámasztani: igazi válasza tehát nála sem találunk.

Még egy hatást kell kiemelnünk fogalmunk tisztább megragadásához. Ez pedig az az álláspont, miszerint Alfred Weberrel kölcsönözte magát a kifejezést, amely eredetileg a „társadalmilag kötetlen értelmiség” formájában volt ismert. 1920 elejétől Mannheim rendszeresen részt vesz a Max Weber-kör összejövetelein, amely Marianne Weber irányítása alatt működött, így a kapcsolat nyilvánvalóan adódik. Ráadásul számos Alfred Weberre vonatkozó utalást találhatunk az *Ideológia és utópia* egyes fejezeteiben. Abban a kérdésben azonban, hogy elsősorban mi eredményezte a koncepció kialakulását, nem találunk egyértelmű utalást. Ezért a legjobb válasznak a két álláspont egyidejű elfogadását tartjuk.

3. AZ EREDETI KONCEPCIÓ

Az *Ideológia és utópia* az a mű, amelyben Mannheim elsőként fogalmazta meg a *szabadon lebegő értelmiségi* mibenlétét. Persze ezt megelőzően is foglalkozik az értelmiséggel, de itt fejt ki teljesen, már tudásszociológiájával is összhangban lévő álláspontját.

Ha most részletesen szemügyre vesszük az *Ideológia és utópiát*, elsőként az értelmiség általános megfogalmazását kell figyelembe vennünk: eszerint „minden társadalomban vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek sajátos megbízatása, hogy a társadalom számára gondoskodjanak a világ értelmezéséről”¹⁸. Az értelmiség a statikus társadalmakban megfigyelhető kezdeti for-

májában kasztszerű jelenség (egyházi klérus), de abban a pillanatban, ahogy elszakad ettől, képes kapcsolatba kerülni az akkorra már dinamizálódó társadalommal. Sőt, a modern kor értelmiségije versengésbe kezd saját rétegével a „közönség kegyeiért”. A közönség ekkortól már nem szólítható meg értelmiségiek nélkül. Viszont az értelmiségieknek ahhoz, hogy racionális döntéseket hozzanak, függetleníteniük kell magukat a társadalomtól. Az ipari társadalom értelmisége kollektív cselekvését nem saját hitvallásuk hirdetésére, hanem egy racionálisan igazolható eszmerendszerre építette. A politika és a tudomány összefonódik: a politika tudományos, a tudomány politikus felhanggal jelenik meg – írja Mannheim. És minél inkább pártfunkcionáriussá váltak az értelmiségiek, annál inkább vesztettek abból a rugalmas, labilis helyzetükből, amely korábban jellemezte őket. Mannheimnél pedig már a különböző értékektől függetlenedni képes, objektivitását pedig osztály-meghatározottságokhoz fűződő kötetlen viszonyával és a különböző gondolkodásmódok létbeágyazottságának, ideologikus mivoltának megragadásával definiálni képes értelmiségi csoporttal találkozunk.

Az tehát, hogy Mannheim az értelmiségre függetlenedésének igényével tekint, egyértelműen a politikától való távolságtartás elsődlegességét jelenti. Ez pedig egyrészt Max Weber hatását jelenti¹⁹, másrészt szembenállást fejez ki azzal a Lukács által tanúsított magatartással, amelyet a Tanácsköztársaság ideje alatt mutatott, és amelyet Mannheim határozottan ellenezett. Vagyis ezen a ponton úgy tűnik, hogy sokkal inkább a lukácsi fordulat²⁰ és sokkal kevésbé a Vasárnapi Kör lehet az, amely hatásával előremozdítja a *szabadon lebegő értelmiség* koncepcióját. Hiszen ez az értelmiségi csoport határozottan szembehelyezkedik minden ideológiával és utópiával, és ez az, aminek későbbi elvesztését Karl Popper számon is kéri Mannheimen²¹.

Az értelmiségi koncepció kérdésében itt tehát azt mondhatjuk, hogy a *vasárnaposokhoz* sokkal ambivalensebb a viszonya, mint a Weimari Köztársasághoz, bár ebben az irányban is egyértelmű kritikai álláspont jellemzi.

Mannheim tehát mind tudományos felfogásából fakadóan, mind személyiségét illetően ekkor még szemben áll a fajta gondolkodásmóddal, amely bármiféle „aktivizmust” jelenthet, s ezzel határozottan mozdul el abba az irányba, amelynek hatására a ma tudományfelfogása – későbbi eltávolodásától függetlenül is – liberális álláspont hirdetői közé sorolja.²²

Mivel Mannheim kívánatosnak és megfelelőnek tartja a *szabadon lebegő értelmiségi* módjára történő viselkedést, egyáltalán nem meglepő, hogy azt saját magára is kötelező érvényűnek tartja, így tesz később azzal az állásponttal is, amikor úgy érzi, elkötelezni kénytelen magát a célok érdekében. Itt persze valamelyest közelít a későbbi lukácsi állásponhoz, amikor is a célok és eszközök alárendelik az etikát (Mannheimnél a szabadon lebegést).

Az pedig, hogy Mannheim önmaga számára is mértékadónak véli elméletét, világosan látható az *Ideológia és utópia* vizsgálatának módszertanából: „A gondolkodás mindenkori utópikus és ideologikus voltát eleddig jórészt

csak pártosan (tehát csak az ellenfél gondolkodásában) vették észre, a saját álláspontot mindig kímélve ettől. Itt megpróbálunk minden álláspontot utópikus és ideologikus eleme szempontjából megvizsgálni, hogy végre egyszer eljussunk egy megtisztított kérdésfeltevéshez. ... Először el kell mélyíteni a válságot, hagyni, hogy tovaterjedjen, kérdéssé tenni, ami megingott, hogy kutatói szemmel firtathassuk a folyamat természetét. Ezért mindenekelőtt *saját gondolkodásunkkal szemben kell résen lennünk*, hiszen bennünk is sokféle lehetséges gondolkodás él, amelyek között az ellentmondást az ember maga előtt is leplezi. Egyelőre még nem az a fontos, hogy kinek van igaza, hanem, hogy minden egyes ellentmondásra határozottabban rávilágítsunk, hogy azt, ami kérdéses, az eljövendő gondolkodási kísérletek magasabb szinten és minél átfogóbban ragadhassák meg.²³

Ez pedig egyértelműen nem a mindentől független tudományos objektivitás álláspontja, hanem sokkal inkább az önmagára reflektáló, mégis érté mentes, *szabadon lebegő értelmiségié*. Tarts távolságot egyszerre minden irányban, de ne hagyj egyik irányt sem túlságosan eltávolodni.

4. MANNHEIM MÁSODIK EMIGRÁCIÓJA

Az eddigiekből világossá vált, hogy Mannheim önmagára is mértékadónak véli azt a fajta gondolkodásmódot, amely a hamis tudat problémájának leküzdéséhez vezethet. A továbbiakban Mannheim angliai időszakával foglalkozunk, illetve azzal a folyamattal, amely az 1935-ben megjelenő *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*²⁴-szal kezdődött és Mannheim összes további munkáira kihatott. Itt már radikálisan elfordul egykori álláspontjától és éles kritikai hangot üt meg a liberalizmus hibáival szemben. Ez a törekvés vezet később a *demokratikus tervezés* elméletéhez, illetve a teológus–szociológus együttműködés képéhez.

Ahhoz, hogy jól megértsük az ebben az időszakban kifejtett gondolkodásmódját, először is azokat a körülményeket kell figyelembe vennünk, amelyek Angliába kényszerítették, illetve azokat a hatásokat kell elsőként meghatározunk, amelyek alapján véve befolyásolták értelmiségi koncepciójának változását, illetve személyiségének átalakulását.

1933. április 14-én minden zsidó származású professzornak felmondtak Németországban, s így Mannheim is kénytelen volt feladni választott hazájában kifejtett munkáit. A London School of Economics (LSE) igazgatójának meghívására Franciaországon keresztül megy Angliába, ahol ugyancsak tevékenyen részt vesz a tudományos életben, de soha akkora presztízsrre nem tud szert tenni, mint azt megelőzően Németországban.²⁵

Nagy-Britanniába érkezve egészen új környezet, új világ tárul a magyar származású társadalomtudós elé. Erről Ernest K. Bramstedt és Hans Gerth így írnak az egyik posztumusz Mannheim-munkához kapcsolódó megjegyzéseik-

ben: „A náci ellenforradalom és a növekvő nemzetközi feszültség most teljes valóságában állította szembe őt a nyugati társadalom válságával. Ugyanekkor egy olyan új intellektuális elitben és érzelmi környezetben találja magát, ahol a stabilitás és a kohézió fokozatosan megtapasztalt társadalmi ereje idegenként hatott azokhoz a bürokratikus társadalmakhoz képest, ahol életének első negyven esztendejét töltötte.”²⁶

E szavak kitűnően érzékeltetik azt a különbséget, amelyet Anglia és az európai kontinens között a legfontosabb politikai-kulturális eltérések okoztak. Mint minden emberre, a tudomány elkötelezettjeire is jelentős hatást gyakorol az élet környezetének megváltozása, a munkakörülmények átalakulása. Nem véletlen tehát, hogy egy új környezetbe kerülő társadalomtudós számára addig nem központiként számon tartott, vagy egyáltalán fel sem merült elméleti problémák kerülnek előtérbe. Ezeket a tényeket megfontolva könnyen magyarázhatóvá válik Mannheim tudományos érdeklődésének fokozatos átalakulása.

Ahhoz, hogy jobban érzékeltessük az angol környezet Mannheimre gyakorolt hatását, elsőként Gábor Éva legfrissebb kutatásának eredményéből idézünk egy részt: „Mannheim angliai emigrációja 1933-ban jóval többnek bizonyult egyszerű fizikai helyzetváltotatásnál. A nemzetiszocialista Németországot maga mögött hagyva döbben rá arra, hogy milyen törékeny a demokrácia, hogy az a milió, amiben eddig élt, mennyire csirájában hordozta a fasizálódás lehetőségét, és hogy milyen óriási különbség van polgári és polgári társadalom között. Angliában nyomát sem találta annak a diktatórikus szellemnek, ami oly gyorsan rátelepedett a Weimari Köztársaságra és megfojtotta azt. Mannheim felfedezte, hogy Angliában mennyire természetes a különböző vélemények és érdekek egymás melletti létezése, sőt konszenzusa. Úgy ítéli meg, Anglia megfelelő kísérleti terep annak kipróbálására, hogy egyeztethető össze hosszabb távon a szabadság és a demokrácia a laissez-faire utáni kapitalizmus működésében.”²⁷

Anglia tehát egy olyan, – a világ zajától viszonylagosan periférián élő – munkakörnyezetet és társadalmat biztosított Mannheim számára, amelyet Európában sehol nem találhatott meg egy demokratikus gondolkodású értelmiségi abban az időben. Hasonlóan ír egyébként a Brit-szigetről Arthur Koestler is, akinek mozgalmas életében szintén a végső menedéket jelenti ez az ország, és akinek személyiségében, valamint tudományos és írói érdeklődésében szintén gyökeres változásokat hoz az angol milió.²⁸ Ő persze valamivel később emigrál a szigetre (1940–1941), de a környezet alapján véve természetesen változatlan volt. Az Angliában emigránsként tapasztalt környezetet végül az ő stílusában megfogalmazva próbáljuk még érzékletesebbé tenni: „...Anglia, az ártatlanság szigete, ahol a cselszövés leginkább csak Guy Fawkes emlékirataiban és a viktoriánus melodramákban létezett, s még a nevétségesen kicsiny és provinciális kommunista pártnak sem jutott eszébe, hogy megsejje a fair play szabályait. Álcázott kommunistának lenni a middlesex

Sheppertonban, ahol a szomszéd, egy nyugalmazott tengerésztiszt leányai átjárnak az emberhez teniszezni vagy egy teára – ugyanolyan groteszk és képtelen dolog volt, mint annak a bizonyos jenkinek az élete Arthur király udvarában.”²⁹

5. A MÓDOSULÓ ÉRTELMISSÉGKÉP³⁰

Azon vegyes tapasztalatokhoz, amelyek Magyarországon, Németországban és Angliában érték, korántsem lemondóan nyúl Mannheim, hanem érzékelve a kor rejtettnek nem mondható problémáit, saját megoldási kísérletbe kezd. Ennek eredményeként két kitűnő munkát kell kiemelnünk. Az első a *Diagnosis of Our Time*³¹, amely még a háború alatt került nyilvánosságra (1943). A másik fontos munka, amely vizsgálatunk középpontjául szolgál, a *Freedom, Power and Democratic Planning*³² címet viseli, és csak a szerző halála után jelent meg, 1951-ben.

Ismét meg kell jegyeznünk, hogy az *Ideológia és utópiában* megfogalmazott *szabadon lebegő értelmiségi* fogalom, amelyről az előzőekben már volt szó, egy olyan képet jelent, ahol az értelmiség politikai szintézist formáló erőként, a társadalom, a kultúra értékeinek letéteményeseként s ezzel együtt mindenféle társadalmi erőttől, kötöttségtől függetlenül képes társadalmi csoportként kerülni meghatározásra.³³ Ehhez kapcsolódva kell megemlítenünk John Heeren amerikai társadalomtudós 1971-es Angliában megjelent írását, amelyben a mannheimi értelmiségkoncepció minden állomását figyelemmel kísérve állapítja meg azok jellegzetességeit.³⁴ Az általa konstruált felosztás így a következőképpen alakul: 1929 előtti írásaiban, az általa képviselt osztályérdekek szócsöveként jelenik meg; 1929-ben – az *Ideologie und Utopie* első kiadásának évében – a már említetteken túl a következő figyelhető meg a „szabadon lebegő értelmiség” fogalmával kapcsolatban: „Itt (Mannheim) hangja rendkívül optimista volt, mivel azt gondolta, hogy az európai értelmiség egy olyan hatalmas politikai szintézis hordozója lehetne, amely dinamikus közvetítést (*dynamische Vermittlung*) jelentene az európai politikai spektrum jobb és bal oldala között.”³⁵

Heeren szerint utolsó írásaiban azonban – így tehát a *Diagnosis...*-ban és a *Freedom...*-ban is – egyre inkább pesszimistán nyúlt az értelmiséghez, mint a társadalmi változások potenciális alakítójához. Ezekben a munkákban azonban az értelmiség – mint a továbbiakban majd láthatjuk – a kulturális átalakulás, a demokratizálás lehetséges vezetőjeként, tehát mindenképpen valamilyen irányban elkötelezettként fogalmazódik meg.

Mindemellett kiemeli még azt is, hogy szerinte ez a fogalom sokkal inkább normatívan értendő, mint faktuálisan. A 30-as évek elején a *szabadon lebegő értelmiség* strukturális eredetét és különleges képességeit kutatja. Tisztázza a „misszió” lényegét és lehetőségeit.³⁶

Most nézzük meg, hogy mit is jelent Mannheim számára ez a változás. Mint fentebb már kifejtettük, egy egészen új környezet veszi körül Mannheimet. Ez alatt pedig nem pusztán Anglia kulturális hatását kell értenünk, hanem a világpolitikai változásokat, a jobboldali és baloldali diktatúrák előretörését, valamint a háború mind elborzasztóbb híreit.

Az ez idáig el nem kötelezett értékvilággal bíró közép-európai *szabadon lebegő értelmiségi* számára a társadalom minden rétegével szemben tanúsított szembenállása és kényszeredett függetlensége nem tartható és értelmetlen is a továbbiakban. Helyette most egy olyan társadalomkép kialakítása válik fontossá Mannheim számára, amely képes lehet az eddigi legnagyobb – anyagi és erkölcsi – pusztítását követő világ megreformálására, de sokkal inkább teljes átalakítására. A helyzet súlyossága, a problémák fennállásának egyértelműsége, a megváltozott környezet mind-mind álláspontjának revízióját követelik tőle. Mannheim most már érezhetően egyre inkább eltávolodik tisztán teoretikus-filozófiai gyökereitől, és egy olyan politikai szociológia képviselőjévé válik, amely radikális társadalmi változásokat sürget.

Amíg a *Mensch und Gesellschaft...*-ban „pusztán” az átalakítás alapkonceptióját fogalmazza meg – a társadalom racionális és irracionális elemeit, a társadalom kultúrválságának szociológiai okait, a tervezés gondolkodásmódjának alapjait –³⁷, addig a *Diagnosis...*-ban már annak a vallásos szemléletmódnak a hatása is egyértelművé válik, amelyet a Moot-körrel való kapcsolatának vizsgálatával követhetünk nyomon. A *Freedom...*-ban pedig az intézményi struktúra részletes kidolgozása, illetve a nevelés kérdése kerül középponti szerepbe. A következőkben megpróbáljuk felvázolni az új koncepció alapját, valamint az új értelmiségi kép mibenlétét.

Az új elmélet talán leglényegesebb pontja az az új politikai állásfoglalás, amely egyszerre utasítja el a diktatúra minden fajtáját, de ugyanakkor megteszi a sokszor elsikkadó legfontosabb distinkciót: „Az alapvető különbségek egyike a kommunizmus és fasizmus között az, hogy a fasizmus nem hisz az ember tökéletességében és nincs utópikus képe egy jobb társadalmi szervezetről és emberi kapcsolatról. Ezért cselekedeteikben a fasiszták sohasem a világ dolgaiban véghezvihető alapvető fejlesztések gondolatától vezéreltek.”³⁸ Ennek szellemében tér rá Mannheim a baloldali örökségként ráhagyományozódott, de a diktatúrát egyértelműen elutasító átalakítási elképzelésekre.

A totalitárius rendszerek eme két alaptípusa között faktuálisan azonban nem sok különbség érezhető, s ezt Mannheim is kiemeli. Mindkét rendszer hasonló eszközökkel bánik el a nemtetszésüket nyilvánítókkal szemben, s a konformitás életstílusává, a túlélés életstílusává válik mindkét esetben.

A diktatúrák mellett azonban – mondja Mannheim – a *laissez-faire* liberalizmus is elítélendő, de legalábbis annak meghaladása kívánatos. Azért a káoszért, amibe Európa került, nem kis mértékben okolható a liberalizmus is. Hiszen a diktatúrák kialakulásában döntő szerep jut a kapitalizmus válságje-

lenségeinek: a gazdasági válságnak, illetve ezzel összefüggésben a szélsőségesen baloldali nézetek felerősödésének.

A társadalmi-politikai tervezés kihasználása terén persze a totalitárius rendszerek viszik a prímet, de Mannheim mindvégig nyomatékositja az ettől való eltérés fontosságát. Csak demokratikus alapon és csak szakértői szinten – semmiképpen sem ideológiai-politikai szinten – lehet hozzákezdeni az építkezéshez. A társadalom átalakításának persze gyökeresnek kell lennie – mondja a szerző –, mindezt pedig éppen azért kell véghezvinnünk, hogy mind a szabadversenyes kapitalizmus problémáit, mind a diktatúra kialakulásának lehetőségét elvethessük és megakadályozhassuk.

Ezen a ponton kell említést tennünk arról a már említett csoportról, amely a Vasárnapi Társaságon és a Weber-körön túl a legnagyobb hatással volt Mannheim személyiségére és munkáira, ez pedig az ún. Moot-kör³⁹ volt. Megalakulásuk az 1937. július 12-én Oxfordban tartott konferencia megtartásának időpontjára datálható, amelynek címe *Egyház, kommunikáció és állam* volt, központi témái pedig: az egyház és állam, egyház és politika, egyház és nevelés, egyház és gazdagság viszonyának tisztázása, valamint a fasizmus leküzdésének problémája. Az itt megjelenő Moot-kör tagok T. S. Eliot, az angol nyelvű világirodalom egyik legnagyobb alakja és Adolph Lowe voltak. Csatlakozik még a vitához Paul Tillich, valamint John H. Oldham is, aki angol teológus-missionárius és ő lesz felelős a konferencia lebonyolításáért. 1938-tól évente már 3–4 alkalommal rendszeresen üléseznek.

Mannheim nem vett részt az 1937-es konferencián és nem is vallotta magának azt a fajta keresztény értékrendet, amelyet a konferencia egyes képviselői, de a problémafelvetések mégis meggyőzték a csoport jelentőségéről, s így 1938-ban csatlakozott hozzájuk, és 1947 januárjának elején bekövetkezett haláláig a csoport tagja is maradt.

A szervezet keresztény mivolta ellenére két jelentős zsidó származású tagja van a csoportnak, Mannheim és Adolph Lowe, a világi és egyházi tagok a következők voltak:

1. John Middleton Murry, T. S. Eliot, Aldous Huxley, D. H. Lawrence az írók közül.
2. A filozófusok: John Baillie, H. A. Hodges, Lord A. D. Lindsay
3. Történészek: Christopher Dawson, Walter Oakeshott
4. Továbbá: Sir Fred Clarke, Sir Hector Hetherington, Walter Moberly (Ő lesz Mannheim utóda az egyetemen)
5. Egyházi körökből még: Alex Vidler és Gilbert Shaw.

Az Oldham által megfogalmazott célkitűzések pedig így foglalhatók össze: az ember és társadalom keresztény filozófiájának elterjesztése; a társadalom jelenlegi intézményességének és tevékenységének további vizsgálata a létezés keresztény megértésének fényében; segítséget nyújtani azoknak a változásoknak a létrehozásában, amelyek az ilyen vizsgálatokhoz szükségesek lehetnek. Ezt a célt nevezi keresztény „Laienorden”-nek, laikus rendnek. A ren-

det magának a társadalomnak kell létrehoznia, ők csak a háttérből támogatják: „in the nature of friendship and free discussion”, a barátság és a szabad eszmecsere természetében.

Világos tehát, hogy a szervezet egyáltalán nem dogmatikusan gondolkodó egyházképviselők társasága volt, hanem olyan egyházi és világi értelmiségieket tömörítő kör, amelynek célja tisztán és kizárólag a társadalmi problémák minél hatékonyabb megoldása. Ebben a szellemben gondolkodott tehát Mannheim is, akinek értelmiségiere vonatkozó elképzeléseivel immár szorosan összefüggnek vallással kapcsolatos gondolatai is.

Az már egészen nyilvánvaló, hogy Mannheim igencsak eltávolodott az egykori budapesti baráti körtől és annak meghatározó baloldali szellemiségétől. Azok a szellemi iskolák, amelyek kapcsolatban álltak Mannheimmel, mind nyomot hagytak gondolkodásában⁴⁰, értelmiségierekről kialakított képe is e szerint változott, s önmagával szemben is ezeket a követelményeket állította.

A 30-as, 40-es évek válságai nemcsak politikai, gazdasági, hanem ebből fakadóan erkölcsi értelemben is válságokká váltak. Mannheim a vallás szerepének megerősítésében, illetve a társadalmi szintű nevelési programok kialakításában látta az egész Európát sújtó válság megoldásának lehetőségét.

A társadalmi integráció alapját kell hogy jelentse ez a program. Megvalósításának élére pedig egy olyan értelmiségi rétegnek kell állnia, amely képes ezeknek a terveknek a kialakítására és ugyanakkor hajlandó egy, a teológus réteggel történő együttműködésre. A vezető szerepet tehát kissé platonista módon a szociológus kapja, aki terveinek kialakításához – az integráció megteremtéséhez és az új társadalom felépítéséhez – a vallásos értelmiség segítségét kell hogy kérje. Tehát egyáltalán nem egyházi állam létrehozásáról beszél Mannheim, hanem az integrációhoz szükséges vallási alap megerősítésének feltételeiről, a vallásról pedig mint a megújuló társadalmi integrációt létrehozó erőről.

6. VÉGÜL

Világosan láthatjuk mind Mannheim személyiségének, mind az általa képviselt értelmiségi koncepciónak a megváltozását. Mannheim az angol környezet, a világpolitikai helyzet és az azokat eredményező különböző társadalmi változások hatására teljesen eltávolodik attól a filozófiától, amely a közép-európai értelmiséget jellemezte, és sokkal közelebb kerül egy olyan szociológiához, amely az angolszász környezetnek megfelelően – háttérbe tolva a teoretikus gondolkodást – jóval gyakorlatiasabb és aktivistább.

Ezzel párhuzamosan pedig a kényszeredetten függetlenségét hangsúlyozó *szabadon lebegő értelmiségi* ideáljából, amely egy letűnő időszak értékmentességbe kényszerült emberét jelenti, egy sokkal pragmatikusabb, a társadalom munkájával közvetlenebb módon hatni is képes, ámbár jóval elkötelezet-

tebb, azonban önmagára mégis reflektálni tudó *társadalommérnök*⁴¹ áll (ez utóbbit a tudásszociológia emberéből örzi meg).

Elképzelését ki-ki tarthatja Harmadik Utasnak vagy akár utópisztikusnak⁴² is, munkái mégis hűen tükrözik azt a társadalomcentrikus gondolkodásmódot, amely fontosabbnak tartja a válságjelenségek célirányzott megszüntetését, mint teoretikus „vesszőparipáinkhoz” való véget nem érő ragaszkodásunkat, és mindenkor ez kell legyen a társadalomtudomány legfontosabb követelménye⁴³. Ha mást mindenáron nem is, de legalább a megújulás képességét nagyra kell becsülnünk benne...

JEGYZETEK

¹ Karádi Éva és Vezér Erzsébet (szerk.) (1980): *A Vasárnapi Kör*, Gondolat, Budapest, 43–67.

² Uo. 24–41. (1993)

³ Ritoók Emma (1993): *A szellem kalandorai*, Pesti Szalon Könyvek. Budapest.

⁴ Karádi Éva és Vezér Erzsébet (szerk.), i.m. 24–41.

⁵ Gábor Éva (1977): Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához; in: Kiss Endre, Nyíri Kristóf (szerk.) *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, Kossuth, Budapest, 440.

⁶ Uo. 449–450.

⁷ Gábor Éva (szerk.) (1996): *Archívumi füzetek: Mannheim Károly levelezése 1911–1946*, Argumentum Kiadó–MTA Lukács Archívum, Budapest, 13–42.

⁸ Az általam használt fordítás: Gabel, Joseph (1991): *Mannheim and the Hungarian Marxism*, Transaction Publisher, New Brunswick–London, 3–13.

⁹ Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*, Atlantisz, Budapest.

¹⁰ Gábor Éva (1977), 441.

¹¹ Papp Zsolt (1980): *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*, Kossuth, Budapest, 127–200.

¹² Papp Zsolt, i.m. 129.

¹³ Papp Zsolt, i.m. 132.

¹⁴ Papp Zsolt, i.m. 136.

¹⁵ Itt fontos kitérőt kell tennünk azzal kapcsolatban, hogy amennyiben a német romantika hatását elfogadjuk, el kell gondolkodnunk azon is, hogy a bizonyos aspektusaiban hasonló tulajdonságokkal bíró posztmodern is minden bizonnyal hatással volt Mannheimre. Persze Mannheim nyilván nem volt posztmodern gondolkodó (akkoriban ez még nem emelkedett a divat szintjére), sőt, ahogy Percz László rövid recenziójában (*A tudásszociológia és az aggályok*, in: *Népszabadság-Hétvége*, 1997. március 29.) olvashatjuk, éppen ellenkező álláspontra helyezkedik. „A tudásszociológia szerint a különféle politikai résztudások mögött fölcillan maga az egész: az igazság a történelmi totalitásnak az értelmiségi által felismert fejlődésirányával azonos. A posztmodern pontosan ezt az elképzelést tagadja...”. Bár Mannheim értelmiségiképe éppen a talajtalan, saját társadalmában gyökerét nem találó csoportot jelenti, mégis érzékelhetjük mögötte az egységesség, egységesítés szándékát. Mint később láthatjuk, Mannheim számára értelmetlenné válik ez a gyökértelesség és az értelmiség felrázása végett nagyon is határozott irányba mutat.

¹⁶ Loader, Colin (1985): *The intellectual development of Karl Mannheim*, Cambridge University Press, Cambridge.

¹⁷ I.m. 84–46.

¹⁸ Mannheim Károly, i.m. 19.

¹⁹ Weber, Max (1995): *A politika és a tudomány mint hivatás*, Kossuth, Budapest.

- ²⁰ Itt természetesen a *Történelem és osztálytudat* utáni álláspontjára gondolunk.
- ²¹ Popper, K. R. (1989): *A historicizmus nyomorúsága*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 74–116.
- ²² Congdon, Lee (1991): *Exile and Social Thought*, Princeton University Press, Princeton–New Jersey, 254–303.
- ²³ Mannheim, K., i.m. 71–72. (Kiemelés tőlem – F. P.)
- ²⁴ Mannheim, K. (1935): *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leyden, Az általam használt fordítás: *Man and Society In an Age of Reconstruction*, Routledge & Kegan Paul, London–Henley, 1980.
- ²⁵ Ld. erről Gábor Éva, i.m. 100–104.
- ²⁶ Ld. az előszót in: Mannheim, K. (1951): *Freedom, Power and Democratic Planning*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, vii–xv.
- ²⁷ Gábor Éva, *A közép-európai liberális filozófia tradíciója*, <http://www.kfki.hu/~cheminfo/polanyi/9601/kozep.html>
- ²⁸ Vö. ezzel kapcsolatban kései munkáinak bármelyikét, amelyek egyre inkább a parapszichológia és más – hivatalosan el nem ismert tudományos területek – kutatását célozzák, illetve az európai kontinensen és Palesztinában végzett tevékenységét. Bár meg kell jegyeznünk, hogy mindkét esetben egy „őrült” idea vezetett – az emberek és az emberiség sorsán való jobbítás lehetősége (l. még: Koestler-alapítványról több Web oldal is olvasható az Interneten).
- ²⁹ Koestler, Arthur (1997): *A láthatatlan írás*, Osiris Kiadó, Budapest, 426.
- ³⁰ E helyen kell megemlítenem Karácsony András cikkét –, Az értelmiség és a harmadik út, in: szerk. Dénes Iván Zoltán (1993): *A hatalom humanizálása*, Tanulmány Könyvkiadó, Pécs. –, amely elindított Mannheim angliai koncepcióinak vizsgálatára felé.
- ³¹ Mannheim, K. (1945): *Diagnosis of Our Time*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., London.
- ³² Mannheim, K. (1951): *Freedom, Power and Democratic Planning*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London.
- ³³ Mannheim, K. (1996): *Ideológia és utópia*, Atlantisz, Budapest.
- ³⁴ Heeren, John (1971): Karl Mannheim and the intellectual elite, in: *The British Journal of Sociology*, vol. XXII. No.1. March.
- ³⁵ Heeren, J., i.m. 1. (Kiemelés tőlem – F.P.)
- ³⁶ Ezzel kapcsolatban a következők emelhetők ki: az 1932-es *Die soziale und politische Bedeutung der Intelligenz* címmel előadásokat tart, amely megjelenik a Student Weekly-ben, Propria Cures XLIX/7, Amsterdam: 1932.10.29.; illetve az 1934-es *Die Entstehung der intellektuellen Gruppen aus der sich wandelnden Gesellschaftsstruktur*, amely kéziratban maradt fenn Edward Shilsnél.
- ³⁷ Igen részletesen taglalja Papp Zsolt, i.m. 187–198.
- ³⁸ K. M., *Freedom...*, 25.
- ³⁹ Ziffus, Sigrid (1988): Mannheim und der Moot-Kreis, in: Herausgegeben von Ilja Schrufer, *Exil, Wissenschaft, Identität*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 206–223.
- ⁴⁰ Talán a Frankfurti Iskola hatott rá legkevésbé, bár az intézet épületében dolgozott maga is, de többnyire kritikai álláspontot foglalt el a baloldali csoporttal kapcsolatban. A tömegtársadalomhoz való viszonyában azonban mégis az ő hatásuk, illetve másik irányból esetlegesen Heidegger gondolatai látszanak megjelenni. (Az információkért köszönet Gábor Évának és Tar Zoltánnak.) L. erről még Wolfgang Schivelbusch (1994): *Írástudók alkonya*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ⁴¹ Ez a mérnök pedig csak többé-kevésbé az, amely Molnár Tamás írásában a romantikus gondolkodásmódban gyökeredzik. Molnár radikálisan elutasít mindent, ami a liberalizmus vívmányai közé tartozhat. L.: *A liberális hegemonia*, Gondolat, Budapest, 1993.; ill. *Az értelmiség alkonya*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996, 46–74.
- ⁴² Popper, K. R., i.m. 74–116.
- ⁴³ Erről aktuálisan I. Szalai Erzsébet (1996): *Az élitek átváltozása*, Cserépfalvi, Budapest.

SZÁNTÓ MIKLÓS

II. A SZOCIOLÓGIA „ALBÉRLETBEN”

(3. RÉSZ*)

3.) 1962

Az egész esztendő a fegyverkezési hajszája jegyében telik el. Leszerelési tárgyalások közben – érvként – atomkísérletek, űrhajók fellövése. A szovjet fél szuperbombával dicsekszik, rakétával a levegőben lelőhető rakétákról beszél, ettől lendületbe jön az amerikai kém-műholdas felderítés. Mire megszokná a világ ezt a „húzd meg – ereszd meg” állapotot, kitör ősszel a kubai konfliktus, a legsúlyosabb háborús válság az USA és a Szovjetunió közt, és kis híján atomvilágháborúba sodródik a világ. Voltak persze előzetes jelzések. (Április elején váratlanul felhangzott egy harcias Kennedy-beszéd: lehetséges atomösszeecsapás a Szovjetunióval, és akkor az USA vállalja, hogy elsőként beveti az atomfegyvert.) Szeptember elején az elnök támadta a szovjet-kubai katonai megállapodást, a külügyi és hadügyi szenátusi bizottság meghallgatta az illetékes minisztereket. (Közben általános sztrájk volt Brazíliában és Argentínában, de ezeket a „bozóttüzeket”, amelyek mind új Kubák létrejöttével fenyegettek, az USA vezetése ügyesen, helyi szövetségeseivel nyomban kioltotta. Tehát a kubai támaszpont nemcsak katonailag volt riasztó az USA-nak, de a politikai példa járványvesélyessége miatt is.) Az USA időközi választás előtt állt, a Republikánus Párt puhánysággal vádolta az elnököt, követelték Kuba lerohanását. Az események felgyorsultak: szeptember 20-án a Szenátus felhatalmazta az elnököt, alkalmazzon katonai erőt Kuba ellen. Egy napra rá Kennedy tárgyalta Gromikóval, szovjet tudományos küldöttség érkezett az USA-ba. Ezekben a napokban Hruscsov Üzbegisztánt járta, Brezsnyev, a Legfelsőbb Tanács elnöke Jugoszláviában volt, Gromiko New Yorkban. Csökkenteni akarták az ügy súlyát? Október 24-én Kennedy bejelentette: Kuba szovjet katonai támaszpont lett, elrendelte a mozgósítást, utasította a haditengerészeti erőket,

*Készült az OTKA támogatásával. A jelen tanulmány a Társadalomkutatás 1997/3–4. számában a szerző tollából megjelent írás befejező része. A tanulmány kibővített formában (1958–1970) könyv alakban is megjelenik az Akadémiai Kiadónál.

vonjanak blokádot Kuba körül. Hruscsov közölte: a Kubában lévő atomfegyverek védelemre szolgálnak, de ha agresszió éri, támadni fog. A Szovjetunió is mozgósított. Kennedy „csípőből” válaszolt: ha Kubából nukleáris csapás érkezik, a Szovjetunió torolja meg. U Thant ENSZ főtárgyaló közvetítését elutasította, a szovjet hajók folytatták útjukat. Október 28-án érkezett Hruscsov levele: hajlandó kivonni az USA által „támadó” jellegűnek tartott fegyvereket, a Szovjetunió sérthetetlennek nyilvánítja Törökországot, amely pedig atomtámaszpont, ha az USA ugyanígy garantálja Kuba biztonságát úgy a maga, mint szövetségesei részéről. Kennedy 30-án megszüntette a blokádot, a világ fellelegzett. (Az amerikai időközi választáson a demokraták győztek, a háborús-pártiak elhullottak.) November legvégén Mikojan-Kennedy találkozó volt, tudományos és üregegyezményt kötöttek, decemberben Gromiko megpendítette az esetleges újabb csúcstalálkozót. A jobboldal támadta az Elnököt, kapitulációval vádolták. Az egyezményvel elégedetlen volt Castro és Adenauer is, Hruscsovnak is magyarázkodni kellett. Decemberben a Legfelsőbb Tanács ülésén beszélt a világháború közvetlen veszélyéről, majd feltette a szóbeli kérdést: „Megháttráltunk? Nem. Mindkét fél engedett.”

A többi most is, bármilyen fontos önmagában, másodrendű kérdés maradt. Az algériai függetlenségi harc, Kína küzdelme a kelet-ázsiai befolyásért, fegyveres konfliktusa Indiával. Sőt ekkor még ugyanez áll a kialakuló francia-német tengelyre, a Közös Piac első lépéseire, amelyhez Anglia csatlakozni kívánt, de Adenauer nemet mondott. A Szovjetunió nem ismerte fel a nyugat-európai trendet, számára csak a német kérdés és Nyugat-Berlin létezett, amelynek polgármestere, Willy Brandt, nemzeti jelkép lett, ezzel alapozta meg későbbi kancellárságát.

Hruscsov illúziókat táplált, elhitte, hogy az úrsikerekkel technikai fölénybe került, vakon ment el sok fontos, a korszakot meghatározó tényező mellett. De tudatában volt gazdasági gyengeségének, a döntő pillanatban józan maradt, győzött benne az őszinte békevágy. Sok mindennel kísérletezett, a mezőgazdaság átszervezésével, az iparirányítás reformjával, sőt a pártszerkezet átalakításával is. Nagy terveket szőtt az életszínvonal emelésére, a lakáskérdés megoldására. Látta a súlyosbodó korrupciót: a nyáron halálos ítéletet hoztak vesztegetés miatt egy pénzügyi vezető ellen. Az ideológiában kétfrontos harcot hirdetett, de fordulatot hajtott végre; a baloldaliság lett a főveszély. Nem elzárkózni akart, hanem széles fronton kereskedni, érintkezni, vitázni. Nagy súlyt helyeztek a társadalomtudományok, köztük a szociológia fejlesztésére. (Népes küldöttséggel vettek részt a washingtoni Világkongresszuson.) Igaza volt az Izvesztyijának, amikor így minősítette 1962-t: „Kozmikus év volt.”

Ami pedig Magyarországot illeti: 1962-től meghatározó lépések történtek a Kádár-korszak kiegyensúlyozottabb szakaszára, a társadalommal kiegyezést kereső – iratlan – „társadalmi szerződés” tető alá hozására. (Illyés Gyula publikálni kezd, közeledés a katolikus egyházhoz, a hazalátogató rakétatudós, az USA-ban működő Kármán Tódor díszdoktor lesz a Műegyetemen.) Eltörlik a

származási hátrányokat, nem véletlen, hogy megkezdheti szociológus pályáját Szelényi, Cseh-Szombathy, Andorka, Szesztay. Érvényesülni kezd a hagyományok új felfogása: hazakerülnek Károlyi Mihály hamvai, szobrot kap. Hozzáfognak a Budavári palota helyreállításához.

A tavaszi Központi Bizottsági Ülésen történik meg Rákosi és Gerő kizárása, a kétfrontos harc jelszavát hangoztatva a baloldaliság elleni küzdelemre kerül át a hangsúly. Életszínvonal-javító intézkedések sorát hozzák, emelkedik a műszaki színvonal, előtérbe kerül a világpiacon versenyképesség. A VIII. Kongresszus mindezt megfogalmazza és megerősíti. Javulnak a külpolitikai feltételek, súlyát veszti az ENSZ-ben a magyar kérdés, a kormány meghívást küld az ENSZ-főtitkáranak. Mindez súlyos viták közt megy végbe, ezt mutatja Marosán György visszavonulása is.

A társadalomtudományok szempontjából fontos orientációs szerepe volt annak, ahogy a pártvezetés a XXII. Kongresszus elvi mondanivalóit értelmezte és azokból a magyar viszonyokra levonta az általa szükségesnek vélt tanulságokat. Ezért érdekes a *Társadalmi Szemle* második számában az ideológiáért felelős Szirmai István cikke a témáról. Írása elején hosszan foglalkozott a szektás, dogmatikus hibákkal, majd kifejti, hogy a nyílt osztályellenség kis csoport, ezek mellett azonban található ingadozó, elmaradott polgári szemléletű emberek bőven, vannak revizionisták, érződik a nyugati ideológia exportjának hatása. Vannak ellenzéki kommunisták, akik kijózanodtak ugyan, de nem vállalják az utóbbi öt évet. Most úgy érzik, őket igazolta a XXII. Kongresszus, garanciát követelnek a személyi kultusz ellen. Az „aki nincs ellenünk, az velünk” jelszó helyes, de nem jelent ideológiai semlegességet, ez vita is. A XXII. Kongresszus sem a sztálinista-elleneseket igazolta, hanem a kétfrontos harcot. Az állam nevelő funkciója kerül előtérbe. A volt uralkodó osztály tagjai beilleszkedhetnek és zömük él is ezzel a lehetőséggel. A tudomány természetével jár a tévedés joga, de ez nem lehet tévelygés.

A decemberi számban az MSzMP VIII. Kongresszusáról olvashatunk. Egy évvel az SZKP XXII. Kongresszusa után, pár héttel a kubai válság, a háborús veszély érezhető sokkja után, változtak-e, s ha igen, milyen módon az ideológiára vonatkozó hangsúlyok?

A magyar kongresszus tág teret szentelt a szektás álláspontok bírálatának, de jóváhagyta a kétfrontos harc koncepcióját. Talán a legfontosabb az a megállapítása, amely sok mindent előre jelez, hogy nem elég a tegnapi tudás, emelni kell az irányítás színvonalát.

PUBLIKÁCIÓK 1962

Kezdjük a sort ezúttal a *Társadalmi Szemlével*.

A márciusi számban Vincze Edit ismertette részletesen és dicsérően Lackó Miklós könyvét: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-től 1949-*

ig. Hangsúlyozza a nagyipari koncentráció hatását, azzal, hogy az utóbbi 11 év nagy növekedéssel, de „felhígulással” is járt.

A júliusi számban P. N. Fedoszejev cikke törli meg a jeget, a folyóiratban először foglalkoznak a szociológiával. A szerző tagadja, hogy a történelmi materializmus mellett lehet szociológia külön tudományként. Szerinte a kutatás materialista módszere a lényeges, minden tudományágban kell konkrét kutatás. „A konkrét szociológiai kutatásoknak is a tudományos megismerés általánosan érvényes módszertani elveiből kell kiindulniuk, mert különben eleve empirizmusra és szőrszálhasogatásra vannak ítélve.”¹ Kemény harcot sürget a burzsoá ideológia és szociológia, különösen a neopozitivisták irányzatok ellen.

A decemberi számban egyébként a közgazdász Háy László írt tanulmányt *Társadalmunk osztálystruktúrája* címmel és statisztikai táblákkal bizonyítja 1930, 1949 és 1962-vel mint hivatkozási évekkkel a nagyarányú átalakulást, amelynek lényege a munkás-alkalmazotti réteg jelentős növekedése és forrása az egymillió fővel csökkent parasztság.

A *Magyar Filozófiai Szemle* ez évi első számában Márkus Mária írt tanulmányt *W. Mills és az elitszociológia* címmel. Az amerikai szociológus a cikk írásának idején halt meg, az írás aláhúzza, hogy személyében a polgári társadalomtudomány egyik legjelentősebb és leghaladóbb képviselőjét vesztette el, aki a hidegháború ellen volt, de elvetette a marxizmus osztályharcelméletét is. Az empiria és a szociológiai elmélet összekapcsolásának híve volt.

Márkusné bírálja Mills-t, mert lebecsüli a gazdasági tényezőket, utópiákba menekül, túlbecsüli a szociológiai fantázia szerepét, hangsúlyozza kételyeit és pesszimizmusát. „Mills társadalmi programja nem megy túl a dolgozó tömegektől elszigetelt értelmiség szokásos illúzióin, eredményeit azonban hasznosíthatják mind azok is, akik a kapitalizmus társadalmi problémáinak megoldását a proletariátus forradalmi útján keresik.”²

(A számos, kedvező Mills-recenzió elősegítette az amerikai szociológus műveinek hazai kiadását. A Gondolat Kiadó dobta piacra 1962 során, rövid előszóval: a közönség érdekes és értékes művet vehetett kézbe; a könyvből kiderül, pontosan kik és hogyan alakítják az amerikai életformát.

„A polgári szemlélet viszont – mentegetőzik a Kiadó – akadálya annak, hogy a szerző a saját, felsorakoztatott tényeiből helyes következtetéseket vonjon le.” Pesszimista, nem lát kiutat, noha – egyik amerikai kritikusa szerint „baljós” marxista tendenciákra hajlamos. Ám nem marxista, a marxizmust csak vulgáris formájában ismeri, azt bírálja, elnagyoltan. Az elhatárolódással vegyült ajánlás vége: telitalálat. Hibái ellenére a szerző tágítja látókörünket. „Mills könyvét erényei miatt 1960-ban a Szovjetunióban is megjelentették.”

Mills tehát „szalonképes lett”, bár a megjelentetésnek volt akkor „kirakati” szerepe is: nálunk megjelenhet – nagy példányszámban és tömeges vásárlással – egy olyan mai, polgári szociológus, aki bírálja Marx több tételét. Hatása pozitív volt, igényességével nevelt, a kritikai magatartás tisztességét

sugallta, és sokunkban ültette el a kérdést: nálunk hogyan működik az uralkodó elit?)

Ugyancsak a folyóirat első számában olvasható egy kissé szürke, szakmailag behatárolt, dicsérő ismertetés Kulcsár Kálmánnak az előző évben kiadott jogszociológiai munkájáról.

A második számban Szesztay András írt beszámolót *Egy üzemszociológiai vizsgálat módszertani tapasztalatairól*. Ennek során a Vízügyi Igazgatóság gátőreinek élet- és munkakörülményeit mérték fel. Szántó Miklós a Szovjetunióban járt szociológusküldöttség tagjaként a tanulmányút sovány eredményeit foglalta össze. A harmadik számban Szigeti József írt a szocialista országok filozófiai folyóiratainak februári, lipcsei Konferenciájáról, amelyen sok szó esett a szociológia növekvő súlyáról. Elismerték, hogy lemaradás van a konkrét kutatások terén, nem segítettek elméletileg és módszertanilag az állami és pártszervek gyakorlati feltáró munkáját. Szigeti hangsúlyozza, hogy át kell gondolni a szociológia távlati kutatási tervét és specializálódást figyelembe véve kell csiszolni úgy, hogy a hazai fejlődés gyakorlati igényeit kielégítsük, helyesen felmérve erőinket, felkészültségünket.

Ez a folyóiratszám már ezen az úton jár. Közli A. Harcsev leningrádi szociológus cikkét, amelynek címe: *A házasság és a család meghatározásának kérdéseihez*. A szerző vitatkozik azzal a családfelfogással, amely a Washingtonban 1959-ben megjelent *Társadalomtudományi Szótárban* található. Gyakorlati kérdéseket vet fel, pontos fogalomra törekszik a házasságról, a családról. Kulcsár Kálmán *A közvélemény, mint társadalmi jelenség* címmel írt hosszú tanulmányt. Áttekintve a történelmi és fogalmi előzményeket, megállapítja, hogy a polgári társadalomban vált a közvélemény politikailag jelentős tényezővé és kutatási szükségletté befolyásolásának folyamata. Idézi Lenzt, aki megkülönböztette a közvéleményt a politikai véleménytől. „Csak a totális államban esik egybe közvélemény és politikai vélemény, mert az államapparátus itt az összes társadalmi viszonyokba behatol.”³ Tanulmánya végén akkoriban merésznek ható kijelentés olvasható: „A közvélemény vulgáris, „köz”-jellegű felfogása, amely nem tesz különbséget a csoportvélemények között és amely például általánosan azonosítja a hivatalos véleményt a közvéleménnyel a szocialista társadalom jelenlegi szakaszában a társadalmi élet, a társadalmi szervezés, az államvezetés szempontjából egyaránt visszafogó erő.”⁴

Több szempontból is fontos az a részletes ismertetés, amelyet Márkus Mária készített a lengyel Z. Bauman *A jelenkori amerikai szociológia problémáiról* című könyvéről. Nem egészen egy éve ugyanis ebben a folyóiratban Bauman mint a lengyel szociológia „fekete báránya” szerepelt, és ösztűz zúdult rá a konzervatív szovjet szociológusoktól. A bő ismertetés túlnyomóan pozitív képet rajzol munkájáról. Márkusné úgy látja, hogy a lengyel szociológus eltúlozza az egyes polgári gondolkodóknál fellelhető haladó elemeket, közel kerül W. Mills-hez, aki Marxot, Webert, Veblent szövi egységes hagyó-

mánnyá, de a Bauman-könyv feltétlen megérdemli a szakemberek érdeklődését.

A folyóirat negyedik számában L. Bibik és M. Markovics igénytelen írását hozza, *Szabadidő felmérések a Szovjetunióban* és recenziót N. V. Novikov *A társadalmi cselekvés elmélete* című tanulmányáról, amelyet a szovjet szerző Talcott Parsons elmélete kritikájának szánt.

Az ötös számban M. B. Mityin írt *Az SZKP XXII. Kongresszusa és a tudományos munka feladatai a marxista-leninista filozófia területén* címmel, amelyből számunkra csak részletek érdekesek: a konkrét szociológiai kutatásról szólva kifejti, hogy el kell kerülni a földhözragadt empirizmust (ennek iskola-példája: a mikroszociológia) és ennek biztosítéka a tudományos módszertan: a történelmi materializmus. Varga Károly *Közgazdaság és társadalom* címmel számol be T. Parsons és N. I. Smelser 1957-es könyvéről. Elmondja, hogy 9 neves szociológus két éven át vitatta Parsons megállapításait és az egész anyag meg is jelent Parsons válaszával, ezzel született meg és vált befolyásossá az úgynevezett „strukturális-funkcionális” iskola, szintetizálva Durkheim, Weber és Pareto eszméit. A Parsons-féle társadalmi szisztéma azonban Varga szerint negatív utópia, mert egyensúlyelméletével a meglévő „status-quot” védelmezi. Ezután tér rá a recenzens a parsonsi elmélet ismertetésére, amely azonban – kénytelen lévén a végletekig lecupaszítani – nem lehet eredményes.

Az egész év legjelentősebb tanulmánya két részben, a két utolsó számban jelent meg. Írója Szalai Sándor, címe *Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseire*. (A szerkesztőbizottság óvatos: csillag alatt közli, hogy az írást „adalékként hozzák az esetleges vitához.”) Szalai is kerülni szeretné az egy év előtti keserves problémáit, első mondatában leszögezi: „A társadalmi jelenségek bármely csoportjának bármilyen szemszögből való vizsgálatához az általános elméleti és módszertani alapot a történelmi materializmus adja.”⁵ Ami elkülöníti, viszonylagos önállóságát adja, az két tényező: a körülhatárolt jelenségekre való specializálódás és a saját elméleti-módszertani bázis. A szakmai módszertan dönti el, hogy konkrét kutatási helyzetekben milyen szakmai módszerek, metodikák alkalmazandók. (Állításai igaza mellett bőven idézi Szigetit és Szabó Imrét is.) Bírálja Hegedűst, aki könyvében pusztá technikává fokozza le a polgári szociológia egyes kutatási módszereit: ez szerinte a dogmatizmusnak tett engedmény. Részletesen kifejti az elvi különbségeket a polgári és a marxista szociológia közt. Megmagyarázza, mi hozza létre a marginális, a kötőjeles vagy szakszociológiákat. Véleménye szerint a vita, mi a viszony történelmi materializmus és a szociológia közt, elhúzódott, terméketlenné vált, nem kell folytatni, most teljesítmény kell. Nem helyesli a szovjet szóhasználatot, a „konkrét”-szociológiát, mert félreérthető, összetéveszthető a pozitívizmussal, jobb a szaktudományos marxista szociológiáról beszélni. Bírálja Molnár Eriket, aki úgy véli, a történelmi materializmus egyenlő a szociológiával, de „méltányolja”,

mondván, hogy Molnár Erik olyan sokoldalú, hogy önmagával dolgozhat munkamegosztásban. A tanulmány második része a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás fő módszereivel, a megfigyeléssel, a kísérlettel, az interjúkkal foglalkozik úgy, hogy bemutatja, hogyan használták ezeket Marx, Engels és Lenin.

A Szalai-tanulmány megjelenésének helye és ideje nem véletlen: 1962 második felében, amikor a konzervatív-dogmatikus csoport komoly vereséget szenvedett, az a *Magyar Filozófiai Szemle* hozta, amely akkor a magyar szociológia hivatalos fóruma lett és amely eddig Szalai ádáz ellenfeleinek „háziterepe” volt. A tanulmány annak a szociológia iránt érdeklődő közvéleménynek „üzent”, amelynek tagjai közül sokan különböző oktatási-művelődési intézményekben dolgoztak, akiknek állami „gazdája” a Művelődési Minisztérium volt, benne a marxizmus-leninizmus főosztályvezetőjével, aki mindössze egy éve a központi pártlapban vádolta Szalait a burzsoá eszmék becsempészésével és a szerző a tanulmánya közlését revánsnak érezte és az is volt. A közeg csattanós elégtételnek fogta fel, noha le sem írta Fukász nevét, cikke alapgondolatait szedte ízekre. Kifejezte lojalitását is, sőt azt is bizonyította, hogy ő az igazi, méltó ellenfele a polgári szociológiának. Emellett neveltségessé is tette dogmatikus ellenfeleit, akik idézgetik ugyan a klasszikusokat, de valójában nem ismerik, ő viszont igen, sőt képes felhasználni, az aktuális teendőkre alkalmazni gondolataikat.

Tanulmánya azonban nemcsak az ellenerőknek szólt, de partnereiknek is. Ahogy Molnár Erik álláspontját cáfolta – kimondatlanul is kirakatba állította a helyzet paradox voltát: a Szociológiai Bizottság elnöke az, aki nem hisz a szociológia szaktudományos létjogosultságában.

Ez a tanulmány tehát „perújrafelvétel is”: a Filozófiai Intézet nem lehet otthona egy terepen dolgozó szaktudománynak.

A *Valóság* 1962 első számában található Adam Schaff írásának átvétele egy lengyel folyóiratból. A *marxista szociológusok feladatairól* szól, széles elméleti körképpel, gazdag kutatási háttérrel. A lengyel társadalomban végbement györs iparosítás és a technikai változások hatására átalakult a család-szerkezet, az emberi esélyek sokrétűek. Van a szociológiának polgárjoga, nem elég a történelmi materializmus, nem igaz, hogy a szociológia „a burzsoázia gyermeke”. A polgári szociológia válságba került, mert lemondott az elméleti megismerés igényéről és sekélyes empíriába merült. A szocialista építésnek szüksége van szociológiai terepmunkára, ehhez át kell venni a kutatási technikát, főleg a matematikai módszereket, de a marxizmus elméleti és módszertani alapján. „A marxista szociológia a társadalmi és az emberi élet különböző részproblémáival foglalkozó tudomány, amely a marxista filozófia általános elveire támaszkodik.”⁶ Feladata, hogy támogassa a politikát a valóság pontos feltárásával. A társadalomtudományokban nincsenek pontos határok, a szociológia: szaktudomány, amelyet elvetni dogmatizmus. A tanulmány végén bemutatja a lengyel szociológia kutatási és oktatási intézményrendszerét.

Ugyanebben a számban közlik A. Harcsev tanulmányát: *A család fejlődése a kapitalizmusban*. Szerinte a család helyzete csak végső soron tükrözi a gazdaság állapotát, inkább a speciális tényezők hatnak: a nemzeti hagyományok, a kulturális színvonal, a férfi-nő arány.

A harmadik számban számunkra egyetlen mondat érdekes. A Szovjetunióban a társadalomtudományi tanszékvezetők konferenciáján Fedoszejev akadémikus a szociológiai kutatások csekély hatékonyságára panaszkodott.

A negyedik számban Szelényi Iván írt cikket: *A szabadidő és a nők helyzete*. A témát a szocialista országokban a munkaidő-csökkenés tette időszerűvé.

Az ismertetések közt Andorka Rudolf ír egy W. Mills által összeállított tanulmánykötetről, amely az emberről alkotott képről szól Webertől máig. Egy másik munka szerzője F. S. Roucek, aki a jelenkori szociológiáról szólva a mai amerikai szociológia jellemző vonásaként az erős társadalomlélektani hatást és a társadalmi és gazdasági élet kapcsolatainak elhanyagolását emeli ki. Szecskő Tamás írt hosszabb recenziót Vance Packard 1957-es sikeres könyvéről. *Rejtett meggyőzés* vagy ahogy Szecskő fordítja: „Rejtjeles rábeszélés vagy mélyreklám”. Az ötvenes években felfutott az ipari tömegtermelés, a tőke szükséglete volt, hogy megnyújtsák a fizetőképes vásárlás határait.

Ezért következett be a reklám forradalma, ehhez kellett a mélylélektan hasznosítása, feltárni a piackutatástól a motiváció vizsgálatáig a vásárló ember cselekvési rugóit az öntudatlan reakcióig.

A középrétegek, ezen belül a nők szerepe nagy, ők végzik a bevásárlás 80%-át, ők a fő célpont. Innen egy ugrás a politika. Az elnök is áru, el kell adni: 1956-ban filmesek „rendezték” Eisenhower megválasztását, jól megírt forgatókönyv alapján.

A hatodik számban Huszár Tibor írt a személyiség marxista és egzisztencialista értelmezéséről, szembeállítva Marx és Sartre gondolatmenetét. Turóczy Károly a cigányság beilleszkedéséről készített tanulmányt. (A cikk végén derül ki, hogy a vezető szervek tárgyaltak a kérdéstről, határozatok születtek, a szerző a jelentésre támaszkodott.)

E számban jelent meg Varga Iván írása W. Mills *Szociológiai képzelet és Az uralkodó elit* című könyveiről, bírálva az amerikai szerző funkcionális elemzését, amely ugyan mozgásukban ábrázolja az elit három nagy csoportját, de nem jut el a lényeges törvényszerűségekig. Mills jól ábrázolja az amerikai társadalom pszichológiáját, a presztízs, a komfortitás és a konzervatizmus hatását, de egyoldalúan, pesszimistán, nem számol a beat nemzedék erjesztő hatásával. Beszámol a folyóirat G. V. Oszipov tanulmányáról (*A burzsoá szociológia néhány vonása és sajátossága*), amelyben megrajzolja a szociológia előtörténetének négy szakaszát A. Comte-tól a mai empirikus szociológiáig. Három mai iskola befolyása nagy: a természettudományos, a mikroszociológiai és az analitikus Parsons-féle irányzat.

A Világosság 1962. negyedik számában Szecskő Tamás írt *Vallásos aktivitás és gazdasági ciklus* címmel tanulmányt, amelyben az aktivitás ár-ápály

mozgására keres magyarázatot és a gazdasági ciklusokkal indokolja. Két évtized mozgásait vizsgálta a két világháború között, és megállapította, hogy a gazdasági fellendülések időszakában a vallásos aktivitás csökken, ha a gyárkapuk bezárulnak, a templomok nyílnak.

A júliusi-augusztusi számban Huszár Tibor írását találjuk, amely *Egy vita margójára* készült és a vallásosságot a társadalmi sztereotípiákkal magyarázza. Jadovot idézi: A jelenségek önálló feldolgozása csak lehetőség, nem szükségszerűség. Huszár a vallásosságtól a világi gondolkodásig jutó fiatalok leveleihez fűz széljegyzeteket. A decemberi számban – a szerző valószínűsítően Varga Iván lehet – W. Mills *Uralkodó elitjéről* szóló ismertetést közölnék.

Az *Új Írásban* 1962-ben folytatódott az életforma vita, nem túl jelentős hozzászólásokkal. Az első számban a konzervatív Földeák János például így fogalmazott: „Nem az életszínvonal csúcsa, hogy a több szabadidővel rendelkező ember saját autóval bibelődjön, saját vikendháza kösse le egy földrajzi tájhoz”.⁷ Baktai Ferenc szerint a gyarapodási vágy az új hullám, terjed a „piacról élünk” szemlélet, de látni kell, hogy egy tömegeiben régen szegény nép rájött, hogyan lehet szebben élni és erre végre módja is van. Egyébként helyesli, hogy a XXII. Kongresszus felvetette a személyi tulajdon ésszerű felső határainak problémáját. A közölt olvasói levelek egyike tagadja az autónyárspolgáriság-gerjesztő voltát, egy másik a lottózási láz tudattorzító hatását teszi szóvá.

A második számban Takács Imre írt arról, hogy növekedett az eldologiasodás a társadalomban és ezt felerősítik az átmeneti hiányok. A tragikus ötvenhat miatt elzárkózás van a politikától, most meg gazdasági okból sarjad az elkülönülés. A falu városiasodása a döntő. Meg kell teremteni a feltételeket, hogy mindenki üdülhessen vikendház nélkül, utazhasson kényelmesen autó nélkül is. Egy olvasói levél iskolareformot sürget, egy másik ellenzi az aszkéta-életideált. A harmadik számban Berényi József azt a véleményét fejtegeti, hogy a lényeg: a munka váljon életszükségletté, az anyagi javak bősége létrehozza a tömegek magas szintű kultúráját. Márkus István szerint egészséges versengés folyik, százezrek építgetik a maguk családi jólétét. Felnevelődnek azok a fiatalok, akik anyagi ösztönzés nélkül is tudásuk javát fogják adni. A vita hibája a kultúra szűk értelmezése.

A harmadik számban Ádám Eta kifogásolja a kultúra és civilizáció szembeállítását. Helyes a gyarapodási törekvés, felfutott a könyvvásárlás, a felnőttoktatás is.

Ezután a szerkesztőség lezárta a vitát azzal, hogy három álláspont alakult ki. Az első szerint korai még autókorszakról beszélni nálunk. A második úgy véli, hogy az emelkedő életszínvonal veszélyes is lehet, nyárspolgárságot termel. A harmadik nem lát ellentétet az anyagi ambíciók és a kultúra közt. A szerkesztőség hangsúlyozza, hogy a növekvő jólét a szocialista építés eredménye, szektás az a nézet, hogy ez a politika kispolgárságot szül. Nem kell tartani a frizsidertől. Az eszmecsere mégsem volt álvita, törekedni kell arra,

hogy a vikendház mellett is vegyenek tevékenyen részt az emberek a közösség életében.

Indult a folyóiratban az év során egy újabb vita, amely Gyurkó László *Erkölc és dogmák* című írásához kapcsolódott, állást foglalva a nemi erkölcs álszent felfogása ellen. Néhányan hozzá is szóltak, köztük Heller Ágnes és Huszár Tibor is, tudományos igénnyel, de meglehetősen elvontan.

A *Kortárs* 1962-ben vitát nyitott az ifjúság helyzetéről, magatartásáról. Sipos Gyula, Gerelyes Endre, Mesterházi Lajos – fiatalokkal történt találkozásaik élményei alapján – írtak a sokféle, ellentmondásos nézetekről, amelyek a fiatalokat foglalkoztatják. Veres Péter hozzászólása emelkedett ki az átlagból. Arra hívta fel a figyelmet, hogy nem szabad általánosítani, az „élenjárók” az ifjúság vékony rétege csupán, és azt megválaszolni, hogy milyen is a jelen ifjúsága – széles szociológiai vizsgálatra lenne szükség, feltárni a szakmai, képesség szerinti eltéréseket. Az író lát egy terjedő infantilizmust is. Bölcs István egy kecskeméti leánygimnáziumban 1959 és 1961-ben végzett vizsgálatról számolt be: 850 tanulóról készült világnézeti felmérés.

A *Magyar Statisztikai Szemle* 1962-ben recenziókkal jeleskedett, elsősorban a szárnybontogatók – Kulcsáron kívül – az évtizeddel később vezető szerepet betöltők fogtak tollat, számoltak be olvasmányaikról, így tették le névjegyüket.

Az első számban Cseh-Szombathy László írt egy londoni vizsgálatról, amely az öregek családi életéről készült, választ keresve arra, mi az idős férfiak és asszonyok társadalmi szerepeinek különbsége, a nagyszülői státusz jelentősége?

Szelényi Iván egy szovjet szerző kritikai tanulmányát ismertette a polgári kereslet elemzési elméletekről, egy másik szovjet cikkben pedig a családi költségvetések jövedelem szerinti megoszlása volt a téma, város és vidék, az állandó és a szezon szerinti fogyasztás mérési módszerei. Andorka Rudolf egy lengyel kísérletről adott beszámolót, a háztartások struktúráját elemezték a kutatók.

A negyedik számban Cseh-Szombathy László F. Baade *Versenyfutás a 2000-ik évig* című sikerkönyvét recenzálta. Ebben a számban Varga Károly írt egy angliai születésszabályozással kapcsolatos vizsgálatról. Szelényi egy szovjet időmérleg-felvételt ismertetett és júliusban is egy hasonló témájú szovjet tanulmányról írt.

Az augusztus-szeptemberi dupla számban Mód Aladárné írt tanulmányt *A nők helyzete a munkahelyen és otthon* című KSH vizsgálat adatai alapján. Ennek során a statisztikai adatfelvételt társították a háztartási fogyasztás felmérésével, a jövedelmi színvonalat, a társadalmi rétegződést, a kulturális helyzetet is vizsgálták, időfénykép is készült, véleményeket, elképzeléseket, értékítéleteket is gyűjtöttek.

Az októberi számban Ferge Zsuzsa tanulmányt találunk *A gyermekekkel kapcsolatos néhány kérdés a statisztika tükrében* címmel. Összefüggést ke-

restek és találtak a szülők társadalmi, gazdasági hovatartozása, iskolai végzettsége, családi jövedelme és a gyerekek tanulmányi eredményei közt.

A novemberi számban Szabady Egon írt a budapesti városrészek népszerűségéről, foglalkozási és kulturális összetételéről. (E számban is sok a nemzetközi irodalomról való beszámoló.)

A *Demográfia* 1962 első számában Szelényi Iván tanulmánnyal jelentkezett a szabadidő-vizsgálatokról a polgári szociológiában. Történeti áttekintéssel Veblentől Riesmann 1955-ös chicagói felvételéig, de az európai kutatásokról is, sőt az UNESCO 12 országra kiterjedő összehasonlító felvételéről is hírt ad.

E számban Kulcsár-recenziót olvashatunk Lipset és Bendix könyvéről (*A társadalmi mobilitás az ipari társadalomban*).

A második számban Kulcsár Kálmán *Demográfia és szociológia* címmel írt dolgozatában ismét a két tudomány határainak feltételes voltára hívja fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a demográfiai jelenségeknek szociológiai tartalmuk van, és ez kölcsönhatás. Egyetértően idézi T. Parsonst: A nőknek – noha az emancipáció előrehalad – nehéz elszakadni a háztartás hagyományos mintáitól.

Kulcsár megemlíti, hogy Nyugaton sok kutatás foglalkozik a fiatalok státuszbizonytalanságával. E példák is mutatják, hogy koordinálni kellene szociológusok és demográfusok munkáját a közös témák kutatásában, és helyes lenne levonni a helyzet módszertani következtetéseit is.

INTÉZMÉNYESEDÉS 1962-BEN

A Filozófiai Intézetnek mint intézményi keretnek a célszerűségében, még a megszervezői is – ahogyan az eddigiekből kiderülhetett – kezdetől bizonytalanok voltak. A helyzet kétértelműségét aztán növelte Hegedűs András 1961-es, KSH-elnökhelyettesé váló kinevezése. Ez lehetőséget teremtett számára egy – eleinte csupán üzemszociológiai – kutatóbázis létrehozására. Ezekben a vizsgálatokban a KSH különböző részlegeiből közreműködött néhány fiatal, akik anyagot gyűjtöttek. A többség átmenetileg csinálta, mellékkeresetet jelentett, de – ahogy ez történni szokott – kikristályosodott és állandó részleggé szerveződött egy tehetséges, a szociológiával mint lehetséges életpályával számoló csoport. Furcsa, zavaros helyzet, személyi átfonódásokkal: e csoportnak volt tagja Márkus Mária, a Filozófiai Intézet szociológiai részlegének munkatársa. Minthogy a Szociológiai Bizottság elnöke, Molnár Erik agyonterhelt volt, alkatilag is szervezésképtelen, a vezetés az aktív Hegedűsre maradt, aki mögött jelentős háttérként ott volt a KSH apparátusa. Akkor, a feladatok lázában, ez nem volt nyilvánvaló, ma már világos, hogy ez a súlypontát helyeződés – az erőviszonyok és az alkalom függvényében – törésre volt „programozva”, ami 1962 folyamán meg is történt. Nem simán, tekervényesen, bakugrásokkal, de szükségszerűen.

Az év során új és új javaslatok fogantak, mind elvetélt. A dokumentumok nyomán ez jól követhető. Kezdődött azzal a jelentéssel, amelyet a Filozófiai Intézet részlege készített, jelezve, hogy a kutatások volumene megnőtt, míg a kapacitás változatlan, és ez az ellentmondás szétfeszíti a meglévő kereteket.

„Konkrét vizsgálatok folynak. Ezek:

- a) Hegedűs–Márkusné üzemszociológiai vizsgálatai és ennek külső csoportjaként Molnár László csoportja Debrecenben. Témája a teljesítményszóródás szociológia okai, a különféle szakmák rangsorolása a dolgozók tudatában stb.
- b) Szántó–Kulcsár szabadidő felvétel Budapesten a Váci úti tizenhárom házban és egy új lakótelepen, valamint a győri Pieck gyárban.
- c) Márton János–Sipos Gyuláné felvétele 16 község száz-száz tsz-családjának művelődési helyzetéről és ennek összefüggéseiről a községek termelési kultúrájával.
- d) Szalai Sándor üzemszociológiai felvétele a Medicor gyárban, mely módszertanilag alapozza meg a két vagy többműszakos munkára való áttérés szociológiai vonatkozásait.
- e) Szesztay András–Hosszúné az egyetemi és főiskolai hallgatók életkörülményeinek, az ösztöndíj-rendszer és a tanulmányi eredmények közötti szociológiai összefüggések vizsgálata.
- f) Jakab Miklós a Wesselényi utcai Dolgozók iskolája tanulói közt folyó felvétel a tanulásra ösztönző tényezők megállapítására.

A fenti felvételek egy része a kutatási tervben szerepel, másik csoportja (Szalai–Szesztay-féle vizsgálat) állami szervek megrendelése, végül egy része olyan, amelyet a szociológia iránt érdeklődő amatőrök spontán jelentkezése után a velük való konzultáció segítségével végeznek el. (Pl. Jakab-féle felvétel.)

Megindult a szociológia oktatása. A Közgazdaságtudományi Egyetemen az idén megkezdődött egy üzemszociológiai speciálkurzus, amelynek előadója Hegedűs András. Ennek tapasztalatai alapján az ősszel az Eötvös Loránd Tudományegyetemen is megkezdődhet a szociológia oktatása. Szalai Sándor javaslata alapján kidolgozásra került egy tanfolyam terve, amelyet a Szociológiai Bizottság elfogadott. Erre a tanfolyamra, amelynek célja a felvételekben részt vevő tudományos kutatók megismertetése a felvételek korszerű technikájával, ez évben sor kerül.”

„Az eredmények ellenére a hazai szociológia kísérleti időszakát még nem léptük túl. Nem alakultak ki a megfelelő kutatási bázisok és a felvételekben részt vevő szociológusok szinte amatőr alapon, kedvtelésből, más kutatási munkájuk mellett és azok terhére foglalkoznak szociológiával. Az MTA II. osztálya vezetősége megtárgyalta a szociológia jelenlegi helyzetét és jóváhagyta a fejlesztési feladatokat. Ezek:

- 1) A marxista szociológia tárgyával és módszertanával kapcsolatos elvi kérdések folyamatos tisztázása tanulmányokban és vitaüléseken.

- 2) A tervbe vett és megkezdett felvételek befejezése, az eredmények publikálása.
- 3) A kutatási bázisok megszilárdítása és további kiépítése elsősorban a Filozófiai Intézet és a KSH demográfiai intézete keretében.
- 4) A szociológiai oktatás és tanfolyamok megszervezése.
- 5) A nemzetközi kapcsolatok erősítése.”⁸

Szeretném a figyelmet fókuszálni a két kutatóbázisra vonatkozó pontra, amelyből kitetszik, hogy már számolnak a Hegedűs-féle intézmény-maggal is, de ezt még a Demográfiai Intézetbe helyezve képzelik el.

(Mint érdekességet említem, hogy február végén Szalai Sándor részletes javaslatot tett egy „Mai szovjet szociológia” című tanulmánykötet kiadására; még arra is kitért, hogy a könyvhöz Molnár Erik vagy Szigeti József írjon „reprezentatív előszót”. Vele kapcsolatban nem mellőzhető az a fordulat, hogy újra a terepmunkához fordult. A Medicor-gyárban készült felvétele a többműszakos munkamenet életviteli körülményeiről alapos és elmélyült kutatás volt, szenvedélyesen csinálta.)

1962 elején készült egy hosszú elemzés az MTA második osztályának, amely összefoglalta az elmúlt két év eredményeit, a Szalai–Fukász vita után kialakult állapotokat. A részlegvezető anyagából két részlet:

„Hol tart a marxista szociológia hazánkban és hogyan menjünk tovább? Egyöntetű az a felfogás, hogy meg kell teremtenünk a jelenleginél jóval szélesebb és szilárdabb kutatóbázisokat, biztosítani kell a szükséges szakemberek kinevelését és gondoskodni kell a sokféle folyó munka eredményes koordinálásáról.

A jelenlegi helyzetre az igények hallatlan megnövekedése a jellemző. Megmutatkozik ez abban, hogy a társadalomtudományok erősen érdeklődnek a szociológia iránt, kéri és várják a módszertani és technikai segítséget, és szívesen feldolgozzák saját tudományáguk szociológiai problémáit. Hajlandók közös témák komplex kutatására is.

A vezető szervek megrendeléseit el kellene látni, de ennek gátat vet a kapacitás szűk volta.

A szervezeti kérdéseken túl, az eddigi felvételek alapján világosan kirajolódnak a közös problémák: a társadalmi jelenségek komplexitása sokféle tudományág erőinek egyesítését igényli, statisztikusoktól pszichológusokig.”

Mint látható, a részleg megerősítésében, tehát az eddigi kereteken belül keresték a kiutat és vázolták fel a programot. (Ne felejtjük el, hogy a Filozófiai Intézet vezetője és maga a Bizottság is egyetértett az anyaggal, csak így tárgyalhatta azt „felső szerv”.)

„Adjunk ki évenként – először már az idei évről – összefoglaló-tájékoztatót a szociológiai kutatások eredményeiről.

Kapcsolódjunk be a magunk vizsgálataival abba a nemzetközi-szociológiai együttműködésbe, amelyet a Szovjetunió kezdeményezett, éspedig két témá-

val: az üzemi munka szociológiai tényezőinek kutatásával, valamint a szabadidő felvételekkel.

Kezdeményezzünk komplex vizsgálatot, amely lehetővé tenné az MTA társadalomtudományi intézetei erőinek összefogását a következő téma kidolgozására: 'A személyiség kibontakozásának társadalmi feltételei a szocialista építés során'.⁹

Az előterjesztés elemző részét elfogadták, a javaslatait nem. Ezután felgyorsultak az események és más „dimenziókba” emelkedtek. Az MTA második osztály két vezetője – február végén – külön megbeszélésre hívta meg Hegedűst és Szántót és – mint az erről készült feljegyzésből kiderül – a kutatóbázisok még 1962 során esedékes, jelentős megerősítésében állapodtak meg. Ehhez támogatást kérnek a főtitkártól, Erdei Ferenctől és Szirmai Istvántól, Fock Jenőtől, az MSzMP Politikai Bizottsága tagjaitól. (Az utóbbi a Minisztertanács elnökhelyettese volt!) Döntöttek arról, hogy Hegedűs, Szántó, Márkus Mária utazzanak ki tanulmányútra Lengyelországba.

Mátrai makacsul visszatért a régi témára: a feljegyzés így fogalmaz:

„Közölte, hogy a filozófiai főbizottság szívesen megtárgyalná a szociológia történelmi materializmussal kapcsolatos elméleti kérdéseit, és a megbeszélés résztvevői úgy látják, hogy helyes lenne a filozófiai főbizottság és a szociológiai bizottság együttes ülésén megvitatni Hegedűs Andrásnak a szociológia tárgyáról megjelent Filozófiai Szemle cikkét, amelyhez Hegedűs elvtárs megfelelő bevezetőt tart.

A megbeszélés résztvevői egyetértenek abban, hogy az Akadémia elnöksége elé kellene terjeszteni javaslataikat a szovjet és lengyel szociológiával való tudományos együttműködésre és közös kutatásra. Ezzel kapcsolatban helyes lenne odahatni, hogy a szovjet és lengyel intézetek is vigyék saját akadémiajuk elnöksége elé javaslatukat, hogy az együttműködés a következő évi tudományos egyezményekben már szerepeljen.”¹⁰

Végül egyetértés született arról, hogy a Szociológiai Bizottság mellett legyen egy szakelőadó az MTA apparátusában. Hegedűs erre a posztra KSH-beli titkárát, Nemes Ferencet javasolta, elfogadták. Ez persze tovább kuszálta az amúgy sem egyszerű intézményi fordulatokat. Egyre inkább körvonalazódott Hegedűs körül a „második központ”. Milyen képzettséggel, milyen ambíciókkal, egyáltalán kikből is állt ez a csoport? A tagjaival készített interjúkból tájékozódhatunk. Kezdjük a sort Nemes Ferencel, aki – mint említettük – a szociológia szakreferense lett. Hegedűs mellett betöltött szerepéről ezeket mondta:

„A feladatom anyaggyűjtés volt, rendszerezés, kódolás, feldolgozás. A KSH-anyagok feldolgozása, irodalom összeszedése. Szelényi Iván, Andorka Rudolf a KSH könyvtárában dolgoztak, így kerültünk össze, érdeklődő embereket kellett keresni, akiket izgatott a téma és Hegedűs személye is. Segítettem Hegedűs KSH-munkáját is, előterjesztések készítésében, statisztikai anyagok elemzésében.”¹¹

„1961-ben végeztem, főállásban csináltam tovább Hegedűs mellett a titkári munkát.

1962. március körül merült fel, hogy a szociológiának akadémiai kutatóbázis kellene. Így lettem szociológiai referens az MTA II. osztályán. Ezt Mátrai László és Kónya operatívan támogatták, és félállásban odakerülve azon ügyködtem, hogyan lehetne létrehozni egy akadémiai kereteken belüli szociológiai kutatócsoportot, amely – akármilyen kicsi, de megfelelő – szakmai háttérrel adhat.

Kialakulatlan helyzet volt ez, de nagy lépést jelenthetett egy szociológiai bázis. Hegedűs akkor még a KSH elnökhelyettesi posztján van lekötvé, de egyre inkább szociológiai témákkal foglalkozott, kutatott.”¹²

A Rozgonyi Tamás-interjúból idézem:

„1962-ben lettem a KSH-ban Hegedűs titkára. 1963 januárjától már megvolt a megbízatása a kutatócsoport megszervezésére és március 1-ig mint elnökhelyettes szervezte a csoportot.”

„Hegedűs tudományos munkáját segítettem, háttéranyagokat gyűjtöttem, publikációit gondoztam.”

„...az elnökhelyettesi szoba a kutatócsoport előzetes színhelyévé vált, ahová napról napra jöttek a leendő munkatársak, ott tárgyalt Heller Ágnessel, Földvári Tamással, Szelényi Ivánnal, Varga Károllyal, Korompay Ágnessel. 1962 második felétől kialakult a kutatócsoport tervezett összetétele, Hegedűs felhasználta ehhez a KSH lehetőségeit.”¹³

A Szelényi Iván-interjúból:

„Hegedűs is, ha jól emlékszem 62 őszén került a KSH-ba elnökhelyettesnek. Óriási pánik tört ki, mindenki azt hitte, megjött Rákosi miniszterelnöke és szörnyű sztálinista kurzus következik: dehát hamarosan kiderült, hogy erről szó sincs, Hegedűs gyorsan népszerű lett. Én sokat láttam, gyakran lejött a könyvtárba is. Így kezdődött vele a kapcsolat, ami tovább erősödött, amikor Nemes Feri odakerült titkáráként, azt hiszem 1962 szeptemberében.”¹⁴

A Varga Károly-interjúból:

„Még a KSH-ban segítettem előkészíteni Hegedűs könyvét Moreno-ról és másokról. Megszereztem ezeket a könyveket Hegedűsnek – beledolgoztam ebbe is.”¹⁵

Márkus Mária inkább „hangfogóval” beszélt erről a teamről.

„Amikor András átment a Közgazdasági Intézetből a Statisztikai Hivatalba – és akkor mi már jócskán benne voltunk a mi munkaszociológiai vizsgálatainkban, amelyekhez számos felvevőket is igénybe vettünk – ott kialakult már egy kis csoport ezekből az emberekből, akik a felvételeinkben vettek részt. De azért ennek a jelentőségét nem túloznám el, azon túl, hogy jó néhányan ezek az emberek közül később bekerültek az Intézetbe is.”¹⁶

Visszatérve az eszmecserehez a második osztályon, ennek alapvonalán készült egy előterjesztés, amelyet aztán a kibővített ülés megvitatott. Ez az anyag – dátuma március 1. aláírói: Molnár Erik, Hegedűs, Szántó – felsorolja a folyó

kutatásokat, amelyeket csakis a kutatóbázisok megerősítésével lehet elvégezni, és a következőket javasolja:

„Két megoldási lehetőség merült fel:

Felvetődik önálló szociológiai intézet felállításának gondolata. Ezt azonban mi nem javasoljuk. Ez ellen mindenekelőtt az szól, hogy a konkrét szociológiai kutatások nagyon szorosan kapcsolódnak a társadalomtudományok különböző (jog, közgazdaság, népművelés, demográfia stb.) területeihez. Félő, hogy amennyiben a konkrét szociológiai kutatásokat elszakítanánk az említett tudományágaktól, akkor ez a jelenlegi helyzetben a tudományos kutatás színvonalára károsan hatna ki.

Ebből az elgondolásból kiindulva az a javaslatunk, hogy különböző intézményekben önálló szociológiai osztályok vagy csoportok (az intézet szervezésétől függően) alakíttassanak ki, amelyek a konkrét szociológiai kutatások bázisául szolgálnának.”¹⁷

A vita annyira kifejezi a korszak társadalomtudományának lényeges vonásait, hogy érdemes néhány részletet felvillantani.

„Friss István: A jelenlegi szervezeti megoldás csak ideiglenes. A szociológia megérdemel és megkövetel önálló kutatóbázist, ugyanakkor szükséges, hogy a jelenlegi forma átmenetileg maradjon.”

„Hegedűs András bevezetőjében két ponton túlment az anyagban foglaltakon, mégpedig két fontos pontban:

Az egyik, hogy a Filozófiai Intézet szociológiai csoportja legyen a bázis. Az osztály keretei kimerültek. Talán az akadémiai tartalékból lehet szerezni státuszt és remélhetőleg van is megfelelő ember. Ha így van, akkor a Filozófiai Intézet szociológiai csoportját kell egy-két fővel megnövelni.

A másik pont, ahol Hegedűs elvtárs túlment az anyagon, az a megállapítás, hogy a megoldás átmeneti. A feljegyzés elveti az önálló szociológiai intézet megalakítását.

Én azonban azt hiszem, hogy a Szociológiai Bizottságot fel kell kérni arra, hogy megfelelő határidővel tegyen javaslatot önálló szociológiai csoport létesítésére, amely később intézetté alakulhat.

Ez a csoport egy ideig nem lesz intézetnek nevezhető.”

„A szociológiai tudomány kifejlődéséhez persze 10–20 év kell. A szociológia izgalmas kérdés, hiányát érezzük, ezért szükséges, hogy minél előbb legyen önálló mag, élére szervezőképes ember kell. A Szociológiai Bizottság erre is tegyen javaslatot, úgyhogy ez a csoport egy éven belül létrehozható legyen. Ahol természetes helye van a kutató bázisnak, ott helyes kifejleszteni. Ilyen a Központi Statisztikai Hivatal és a Népművelési Intézet is.”

Szabó Imre: „Helyeslem, hogy a szociológia bázisát egy helyen, kezdetben a Filozófiai Intézet csoportjának bővítésével, aztán pedig intézeti keretben szervezzük meg, és a jelenlegi csoport egy későbbi önálló intézet magva legyen. Jelenleg azonban más a gond. Nem a szervezeti kérdés a döntő.

Ne konkrét kutatásokról általában beszéljünk, hanem szervezzenek néhány konkrét kutatást, amelyek komplex feldolgozást igényelnek, és ezekhez szervezzenek komplex csoportokat. Ezeken a témákon tanulják a metodológiát. Ne szervezeti kérdéseken töprengjünk, amikor még nincsenek kész eredmények.”

(Az ő véleménye szerint a Filozófiai Intézet szociológiai részlegét kell növelni, több támogatást adni, pénzzel is.)

Hegedűs András: „A komplex kutatásokhoz is kell központ. Ez a munka sajátos munka, kell feldolgozó és számoló park. Legyen bázis a Filozófiai Intézetben, és ahol természetes, – például a KSH-ban, ahol a demográfiai intézetnek lesz szociológiai csoportja, – ott helyes kialakítani vagy külön csoportot, vagy megbízni munkákkal a szociológia iránt fogékony munkatársakat.”

Szabó Imre erre azt mondta, hogy a Szociológiai Bizottság jelölje meg a szükséges összegeket, amelyek azután emberek alkalmazását is lehetővé teszi.

„Lehet, hogy már az intézet létrehozása is esedékessé válik. Ezt még nem lehet látni. A rendelések teljesítése mellett az elméleti és módszertani munkának is meg kell teremteni az ésszerű kereteit.”

Szántó Miklós: „Egyetértés van abban, hogy a konkrét kutatómunka a döntő, azon a téren sincs vita, hogy egy erőteljes mag kialakítása a Filozófiai Intézet keretében sürgős, ahol pedig lehetőség van kutatóbázis kialakítására, mint a KSH-ban, a Népművelési Intézetben, ott létre kell hozni. Ahol erre jelenleg lehetőség nincs, ott a szociológiai érdeklődésű emberekből kell a fontos témákhoz komplex kutatócsoportokat szervezni és így kell dolgozni.

Figyelembe kell venni a szociológiai kutatómunka sajátosságait, azaz azt, hogy más társadalomtudományi ágazatoknál az egyéni kutató munkája a lényeg, és feldolgozó segéderőt ez a munka alig igényel, itt viszont egy-egy kutató nagy létszámú kisegítő, felmérő és feldolgozó apparátust vezet. Ez teszi a szociológiát bonyolulttá és nagyon költséges tudománnyá.”

Szalai Sándor a vitában – a jegyzőkönyv alapján, amelyben felszólalása nem is szerepel – csak egy elvetett javaslat szerzőjeként tűnik fel. Nemzetközi konferencia gondolatát dobta be, a vitás kérdések eldöntésére az érdekeltek bevonásával szervezendő ankétot ajánlott, de ezt, mint a célra alkalmatlan formát elvetették. Mátrai összefoglalója egyébként bizonytalan volt és homályos.

„Erősíteni kell a Filozófiai Intézet szociológiai csoportját. A rendelkezésre álló kutatási alapból elnökségi támogatást kell juttatnunk. Perspektívában látnunk kell, hogy ez a csoport leválik egyszer és lehet, hogy a II. Osztály keretén belül fog dolgozni esetleges elnökségi engedéllyel.

Vannak elméleti aggályok, a szociológia helye és módszertana nem tisztázott. Ezen a Szociológiai Bizottságnak tovább kell dolgoznia. A szociológia tárgyát illetően sok a vita, általában mindig valamiféle konkrét témával je-

lentkezik a szociológia, önmagában nincs, úgy látszik, elsősorban módszer, amely minden társadalmi tudománynak módszere. A TÖRTÉNELEM A MÚLT SZOCIOLÓGIÁJA, A SZOCIOLÓGIA A JELEN TÖRTÉNELME.”¹⁸

Talán ezen a ponton érdekes visszautalni Szalai ősz, kétrészes tanulmányára a *Magyar Filozófiai Szemlében*. Nyilván Mátrai megjegyzésére reagált, amikor – nevének említése nélkül – leszögezte: „Nem mondhatjuk például azt, hogy a társadalom jelene a szociológia, múltja pedig a történelem illetékesége alá tartozik, mert a marxizmus egyenesen megköveteli, hogy a szociológia a jelenlegi társadalom jelenségeit is történelmi gyökeréig kövesse s hogy a történész a múltban lejátszódott történelmi folyamatokat is a mai társadalmi fejlődéssel való összefüggésekben vizsgálja.”¹⁹ Az elefánt nem felejt.

Szalai iránt a második osztály változatlanul bizalmatlan volt, a kérdések megoldásába nem vonták be. Az ellenszenv kölcsönös volt, mutatja ezt egy alábbi levele, amelyet ez időben írt Hegedűsnek. (Amely persze arról is árulkodik, hogy próbálta informális módon terelgetni a bizottság erős emberét.)

„Kissé megdöbbenett a mai akadémiai ülésen Szabó illetve Mátrai zársvábjában kifejezésre juttatott felsőfokú informátlanság, hogy ne mondjam: vasalaposág. (Kvantitatív módszereket már ősrégen alkalmaztak a társadalomtudományokban. Tehát túl dramatizálom lemaradásunkat stb. Hát hol élnek ezek az emberek?...

No nem baj, a fő, hogy a szociológia ügye úgy látszik, jó vágányon van. Majd pár év múlva erre is rájönnek, mit számít ez, ide vagy oda?”²⁰ Mellesleg Szalai nagyon aktív volt.)

Március végén készült a feljegyzés, amely a feladatokat sorolja és már azt is jelzi, hogy Fock Jenő az előterjesztést megkapta, helyesli és támogatja az abban foglaltakat. A fő feladatnak akkor még a Filozófiai Intézet szociológiai részlegének megerősítése látszott. A kutatások közt egy Kulcsár–Szántó koncepcióban tervezett szabadidő-vizsgálatot is feltüntetnek, az eredeti költségvetés háromszorosát kéri azzal, hogy ebből már megvalósítható tanfolyam-szervezés, telik fordításra is és a kutatási támogatásokra is.

Április közepén a Szociológiai Bizottság vitaülést rendezett: ezen a Népművelési Intézet munkacsoportja – köztük szerepel mint szociológus H. Sas Judit is – számolt be egy vizsgálatukról, amelynek címe *A művelődés és a társadalmi gazdasági viszonyok néhány összefüggése 16 községben*. Beható vita után – a kétségtelen főszereplő Szalai mellett itt lépett fel először Cseh-Szombathy László mint a metodika szakembere – Hegedűs és Szántó beszéltek a szovjet tanulmányút vitás tapasztalatairól, majd a szociológia aktuális kérdéseiről.

Április végén újratekintték az egészet: a Szociológiai Bizottság napirendre tűzte a tudományág helyzetét, feladatait, fejlesztési lehetőségeit, és ez alkalommal Szalai Sándor vállalta az elemzés elkészítését. (Anyaga: csak a témák vázlata; amelyhez hosszú szóbeli magyarázatokat fűzött az ülésen.) Ebben nem hosszú távra, csak 1–2 éves időszakra jelölte meg a feladatokat három témakörben: általános elméleti-módszertani; konkrét kutatási és szervezési-

kiképzési problémák. Az első, amivel kezd, a marxizmus-leninizmus klasszikusainak kutatásaiban alkalmazott konkrét szociológiai kutatási eljárások összeállítása, amely „érthetetlenül kiaknázatlan” anyag. (Amit e címszó alatt felsorolt, az a tartalomjegyzéke a *Magyar Filozófiai Szemlében* általa megírt tanulmányának.) A második: a lenini osztálydefiníció alkalmazásmódja a szocializmust építő társadalom viszonyai közt. A harmadik: az empirikus polgári szociológiai kutatásból az utóbbi évek gyakorlata során improvizáltan átvett, de elméleti elemzésnek alá nem vetett kutatási kategóriák kritikai felülvizsgálata: ezek feldolgozására komplex munkaközösségek szervezését ajánlja. Kutatásra öt témakört javasol:

- „a) a nagyüzemi termelés menetét (nemcsak a termelékenységet, hanem az önköltséget, a munkafegyelmet, a munkaerő-fluktuációt s a munkásnak a munkájával való megelégedettségét stb.) befolyásoló üzemen belüli társadalmi tényezők;
- b) a parasztcsalád életviszonyainak alakulása a termelőszövetkezeti munka és a háztáji gazdálkodás kettős gazdasági determinációja mellett;
- c) fővárosi és vidéki iparvárosi településszociológiai problémák, különös tekintettel a lakáskérdésre és a családforma átalakulására;
- d) a nők második műszakja és társadalmi státuszuk tényleges alakulása üzemi és hivatali munkahelyeken;
- e) az ifjúság szabadidő-mérlege, s ennek kapcsolata az ifjúság körében észlelhető bizonyos anomikus, aszociális, ill. patológikus jelenségekkel, azaz: szabadidő vizsgálat, de „súlyozva” a negatív jelenségek vizsgálatára felé.”²¹

Hozzáteszi: talán egyrészt szűk a kör, így nem vállalkozik például a mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének kutatására, másrészt némely pontjában előnyben részesíti a negatív jelenségek kutatását, de ez indokolható. Végül hazai és nemzetközi szervezési és kiképzési problémákat jelöl meg – címszószerűen, de szétágazóan és ötletgazdagon – felvillantva az UNESCO-val, a Nemzetközi Szociológiai Társasággal való kapcsolatok bővítését és az ebből szerezhető előnyöket.

Közben a kormány határozatot hozott egy Tudományos Felsőoktatási Tanács szervezésére, a társadalomtudományok egy csoportját úgynevezett „koordinációs bizottság” alá rendelte, a szociológia is a 73. számú főfeladat keretei közé helyeződött, a Bizottság titkára Hegedűs András lett. Az árszervezési láz, a XXII. Kongresszus után a húsz éves tervek pátosza és hangzavara, az MSzMP nevezetes anti-sztálinista Központi bizottsági ülése keltette hullámok, a VIII. Kongresszus előkészületei elterelték a figyelmet.

A Szociológiai Bizottság megtárgyalta ugyan június végén a Szalai-anyagot, de csak annyit hasznosítottak belőle, hogy a fejlődés az igényekhez túl lassú, erősíteni kell a kutatóbázisokat.

A második osztály előterjesztéséből – amely az Elnökségnek íródott – egy pontot emelek ki: Az idén kapott plusz feladat megoldása (egyetemi és főis-

kolai hallgatók életkörülményeinek szociológiai vizsgálata) úgy történik, hogy egy más területen dolgozó kutatót függetlenítettünk erre az időre, a Tervhivataltól kapott költségvetés terhére. A magyarázata az, hogy a gátőr-szociológiát megíró Szesztay Andrásról van szó, aki ezt a feladatot is teljesítette és utána már a „pályán” maradt.

Elfogadták Hegedűs András előterjesztését a Szociológiai Bizottság munkaköréről. Egyik pontja már más koncepció felé való elmozdulást sejtet. „A konkrét szociológiai kutatások nagyfokú komplexitást követelnek és emiatt célszerű lenne kutató munkaközösségek szervezése a Szociológiai Bizottság irányítása alatt. Mindenekelőtt három kutató munkaközösség kialakítása látszik célszerűnek:

- a) Kultúrszociológiai (szabadidő felvételek, Szántó Miklós vezetésével)
- b) üzemszociológiai (Szalai Sándor vezetésével)
- c) munkaszociológiai (Hegedűs András vezetésével).”

Az utolsó pont azért figyelemre méltó, mert felveti – ha burkoltan is – a további intézményesedés esetleg új lehetőségeit:

„A Szociológiai Bizottság fontos feladata lenne a szociológiai aspirantúra-kérdés problémájának kidolgozása és ebben a kérdésben konkrét javaslat előkészítése a II. Osztályon keresztül a Tudományos Minősítő Bizottságnak. Az aspiráns kérdés megindulása után a Szociológiai Bizottság megvitathatná az aspiránsok témáit és beszámoltathatná az aspiránsokat munkájukról.

A Szociológiai Bizottság fontos feladata figyelemmel kíséreni azt, hogy konkrét szociológiai kutatások szervezeti keretei mennyiben felelnek meg a tudományág fejlődésének és alkalmanként javaslatokat kell kidolgozni megfelelő szervezeti formák kialakítására és a rendelkezésre álló kutatási bázis kiszélesítésére.”²²

Augusztus 24 és szeptember 8 közt tartották meg a Nemzetközi Szociológiai Társaság V. Világkongresszusát, színhelye Washington volt. Ezen Magyarországot Molnár Erik, a Szociológiai Bizottság elnöke és az IAS tanács tagja képviselte, ez idáig természetes is: a másik delegáció-tag Szigeti József volt, a Filozófiai Intézet igazgatója. A jogcíme megvolt hozzá, a Filozófiai Intézet lépett be a világszervezetbe, ő volt a szociológiai részleg „gazdája”. Inkább az kíván magyarázatot, hogy miért nem vett részt az akkor szakmailag leginkább autentikus három kutató: Szalai, Hegedűs, Szántó.

Szalaikat, mint láthattuk, nem lett volna hajlandó jelölni a második osztály. Nemzetközi aktivitását így sem lehetett megakadályozni. Írt például egy feljegyzést: *Demográfiai, településszociológiai és családszociológiai adalékok az 1962. szeptemberi, párizsi Lakásügyi és Várostervezési Világkongresszus magyar referátumához*, az IFHP kérdőívének alapján. Hegedűs egyszerűen nem vehetett részt, hiszen 1956 óta mindössze hat év telt el, a magyar kérdés még szerepelt az ENSz napirendjén, megjelenése az amerikai fővárosban viharokat váltott volna ki a kongresszusi résztvevők közt, a neve közismert volt.

Meggyőződésem, hogy ezt a kimaradását természetesnek tartotta az adott körülmények közt.

Szántót azonban Szigeti javasolta is, sőt az elutasítást is megfellebbezte. Ebben a kérdésben is a „nagypolitikáé” volt a döntés. Az MTA Elnökség adminisztratív okot, elkésett jelölést emlegetett, de az utazás valójában azért maradt el, mert a részlegvezető a Magyarok Világszövetsége lapjának volt a főszerkesztője. 1962-ben az USA-ba kikerült ötvenhatosok tízezrei már kérheték, zömükben meg is kapták az amerikai állampolgárságot, leváltak a politikai emigrációról és ezt a távolodást az akkori elemzők az újságnak tulajdonították, ami ugyan túlzás, de bünbakképzésre jó volt. A gyengülés miatt radikalizált emigráns vezetők elkeseredetten támadták a lapot, személy szerint pedig a szerkesztőt. Valószínűleg hiába is kérték volna számára a kongresszusi részvételt, visszautasították volna, és ez felesleges bonyodalmakat okozott volna a normalizálás sok jelét mutató magyar–amerikai kapcsolatokban. Ezért ésszerű volt a döntés.

A delegáció jelentését Szigeti írta meg, a Szociológiai Bizottság vitaülésein számolt be tapasztalatairól. Magában a jelentésben volt néhány említésre méltó, új hangsúlyt tartalmazó megjegyzés. Íme:

„Jelleg, hangulat, korunk aktuális kérdéseire való közelség tekintetében határozottan különbözött ettől a Nemzetközi Szociológiai Társaság (IAS) Washingtonban tartott V. Világkongresszusa, amelynek résztvevői, már szakmájuknál fogva is, közelebb állnak mai életünk problémáihoz. Itt a marxizmus elemeinek ismeretével, sőt tudományos értékük elismerésével is találkozunk már polgári tudósok részéről. Persze az elemek ismerete s esetenkénti felhasználása nagyon különböző magatartással párosulhat: többüknél egyes elemek elfogadása a marxizmus egészének tudatos és határozott elvetésével, antimarxizmussal párosul, – másoknál a marxizmus elemeinek átvétele a marxizmus egészéhez való közeledés kifejezése. Sajnos az utóbbi típus nagy amerikai képviselője C. W. Mills, az amerikai uralkodó körök éles szemű, demokratikus bírálója már nem lehetett közöttünk.”²³

Szigeti óvatosan, de bírálta a szovjet delegáció idősebb nemzedékét, akik nem voltak elég meggyőzőek a vitákban, viszont dicsérte a fiatal szociológus-generáció képviselőit, nyelvtudásukért, szakmai biztonságukért, akiknek sikeres felszólalásai tekintélyt szereztek. (Arab Ogly szereplését külön is kiemelte.) A jelentés befejezése sem szokványos.

„A magyar delegáció számos ismeretséget, kapcsolatot kötött, s módjában volt közvetlenül is tapasztalni, hogy a szakmájukat igényesen művelő polgári tudósok távolról sem impermeabilisek a marxista szociológia szempontjai tekintetében. De olyan esetben is lehetséges az aktív tudományos kapcsolat, amikor jelentős nem-marxista, kialakult nézetekkel kerülünk össze. Napjaink vezető amerikai szociológusa, Talcott Parsons a magyar delegáció által rendezett ebéden Konsztantyinov és Jovcsuk professzorok felé fordulva adott kifejezést annak a véleményének, hogy nem egy társadalom-szervezési kér-

désben érdemes lenne marxistáknak és nem-marxistáknak közös kutatásokat folytatni olyan kérdésekben, melyeket az ellentétes társadalmi rendek általa is ismert és elismert különbsége viszonylag kevésbé érint. A szovjet és a magyar delegáció képviselői messzemenően egyetértettek ezzel.

Amerikai utunk során számos volt honfitársunkkal találkoztunk, jobbjára egyetemi, akadémiai pályán mozgó emberekkel. Jó érzés volt látni, hogy szinte kivétel nélkül mindegyikük igyekszik viszonyát rendezni a magyar népköztársasághoz, elismeréssel beszélnek a hazai fejlődésről, s igyekeznek minél alaposabban megismerni újabb társadalomtudományi és történelmi irodalmunkat.”²⁴

Szeptember közepén újabb, most már meghatározó lépésekre került sor. Erdei Ferenc volt, aki a döntést szorgalmazta. A Szociológiai Bizottság elnöke és titkára jelentést készített az Elnökségnek és ez már előlegezte a fordulatot. Ebből idézem a következőket:

„A sokrétű szociológiai kutatások ma szükségessé teszik, hogy a marxizmus-leninizmus alapján, a történelmi materializmusra támaszkodva, többé-kevésbé egységes metodológia alakuljon ki, azaz szükség van arra, hogy jelentős elméleti és módszertani kutatás folyjék konkrét szociológiai kutatások fogalmi kérdéseinek tisztázására, módszertani alapok kidolgozására, továbbá fejlett kutatási technika kialakításáért és a kutatókkal való elsajátíttatásáért.

Ez szükségessé tenné, hogy a szociológiai kutatásoknak, amelyek – hasonlóan a közgazdasági kutatásokhoz, – perspektívában sem centralizálhatók egy kutatóintézmény keretében, létesüljön olyan központja, amely bázisul szolgál a különböző szakterületeken folyó kutatások számára. (Hasonló szerepet játszik a közgazdaságtudomány területén a MTA Közgazdaságtudományi Intézete.)

Ilyen központnak nem tekinthető a Filozófiai Intézet, nemcsak a szűk létszámkeretek miatt, hanem jellege miatt sem, mert itt elsősorban nem filozófiai jellegű feladatok megoldásáról van szó, hanem kiterjedt, sokrétű szociológiai aspektusú társadalomkutatás metodológiai központjának a megteremtéséről.

Bizonyos értelemben a központ szerepét játszhatná a MTA II. Osztálya által létrehozott Szociológiai Bizottság, amelyből nemrégén kialakult a 73-as főfeladat koordináló bizottsága. Ez a bizottság azonban a mai helyzetében nem támaszkodik megfelelő kutatóbázisra és főként emiatt a munkája nem lehet eléggé hatékony.”

A határozati javaslat fogalmazza meg a további intézményesedés fontos lépéseit.

„Konkrét szociológiai kutatások módszertani központja és központi kutatóbázisa megteremtése érdekében szükség lenne a MTA II. Osztálya intézményeinek keretében önálló szociológiai kutatócsoport létrehozására, azzal a célkitűzéssel, hogy az később szociológiai intézetté fejlődjék. A kutatócsoport feladata a módszertan kifejlesztésének céljából, konkrét szociológiai kutató-

sok végzése, ennek érdekében elméleti tevékenység és módszertani segítségnyújtás más szerveknél és intézményeknél folyó szociológiai kutatásokhoz.

Önálló létszámkerettel, elkülönített gazdálkodással és külön költségvetési kerettel 1963. január 1-vel szociológiai kutatócsoportot kell létesíteni, mintegy 8 kutatóval és 6–7 kisegítő személyzettel. (A kisegítők magas számát itt az indokolja, hogy a konkrét szociológiai felvételek nagyarányú technikai munkát igényelnek.)”²⁵

Az operatív irányítás érdekében 4 tagú Tudományos Tanács megalakítását javasolja, gondoskodik a költségvetésről és a Művelődési Minisztériummal együtt annak megvizsgálásáról is, „miként lehetne meggyorsítani a szociológiai oktatás bevezetését az e kérdés szempontjából legfontosabb egyetemen”. (Szalai Sándor vállalta és kidolgozta ennek tervezetét, *A konkrét szociológiai vizsgálatok elmélete és módszertana* című programvázlatot.) Végül ebben az előterjesztésben szerepel a *Szociológiai Tanulmányok* című sorozat kiadásának terve. Az Elnökség elfogadta és ennek megfelelő határozatokat hozott ugyan, de a megfogalmazásban vannak jelei annak is, hogy legalább lassítani szeretnék a folyamatot. Erre a határozat két pontja is alkalmasnak tűnik.

„Az Elnökség elvben egyetért azzal, hogy 1963. január 1-jével a Filozófiai Intézet Szociológiai Csoportjából szociológiai kutatócsoportot kell létesíteni. A csoport létszám- és költségvetési fejlesztési keretét egyelőre a Filozófiai Intézetnél kell előirányozni és ezt illetően az Elnökség az 1963. évi költségvetés jóváhagyásakor dönt. A csoport szervezeti önállósítása ügyében pedig az intézetfejlesztési terv során hoz határozatot az Elnökség.

Az Elnökség felkéri a főtítkárt, hogy az Elnökség elvi állásfoglalása alapján, az Akadémia intézetfejlesztési tervének elfogadása után, a szociológiai kutatócsoport létesítését jóváhagyásra terjessze fel a Tudományos és Felsőoktatási Tanácshoz.”²⁶

A tempót fékezte kissé a lengyel tanulmányút, amelyen Hegedűs, Szántó, Márkusné mellett Kulcsár Kálmán is részt vett. Ez november 15 és 23 között lezajlott, a főbb tapasztalatokat rövid jelentésben így foglalták össze.

„Lengyelországban a különféle kutató szervezetekben és egyetemi tanszékeken mintegy 200–300 önálló szociológus foglalkozik tudományos tevékenységgel;

- A szociológiai kutatások jelentős része komplex kutatásba illeszkedik be, a lengyel társadalom alapvető rétegeinek (munkásosztály, parasztság és értelmiség) átgondolt szociológiai vizsgálatába.
- A szociológiai kutatások korszerűen gépesített és jól kifejlesztett Közvéleménykutató Intézetre támaszkodnak;
- Az egyetemeken a szociológiai oktatás kialakulnak tekinthető; négy egyetemen önálló szociológiai fakultás működik, az egyéb társadalomtudományi karokon általában két félévben és mintegy 60 órában adnak elő szociológiát.

A Magyar Tudományos Akadémiától kapott megbízás alapján tárgyalásokat folytattunk a szociológiai kutatások terén a két ország tudományos kutatói közötti együttműködésről.”²⁷

Valószínűleg felötlik – a dokumentumokat olvasva –, hogy Hegedűsnek a Kutató-csoport élére való kinevezése nem került említésre. Miért és hogyan történt a dolog?

A vele készített jó néhány interjú azt variálja, amit *Rendhagyó életek* című könyvében a Péter Györgyről írott portréjában olvashatunk. A KSH elnökének meglepetésszerű ajánlatát örömmel elfogadta, de elnökhelyettesi munkáját csak fél szívvel csinálta, mert akkor már jobban érdekelte a szociológia. Később kínos választási helyzetbe került:

„Már két éve dolgoztam ebben a felemás helyzetben, amikor hívtak a pártközpontba és közölték velem, hogy Pétert leváltják és engem akarnak kinevezni az elnöki posztra. Erre én gondolkodás nélkül nemet mondtam.”

Ezt így indokolja: „Ha elfogadom az elnöki posztot, minderről le kellett volna mondanom. Megismertem már a magyar statisztikában a tudományos igazságnak kikiáltott „hazugság mechanizmusát” és tudtam, hogy annak bírálatával az egész hivatali bürokráciát magam ellen fordítom. Sikerre semmi esélyt sem adhattam magamnak.

Minden az ellen szólt tehát, hogy elvállaljam az elnöki funkciót. Így végül is jelentkeztem Péternél, és kértem felmentésemet az elnökhelyettesi funkcióból arra hivatkozva, hogy Erdei Ferenc, az Akadémia főtitkára megkért a Szociológiai Kutatócsoport megszervezésére. Mintha megkönnyebbült volna, pedig mit sem tudhatott arról, ami a háttérben lejátszódott.”²⁸

Azt hiszem azonban, hogy a valóság ennél jóval bonyolultabb. Képzeljük magunkat abba a történelmi szituációba: 1962 őszén vagyunk. Rákosit és Gerőt csupán pár hónapja, a tavasi Központi bizottsági ülésen zárták ki a Pártból, Révai halott, Farkas Mihály börtönben. A „Négy Nagy” mellett a Rákosi-korszak legexponáltabb politikusának felajánlják a KSH elnöki posztját, amely ez évben lett miniszteri rang. Ez olyan horderejű döntés, amelyet csak a Politikai Bizottság hozhatott, mégpedig személy szerint Kádár jóváhagyásával. E húzásnak a politikai üzenete nem is kétséges: bizonyítani a párt- és állami apparátusban maradt nem is kis számú keményvonalasnak, sőt – megkockáztatom a kijelentést – Hruscsov legfelső szintű ellenzékének is, hogy íme a példa: ha valaki – *azok közül* – lojális, rendesen dolgozik, beáll a sorba, akkor nyitva előtte minden ajtó. Azt gondolom, hogy ezt a KSH-elnökséget – méretre szabták – egyenesen Hegedűs számára kreálták. Egyrészt fájó tisztalozatot jelentett, feláldozni a Kádárhoz hű, reformer Péter Györgyöt, a konzervatívok gyűlöletének egyik fő célpontját. Másrészt gesztusként, amelynek lehetnek kockázatai. A keményvonalasok, akik tudomásul vették, hogy Hegedűs már két éve helyettes, talán reménykedtek, hogy szíve mélyén nem változott. Több mint feltételezés, hogy Hegedűs érezte is ezt és emiatt is kerülni akarta ezt a csapdahelyzetet. Azt, hogy Hegedűs „futtatása” volt a politikai

szándék, jelzi az is, hogy amikor ő a felkérést visszautasította és helyette a pártközpont osztályvezetőjét, Huszár Istvánt nevezték ki, Péter György még 5 évig a helyén maradhatott.

(A Péter György-portréban írt feltételezése, mely szerint a KSH-elnök a dologról „mit sem tudhatott”, persze, naivitás. A rendszer szövevényes érfalain akkor is minden átszivárgott. Azokból az interjúkból, amelyek Mőd Aladárnéval és Szabady Egonnal készültek, egyértelműen és egybehangzóan kiderül, hogy Péter tudott leváltásának szándékáról és Hegedűs jelöltségéről, ettől kezdve így is kezelte őt, és valóban megkönnyebbült, amikor Hegedűs közölte vele, hogy – Erdei tanácsára – más a döntése.)

Viszont, akik Hegedűst javasolták a KSH elnökének, nyilván számítottak arra, hogy vállalja, mert – ismerve az ekkori körülményeket – különben lehetetlen, hogy ezt előzetes, felső szintű egyeztetés nélkül bárki a vezetők közül felkínálja és kockáztatja saját szavahihetőségét. Tehát meglepetésként érte őket Hegedűs végül is nemleges válasza és ő is joggal tarthatott attól, hogy ezt politikai elhatárolódásként fogadják, rossz néven veszik. Márkus Mária a vele készült interjúban ki is fejti ezt, sőt hozzáteszi, hogy a rosszallás végigkísérte a Kutatócsoport életét.

(Aczél György például sokáig és súlyosan érezte neheztelését, ami azt valószínűsítheti, hogy az egész elképzelés tőle indulhatott el.)

Erdei személyi javaslatát, Hegedűs beállítását a Kutatócsoport élére, nem fogadta egyhangú helyeslés. A második osztály néhány hangadó tagja, Mátrai, Szigeti más megoldást részesítettek volna előnyben, Szalai sem volt boldog.

A Hegedűssel készített 1995. őszi interjúban megemlítettem neki ezeket a háttérproblémákat és azt is, hogy valamikor 1962 szeptemberében egy Friss Istvánnal történt véletlen utcai találkozáskor elmondta, álláspontja változatlanul az, hogy a leendő Kutatócsoportot a Filozófiai Intézet szociológiai részlegéből kellene továbbfejleszteni, és megkérdezte, vállalnám-e ezt a beosztást? Rákérdeztem Hegedűsre és Friss azt felelte: „Hegedűs Andrásnak nagyobb feladatot szánunk.” Váztam neki akkori feladatomban: az emigrációs politika új fejlődési szakaszának az elméleti előkészítésén dolgozom, amely a megbékélés irányába nyit és az ötvenhatosokra kiterjedő amnesztia törvényében csúcspod ki. (Ezt az előterjesztést hosszadalmas éles vitákban el is fogadta később a politikai vezetés.) Frisst ez a közlésem elgondolkoztatta, közölte, hogy konzultál az illetékesekkel. Már másnap visszahívott, hogy tekintsem javaslatát tárgyalannak, maradjon köztünk. Ez idő tájt lehetett, hogy Hegedűs megemlítette, Erdei ösztönzi őt az önálló kutatócsoport megalakítására, ennek vezetését neki szánja. Ez a közzjáték is mutatja, hogy mi harmonikusan dolgoztunk együtt, igen jó munkakapcsolatban, baráti viszonyban, amely máig is tart. Amit Hegedűsnek – az említett interjúban – az akkori történésekről kifejtettem, „nagyon reálisnak” minősítette.

Hegedűs elmondta, hogy Szirmai István kérte fel őt a Kutatócsoport élére, ami arra utal, hogy – ámbár elégedetlenül fogadták Hegedűsnek a KSH felkínált posztjára való nemleges válaszát – a vele kapcsolatos politikai szándék változatlan maradt és megoldásokat keresett.

(Véleményem szerint ezt szolgálta Hegedűs váratlan beiktatása is 1963-ban, az értelmiségi körökben nagyon népszerűvé vált *Valóság* szerkesztőbizottsága elnökének.) Hegedűs Kutatócsoport vezetői kinevezése a lengyel tanulmányút után konkretizálódott.

Szalai Sándor tudomásul vette, hogy a Kutatócsoport vezetése várakozásaival ellentétesen valósul meg. Ezt tükrözi 1962. november 24-i levele Hegedűsnek: ebben egy tehetséges, fiatal munkatársát ajánlotta a leendő Csoport figyelmébe és részletesen beszámolt Medicor-gyári tapasztalatairól. Mint írja: „az év végi jelentéshez adalékként, témavezetői minőségemben”. Ugyanakkor egy pillanatra sem adta fel, megtett mindent, amit tehetett, hogy változtatást érjen el. 1962. december 3-i dátummal levelet írt Erdei Ferencnek, amelyben a következő passzus olvasható:

„Talán egyszerűsíti a szociológiai kutatócsoporttal kapcsolatos problémákat a következő: Hegedűs András pénteken magához kéretett, s hosszabb beszélgetésben kifejtette azt a nézetét, hogy neki megfelelne egy olyan megoldás is, amelynek keretében ő mint igazgatóhelyettes (vagy akár főmunkatárs) volna megbízva az intézetigazgatás adminisztratív stb. feladataival s emellett persze végezné kutatómunkáját, míg én az intézet tudományos igazgatását látnám el. Szerintem mi eddig jól tudunk kooperálni, s neki nem volna rossz ez a megoldás, mert hiszen egyelőre csak a szociológia egy szűkebb szektorával foglalkozott, ott is sok pótolni valója van, csak most lesz kandidátus stb.

Egy ilyen megoldás persze megfelelne nekem, mert számomra csak előnyös, ha az ismert típusú adminisztratív, személyzeti stb. felelőségek nincsenek rajtam. Hegedűs és köztem az évek során nem volt és nincs is ellentét, úgyhogy ez a dolog – ha egyéb akadálya nincs – mehetne ilyen módon.”²⁹

Szalai tehát azt gondolta, hogy a Kutatócsoport vezetése még nyitott kérdés? (Nyilván értesült, hogy Erdei Grúz Tibor, a TFT elnöke sem ért mindenben egyet.)

Erdei Ferenc azonban – nála szokatlan eréllyel – keresztülhajszolta a Kutatócsoport ügyét és „rendezte” a Szalai kérdést is. Az alábbi feljegyzés, amelyet az Osztályvezetőség és Hegedűs kapott, megérdemli figyelmünket:

„A Szociológiai Kutatócsoport alapításának szétágazó ügyeiben különböző tennivalók vannak, tehát összegezve felsorolom a dolgok jelenlegi állását, hogy ki-kik illetékessége szerint a maga területén tudjon továbblépni.

1) A Kutatócsoport engedélyezése a TFT részéről.

A TFT eléggé bürokratikus álláspontot foglalt el, a levelet átadtam Kónya Sándor elvtársnak. Mihelyt a választervezetet megkapom, azonnal küldöm és

a jövő hét folyamán az ügy személyes megbeszélésére átmegyek Erdey-Grúz elvtársához.

2) Az elnöki utasítás, illetőleg alapítólevél kiadása.

Elkészült, Rusznyák elvtárs aláírta, nyomban kiadható, mihelyt a TFT hozzájárulása megvan.

3) Elhelyezés. Tökéletesen rendezve van, és az az álláspontom, hogy a formális megszervezés előtt is már igénybe lehet venni a helyiségeket.

4) A létszám és a költségvetés ügyeit úgy elő lehet készíteni, mintha már jóvá lenne hagyva, hogy a jóváhagyással, illetőleg az elnöki utasítással egyidejűleg a költségvetési alapokmány is átadható legyen. Ezt az Osztálynak kell elintézni Bozsó elvtárssal együtt.

5) Szalai Sándor levelező tag ügye. Molnár János elvtárssal megbeszéltem: nincs szó arról, hogy az egyetemre javasolták volna, ellenkezőleg, Kállai elvtársnak olyan javaslatot tettek, hogy kapjon egy kis csoportot, ahol önállóan dolgozhat. A megoldás az lehet, hogy a Kutatócsoport tényleg önálló tudományos főmunkatársa legyen, kapjon tudományos munkatársat és egy adminisztrátort, továbbá a szükséges anyagi eszközök arányos részét.

Ezt meg kell beszélni Szalai elvtárssal és kérem, hogy ez már az osztály vonalán történjék (szükség esetén persze én is rendelkezésre állok).

6) A Kutatócsoport Tudományos Tanácsa: megegyeztünk, hogy elnök: Erdei Ferenc, tagjai: Szabó Imre, Hegedűs András, Szalai Sándor, Kulcsár, Szántó és Szigeti József elvtársak legyenek. Ezt is az Osztály vegye kézbe és ha egyetért az összetétellel, terjessze elnöki jóváhagyásra.³⁰

Az említett beosztást Szalai nem vállalta, ez a történekből nyilvánvaló. Az is érthető, hogy ezt a sebet sokáig hordta, míg aztán felfakadt.

(Egy évvel később, 1963 novemberében Szalai különböző témákban hosszú levelet írt az MTA második osztálya vezetőségéhez. Ebben visszatér a Szociológiai Kutatócsoport megalakulására. Miután részletesen ismerteti az előzményeket, a felkéréseket elemzésre, javaslatok kidolgozására és azok figyelmen kívül hagyására, holott az események őt igazolták, rátért a lényegre. „Két év telt el. 1962 őszén Hegedűs András, a velem folytatott baráti és kollegiális beszélgetéseink egyikén elmondta nekem, hogy osztályunk titkárával és más akadémiai tényezőkkel folytatott megbeszélései során közölték vele: az osztályvezetőség és az Elnökség elhatározta egy önálló Szociológiai Kutatócsoport felállítását a II. osztály égisze alatt. Ő megbízást nyert megfelelő helység felkutatására, a szervezeti és munkaterv kidolgozására. Hegedűs András bizonyos tanácsokat, támogatásokat kért tőlem feladatai ellátásához, ezzel készségesen szolgáltam.

Mindebben csak egy a meglepő. Ti. az, hogy az osztálytitkárság soha, a mai napig sem tartotta szükségesnek akár az osztály bizottságai közé tartozó Szociológiai Bizottságot (amelynek tagja vagyok és minden ülésen részt velem), sem az Országos Távlati Kutatási Terv szociológiai ügyekben illetékes koordinációs albizottságot, (amelynek tagja vagyok és minden ülésen részt

vettem) akár az osztályülést, amely az osztály legfőbb szerve, arról tudatni, hogy egy – az osztály kutatóintézeti hálózatát bővítő új szociológiai kutatóintézet felállításáról történt határozat, az operatív végrehajtás elindul, vezetőjét kijelölték, az Intézet megalakult és örvendetes módon megkezdte működését.

Az Osztály egyedüli, szakmailag közvetlenül érdekelt, akadémikus tagja, utólag magánjellegű – baráti összeköttetései révén értesült csak az egész történésről, a kész tényről.³¹

A döntéssel elégedetlen volt Szigeti József is. Jól jelzi ezt, hogy a Filozófiai Intézet 1962-ről szóló beszámoló jelentésében kijelenti: „miután a határozat értelmében a szociológiai részleg tőlünk elkerül, e részleg munkájáról már nem kívánok beszámolót adni”.

Sőt, a Filozófiai Intézet megkísérelte továbbfolytatni a szociológiaelméleti tevékenységet, ezért 1963-ban szerződést kötött Vitányi Ivánnal, aki művészet-szociológiai kérdésekkel foglalkozott és Bor Istvánnal, aki intézmény-szociológiai tanulmányokat folytatott. Ezek a belső viták magyarázzák, hogy a Kutatócsoport végül is nem az eredeti elgondolás szerinti évkezdeten, hanem később, 1963. március elsején indult.

De ez már csak színezi a dolgokat. A lényeg az, hogy 1963 tavaszán a szociológia intézményesedésének útján minőségi változás történt. Megszületett a magyar szociológia önálló akadémiai intézménye: az MTA Szociológiai Kutatócsoportja.

JEGYZETEK

¹ P. N. Fedoszejev: A szovjet filozófia fejlődése az SzKP XXII. Kongresszusa fényében. *Társadalmi Szemle*. 1962. 7.sz. 68.

² Márkus Mária: W. Mills és az elit szociológia. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1962. 1.sz. 53.

³ Kulcsár Kálmán: A közvélemény, mint társadalmi jelenség. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1962. 2.sz. 401.

⁴ I.m. 409.

⁵ Szalai Sándor: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszzerű kérdéseire. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1962. 5–6.sz. 663.

⁶ Adam Schaff: A marxista szociológusok feladatai. *Valóság*. 1962. 1.sz. 6.

⁷ Földeák János: Hozzászólás az életforma vitához. *Új Írás*. 1962. 1.sz. 51.

⁸ Feljegyzés a szociológia jelenlegi helyzetéről és fejlesztési problémáiról. Az MTA Filozófiai Intézet dokumentuma, 1962. január. MTA Levéltár.

⁹ Szántó Miklós: Jelentés a magyar szociológiáról. 1962. február. MTA Levéltár, 20.

¹⁰ Feljegyzés – Készült 1962. II. 27.-én az MTA II. osztályán a szociológia időszzerű kérdéseiről. MTA Levéltár.

¹¹ Interjú Nemes Ferencsel. Készítette Szántó Miklós. 1987. V. 8. 2.

¹² Idézett interjú, 3.

¹³ Interjú Rozgonyi Tamással. Készítette Szántó Miklós. 1987. V. 8. 3.

¹⁴ Interjú Szelényi Ivánnal. Készítette Szántó Miklós. 1988. VIII. 21. 8.

- ¹⁵ Interjú Varga Károllyal. Készítette Szántó Miklós. 1988. II. 15. 2.
- ¹⁶ Interjú Márkus Máriával. Készítette Gábor László. 1991. XII. 6.
- ¹⁷ Előterjesztés a szociológiai kutatóbázis fejlesztéséről. Készítették: Molnár Erik, Hegedűs András, Szántó Miklós. 1962. március 1. MTA Levéltár. 5–7.
- ¹⁸ Jegyzőkönyvi feljegyzés az MTA II. osztálya 1962. március 9-i üléséről. MTA Levéltár.
- ¹⁹ Szalai Sándor: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseihez. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1962. 5.sz. 674.
- ²⁰ Szalai Sándor levele Hegedűs Andrásnak 1962. március végén.
- ²¹ Szalai Sándor: Elemzés a magyar szociológiai szakkutatás továbbfejlesztéséről. 1962. április. MTA Levéltár.
- ²² Hegedűs András: A szociológiai Bizottság munkaköréről. 1962. június. MTA Levéltár.
- ²³ Szigeti József: Beszámoló a Nemzetközi Szociológiai Társaság Washingtonban tartott 5. Világkongresszusáról, 1962. szeptember. MTA Levéltár, 4.
- ²⁴ Id. jelentés 13–14.
- ²⁵ Molnár Erik–Hegedűs András: Jelentés a szociológiai kutatás helyzetéről, 1962. szeptember. MTA Levéltár, 3.
- ²⁶ Az MTA Elnökségének 49/1962. számú határozata a szociológiai kutatás továbbfejlesztéséről, 1962. szeptember 8. MTA Levéltár.
- ²⁷ Jelentés a lengyelországi tanulmányútról. 1962. október. MTA Levéltár.
- ²⁸ Hegedűs András: *Rendhagyó Életek*. BFI Kiadó, Bp. 1994. 45.
- ²⁹ Szalai Sándor levele Hegedűs Andrásához. 1962. november 24. MTA Levéltár.
- ³⁰ Erdei Ferenc: Feljegyzés a Szociológiai Kutatócsoport ügyében. 1963. január 11. MTA Levéltár.
- ³¹ Szalai Sándor levele Erdei Ferenchez. 1963. november. MTA Levéltár.

BÁTORTALANUL...

Globalizáció és nemzeti érdek (197 oldal); A demokrácia intézményrendszere (187 oldal). Budapest, 1997. Magyar Tudományos Akadémia. Szerkesztő: Glatz Ferenc. A kötetek alapját képező konferencia tematikáját összeállította Kulcsár Kálmán és Simai Mihály. Programszervező: Guba László.

Bátortalanul ajánlom az olvasó figyelmébe a két kötetet. Nemcsak azért, mert a kötet szerkesztője is hasonló „bátortalanságról” tesz tanúbizonyságot beköszöntő szavaiban, hanem elsősorban azért, mert egy nagyobb lélegzetű sorozat csupán első két, egyazon kutatási program keretében megjelent kötetét ajánlhatom. A továbbiak ismeretének hiányában, a sorozatból kiragadott részek alapján aligha lehetek bátrabb. (A magyar agrárgazdaság jelenéről és kilátásairól szóló, már megjelent kötet egyrészt más program tematikájába tartozik, másrészt ahhoz nálam jobban értő recenzens kezébe való.)

A két kiadvány műfaját tekintve tudományos előadások szokványgyűjteménye. „Ha így van” – írja a szerkesztő – (márpedig így van), „nem teljes a siker”. Ugyanakkor „ötletparádé” és „a jövőre vonatkozó gondolatföredékek előadása” is, ennyiben a szerzők és a szerkesztő „nem dolgoztak hiába”, sőt „sikerérzetük” is lehet. Ám ami a legfontosabb: végre megmozdult az akadémiai kutatói elit, és deklarált szándéka szerint hangját kívánja hallatni, befolyását óhajtja érvényesíteni az ország sorsát közvetlenül érintő stratégiai kérdések megválaszolásában.

Az MTA 1996 májusában megválasztott új vezetésének javaslata alapján a kormány még az év októberében megrendelést adott, az Országgyűlés pedig 300 millió Ft költségvetési finanszírozást szavazott meg az 1997 és 1998 között elvégzendő tematikai kutatásokra. Programtanács, ezen belül Operatív Programbizottság alakult, s az utóbbi javaslatára a Tanács tíz kutatási témát jelölt meg. Ezek:

- 1) Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika;
- 2) A magyar agrárium helyzete és jövője;
- 3) Környezetvédelem és integráció;
- 4) A területfejlesztési program tudományos megalapozása;
- 5) Az életminőség tényezői Magyarországon;

- 6) A közlekedés és technikai infrastruktúra;
- 7) A nemzeti kultúra az informatika korában;
- 8) A víz- és vízgazdálkodás (*sic!*) helyzete és jövője Magyarországon, a Kárpát-medencében;
- 9) A Duna és a Duna-völgyi régió fejlesztésének lehetőségei;
- 10) A technológiai fejlesztés lehetőségei az ezredfordulón.

Az új akadémiai vezetés törekvéseit is jellemzik a stratégiai kutatásoknak a Programtanács által 1997 márciusában rögzített tudományszervezési alapelvei: a teljesítményorientáltság és az eredményfinanszírozás. Célként a pontos helyzetfelismerést és a minél szélesebb körű cselekvési lehetőségek megfogalmazását, valamint „a döntéshozók helyzetbe hozását” jelölték meg. A kutatási eredmények publikálási rendje szerint az egyes viták napirendjén szereplő kéziratok a „Műhelymonográfiák” sorozatban, az összegző, fontosabb előadások és tanulmányok a „Magyarország az ezredfordulón” című könyvsorozatban, a legszélesebb közönség érdeklődésére számot tartó tanulmányok az „Ezredforduló” című periodikában, a *Köznevelés*, a *Természet Világa*, a *Technika* és a *História* folyóiratok mellékleteként jelennek meg. Az ismert kötetek tehát a könyvsorozat első két tagja, az 1) kutatási program témakörében.

A globalizáció és nemzeti érdek kérdéseit taglaló kötet fejezetei két nagy tematika köré csoportosulnak:

- I. Globális változások, nemzeti érdek: Magyarország dilemmái (az egyes fejezetek szerzői Simai Mihály, Palánkai Tibor, Ágh Attila és Bíró Gáspár);
- II. A gazdasági változások hatása a magyar társadalomra (a szerzők: Szalai Erzsébet, Sipos Aladár, Cseh-Szombathy László, Román Zoltán, Gál Péter, Tomka Miklós).

A demokrácia intézményrendszeréről szóló kötet két fő témája:

- I. A politikai rendszer és fejlesztési lehetőségei (Kulcsár Kálmán, Huszár Tibor, Zlinszky János, Szoboszlai György, Fricz Tamás, Stumpf István, Pálné Kovács Ilona);
- II. Független és semleges közszolgálat. Eredmények, hiányosságok, perspektívák (Lőrincz Lajos, Jenei György, Balázs István, György István).

Az első kötet bevezető fejezete Göncz Árpád köztársasági elnök felszólalása, amelyben a tőle megszokott, emberközeli stílusban, közérthető formában ecseteli a magyar értelmiség jelenkori, megnövekedett felelősségét.

Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke írásában a „tudományos nagyüzemben” folyó stratégiai kutatások helyét és időszerűségét vizsgálja meg több (történeti, funkcionális, ágazati) szempontból is. Legizgalmasabb, leginkább vitára ingerlő eszmefuttatása a politikai és értelmiségi elit szerepének és viszonyának értelmezéséről írott részekben követhető nyomon. Interpretációs vagy re-

interpretációs vitákba bonyolódni nem kívánván, e helyütt arra a hazai szerkesztési gyakorlatban ritka és példaadó magatartásra hívom fel a figyelmet, hogy a magyar elitkutatás egyik úttörőjének, Szalai Erzsébetnek a kötet több szerzője által is hivatkozott előadása (más megközelítésben, eltérő mondanivalóval) ugyanezen kötet lapjain olvasható.

A két könyv számos (összesen 23), gondolatgazdag fejezetének részletes ismertetésére vagy bírálatára a terjedelmi keretek szabta korlátok között nem vállalkozhattam. Azt azonban bátran állíthatom, hogy az MTA vállalkozása – a szerkesztő ez irányú aggodalmai ellenére – aligha lesz „bukás”. A valóság tudományos igényű szemlélete és (újra) értelmezése, a közvetlen társadalmi tapasztalat tépelődő újragondolása, merész és konstruktív gondolatoknak a köz elé tárása mindig haszonnal jár – a meg nem értés kockázatát is kalkulálva. Ha ehhez még hozzáteszem, hogy a két kötet bolti ára együttesen is csak 1000 (egyezer) forint, a siker már az elérhetőség oldaláról is biztosított.

Lévai Imre

William H. Durham: Coevolution. Genes, Culture and Human Diversity. Stanford University Press. Stanford California. 1991. 619 oldal

Mind az Egyesült Államokban, mind pedig az Egyesült Királyságban az utóbbi időkben is igen reklámozott a fentebbi tanulmánykötet, melyet itt mutatunk be. A munka nagy elméletek építésével indul, majd pedig nagy elméleti záradékkal, elméleti következtetésekkel záródik. A tényeknek csak abból a szempontból van szerepük, hogy ezek miként támasztják alá a nagy általános elméleteket. Így az ismertetés során az elmélet és a tények közötti kapcsolatra kívánjuk nyomtatékkal felhívni a figyelmet.

Durham munkája társadalombiológiai eszmefuttatás, melyet még a kulturális antropológia elméletével is szembeesít. Társadalom-biológiai elmélete alapján antropológiai és kollektivistá jelleget, így többek között a darwini genetikai, biológiai kiválasztódással szemben a kulturális kiválasztódás elméletét és elvét hangsúlyozza. A társadalombiológia szigorú és egyoldalú biológiai determinizmusát elutasítja – így E. O. Wilson szociobiológiáját is – és a kulturális determinizmusról értekezik Dawkins ismert „kulturális génje” elvének megfelelően. A biológiai, genetikai szelekcióval szemben előtérbe helyezi a kulturális szelekciót. Az individuális elméleteket, a biológiai „*inclusive fitness*” fogalmát ugyan átveszi, azonban ezt azonnal kulturális „*fitness*”-re módosítja. Az „*inclusive fitness*”-szel szemben azonnal jelzi a „reciprokális altruizmust” és ennek csoportkohézióját. Ha mégis biológiáról ír, akkor a genetikával kapcsolatosan arról emlékezik meg, hogy az emberek és a kultúrák közötti különbségek a gének jellegéből és azok sajátosságaiból miként vezethetők le. A munka alapgondolata a „ko-evolúció”, ami rövidítve annyit jelent, hogy a kulturális antropológiából kiindulva a darwini természetes szelekció helyett a kulturális szelekció gondolatának használatát ajánlja és ezzel magyarázza az emberek és a kultúrák közötti különbségeket. Így sommázható Durham munkájának alapvető elméleti mondanivalója. Hamiltonhoz hasonlóan ő is a biológiai tényeket kulturálisan értelmezi s E. O. Wilsonnal szemben a Dawkins-féle „kulturális gén” elméletét alkalmazzá vizsgálatában.

Durham általános elméleti megfontolásait elsősorban a bevezető fejezetben mutatja be, majd egy tibeti és nyugat-afrikai empirikus példával illusztrálja mondanivalóját. A továbbiakban a könyv menetében és annak negyedik fejezetében visszatér elméleti mondanivalójához és egyben azt vizsgálja, hogy az empirikus tények a „ko-evolúció” általános elméletét miként támasztják alá. A tibeti fennsík tényeit figyelemmel követve elsősorban a „*dü-jung*” családszerkezetben figyel meg az emberi társadalomban látható különbségeket. A tibeti „*thongpá*”-k esetében a „*dü-jung*” családszerkezetben a genetikai különbségeket a nőtestvéri poliginiból és a fraternalis poliandriából vezeti le.

Az általános elméletet alátámasztó további empirikus részben a nyugat-afrikai földművelők fehérvérűségét és maláriáját vizsgálja területi és nyelvi összefüggésben. A malária okozta fehérvérűséget genetikai kontextusban, de kulturális háttérben magyarázza és fogja fel. Így a malária fehérvérűsége a kapásművelők táplálkozási szokásaiból vezethető le, de ez lehet az embereknek egymásra való hatásának következménye is, a migráció eredménye. Így interkulturális hatásokkal, a bantu mutációval is magyarázható.

A tanulmánykötet negyedik, összegző és somnázó elméleti fejezete munkájának egy szakaszát zárja le, és ez egymagában is megállhatna önálló könyvként, azonban a soron következő fejezetekben a megkezdett empirikus mondanivalókat továbbiakkal gazdagítja. Addig, amíg a nyugat-afrikai kapásművelők maláriás fehérvérűsége genetikailag a kapásművelés miatt fogyasztott táplálékokkal hozható kapcsolatba, úgy az elkövetkező fejezetben azt hangsúlyozza, hogy az állattartásnak és tejtermelésnek, a felnőttek laktóz fogyasztásának milyen meghatározó szerepe van. Így ezen az alapon gazdasági és társadalmi fejlődési vonalat is felrajzol; miszerint a gyűjtögető és vadászó népek esetében a tejfogyasztás alacsony, ez elsősorban a nomadizmus és pasztoralizmus megjelenésével tűnik fel és a laktóz-fogyasztás maga leginkább kiterjedt mértékét a civilizált és industrializált társadalmakban éri el. Ezen összefüggésben

eljut a neolitikus mezőgazdasági forradalom kérdéséhez, ugyanis a „*bos taurus*” és a „*bos primigenius*” domesztikációja a neolitikus művelőkkel hozható kapcsolatba a Közel-Keleten a Krisztus előtti 9. és 7. évezredben. A tejfogyasztás, a tejgazdaság elsősorban a civilizált és industrializált társadalmakra jellemző, azonban ez gyakorlatilag a nomadiz-mussal, vagyis a pasztoralizmussal karöltve jelentkezett és alakult ki, mint a gazdasági és társadalmi fejlődés egyik mellék- és oldalága. Így ebben a vonatkozásban külön hangsúlyozza az indoeurópai és az árja népek pasztoralizmusát, nomadiz-musát, és ezek, ahol megjelennek Afganisztántól, Pakisztántól kiindulón a dél-orsz sztyeppéken keresztül egészen Európáig, ott a tejjelhasznosítás mindenütt feltűnik és ez még mitológiájukban is visszatükröződik.

A további fejezetekben a szexuális tabukra, a skalpvadászat, valamint a kannibalizmus szokásaira tekint ki elsősorban a „ko-evolúció” szemszögéből. A szexuális tabuk vizsgálata esetében is esettanulmányokból indul ki. Így feltárja az izraeli kibucokban a „*kevutza*” csoportokat, melyeken belül nem léteztek szexuális kapcsolatok a házasság előtti időszakban, majd pedig Malinowskira hivatkozva a Trobriand-szigeti „*suvasova*” csoportot említi, melyen belül szintén elképzelhetetlenek voltak a nemi kapcsolatok. A szexuális tabuk vonatkozásában Westermarck tanaira hivatkozva a csoporton belüli gyarapodás akadályozására és a túlzott szaporodás elkerülésére lesz figyelmes, mely gondolatok nála a születésszabályozás első mozzanataival vethetők össze, ami a törzsi társadalmak léte ökológiai feltételei szempontjából volt adott.

A továbbiakban az Amazonas őserdeiben élő *murukundu* fejedelmek társadalmát elsősorban a

„kulturális fitness” szempontjából elemzi. Az elkövetkezőkben elsősorban a Pápua Új-Guinea forenépességének esetében a kannibalizmust a proteinfogyasztás egyik lehetséges változataként tartja számon.

A kötet zárófejezetében azon elméleti mondanivalókat sommázza, melyeket a bevezető részben és a negyedik fejezetben mutatott be. Így érzékeltetni kívánja, hogy a bevezetőben megadott elméleti szempontok a tényekkel és az empiriával miként vethetők össze. Ezt a szerző lényegében sikeresen és meggyőzően teszi, mindezt rendkívül olvasmányos formában prezentálva. Mindezen elméleti megfontolásokat igen meggyőzően empirikus eszközök és segédletek révén mutatja be, de úgy, hogy az empiria nem válik túltengővé és a könyv olvasását nem zavarja. Így empiriája a „ko-evolúció” elméletéhez vezet el, melyben a merev biológiai determinizmust elutasítja és a továbbiakban a darwini természetes szelekció helyett elsősorban a kulturális kiválasztódás álláspontjára helyezkedik. A faji kiválasztódást a kulturálisra vonatkoztatva alkalmazza, s így használja a „kulturális fitness” fogalmát. Elmélete tehát a kulturális antropológia és a darwini fajok kiválasztódása elvének sajátos keveréke és ötvözete.

Az ismertett mű tipikus példája azon amerikai egyetemeken született munkáknak, ahol az empiria csak abból a szempontból jön számításba, hogy az általános elméleti megfontolásokat miként támasztja alá és illusztrálja. Ezt a gondolatátvitelt és okfejtést következetesen végzi Durham munkájában, és azért mutattuk be e munkát, hogy jelezzük: az ilyen analízisekben milyen elméletek szerepelnek és jelentkeznek.

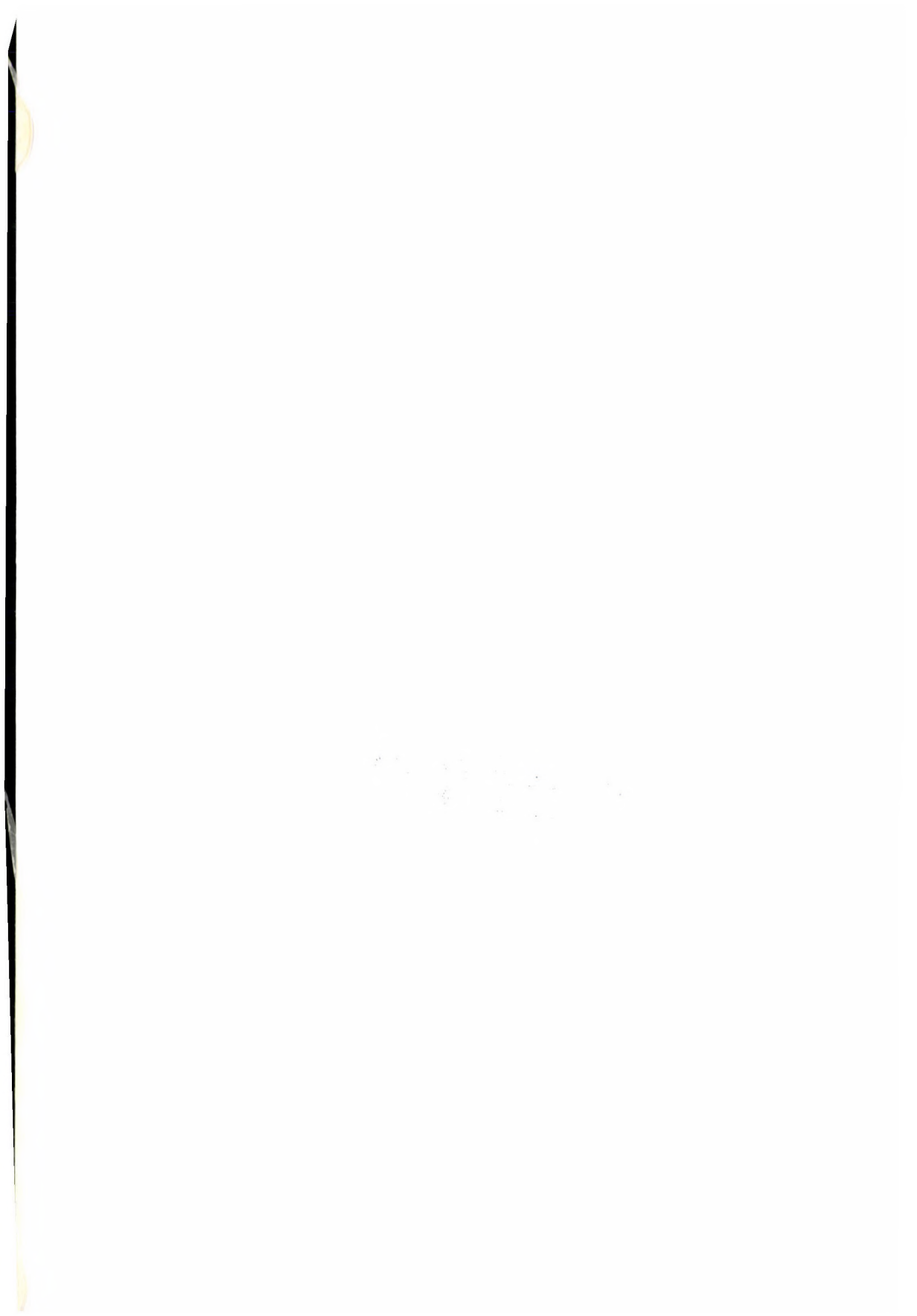
Tagányi Zoltán

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: Freier László
Budapest, 1998. — Nyomdai táskaszám: 9823378
Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás
Műszaki szerkesztő: Marton Andor László
Megjelent: 10,72 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231 — 2522

**Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.**

Ára: 571,- Ft áfával

TÁRSADALOM- KUTATÁS

1998

3-4

Akadémiai Kiadó·Budapest

1117 Budapest, Prielle K. u. 4.
1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 4.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Heleszta Éva
Tel.: 321-4830/126
Fax: 322-0207
E-mail: H8757 ROZGONYI@ELLA.HU

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
Telefon: 464-8200.

A4/9455

TÁRSADALOMKUTATÁS

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

ENYEDI György akadémikus, MTA Regionális
Kutatások Központja

FARKAS Beáta egyetemi docens, JATE Világgaz-
daságtani és Európai Gazdasági Integrációs
Tanszék

FEKETE Judit tudományos munkatárs, MTA Poli-
tikatudományi Intézet

FELEKY Gábor, tanszékvezető egyetemi docens,
JATE Szociológiai Tanszék

GÁTHY Vera tudományos főmunkatárs, MTA
Szociológiai Intézet

KULCSÁR Kálmán akadémikus, MTA Politika-
tudományi Intézet

OKA Maszato professzor, Yokohama City Univer-
sity

SIMAI Mihály akadémikus, MTA Világgazdasági
Kutató Intézet

SZABÓ András akadémikus, egyetemi tanár, JATE

SZÉMAN Zsuzsa tudományos főmunkatárs, MTA
Szociológiai Intézet

TAGÁNYI Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA
Szociológiai Intézet

TARTALOM

Tanulmány		
125	Kulcsár Kálmán	Az Euro-Atlanti integráció politikai problémái
133	Simai Mihály	A globalizáció és a társadalomtudományok
150	Enyedi György	A regionális és városfejlődés kihívásai
161	Szabó András	Társadalmi zavarok, devianciák, erőszak, bűnözés és a társadalomtudományok válaszai

---

Műhely		
172	Gáthy Vera	Egy japán–magyar közös kutatási programról
173	Oka Maszato	A nem állami szervezetek szerepe az öregedő társadalomban
189	Gáthy Vera – Széman Zsuzsa – – Oka Maszato	Interjú Mataki Kjóko asszonnyal
194	Gáthy Vera – Széman Zsuzsa – – Oka Maszato	Interjú az Együttérzés Fudzsizsava létesítmény vezetőivel

---

Dokumentum		
199	Fekete Judit	A puccsszerű irányítási módszer

Könyvszemle		
218	Farkas Beáta	Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Szerkesztette: Horváth Gyula
219	Tagányi Zoltán	Raymond C. Kelly: Constructing Inequality. The Fabrication of a Hierarchy of Virtue Among Etoro. Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon. Szerkesztette: Kárpáti Zoltán
222	Felek György	

CONTENTS

Papers

125	Kulcsár, Kálmán	Some Political Problems of the Euro-Atlantic Integration
133	Simai, Mihály	Globalisation and Social Sciences
150	Enyedi, György	The Challenges of Regional and Urban Development
161	Szabó, András	Social Disturbances, Deviance, Violence, Crime and the Answers of Social Sciences
-

Workshop

172	Gáthy, Vera	On a Japanese–Hungarian joint research programme
173	Oka Masato	The Role of Non-governmental Organisations in an Ageing Society
189	Gáthy, Vera – Szémán, Zsuzsa – – Oka Masato	Interview with Mrs Mataka Kyoko
194	Gáthy, Vera – Szémán, Zsuzsa – – Oka Masato	Interview with the leaders of the Rapport Fujisawa establishment
-

Document

199	Fekete, Judit	The Coup-like Method of Management
-

Book Review

218	Farkas, Beáta	The Rise and Fall of Regions. Regional Transformation on the British Isles. Edited by: Gyula Horváth
219	Tagányi, Zoltán	Raymond C. Kelly: Constructing Inequality. The Fabrication of a Hierarchy of Virtue Among Etoro.
222	Feleky, Gábor	Social and Regional Processes in the Hungary of the 1990s. Edited by: Zoltán Kárpáti

KULCSÁR KÁLMÁN

AZ EURO-ATLANTI INTEGRÁCIÓ POLITIKAI PROBLÉMÁI

I.

Az európai integráció problémáit vizsgálva – kimondva vagy hallgatólagosan – de tudjuk, hogy még napjainkban is szemben állunk a kérdéssel: vajon az *Európai Uniónak a szorosán vett gazdasági és politikai problémák kezelésén túlmenően szükséges-e társadalmi, gazdasági és politikai egységet* alkotni? Ha igen, kontinensünk képes-e egyáltalán ilyen egységig eljutni? Vajon szemben áll-e egymással a hatékonyság és a tagállamok szuverenitása? Vagy ahogyan röviddel ezelőtt néhány kutató megfogalmazta: az Európai Unió a parlamentáris demokráciák hagyományain belül a politikai rendszer új típusát jelenti-e? Fennáll-e annak a veszélye, hogy az Európai Unióban a szuverenitás olyan intézmények kezébe jut, amelyek nem kontrollálhatók a szokásos demokratikus módon? (Anderson–Eliassen 1996:1–2.)

E kérdések nyilvánvalóan nem mesterségesek. Részben ugyanis nem múltak el a szkeptikus hangok, amelyek szerint az Unió történeti távlatban nem más, mint a szovjet veszélyre adott kényszerű válasz, amely a veszély elmúltával feleslegessé válik, legfeljebb a jövő biztonsága érdekében tartandó fenn. Részben pedig ma is él és hat a csaknem százéves vízió az „Európai Egyesült Államokról”. Ez a vízió – támogatást, kételyt vagy ellenzést kiváltva – de mindenképpen jelen van nem csupán az európai politikai gondolkodásban, történetfilozófiai reményekben, hanem az Unió jövőjéről folytatott tárgyalásokon is. Kissé leegyszerűsítve, az Unió gyakorlata bizonyos megállapodásokban, s egyes szervei „mindennapi” működésében (gondolok itt például a Bizottság tényleges tevékenységére vagy a luxemburgi Bíróság joggyakorlata) máris túlmegy a tradicionális nemzetközi jogelvek formálisan is biztosított lehetőségein. Az állami szuverenitást kifejező jogositványok további tényleges vagy hivatalos átadása az Unió szerveinek azonban ma is olyan vitákat kavart – különösen egyes országokban, mint pl. az Egyesült Királyság –, amelyekben való világos állásfoglalásra az Unió e pillanatban nem vállalkozik. Így nem is meglepő, hogy az Unió legutóbbi tanácskozásai ebben a vonatkozásban lényegében nem vezettek eredményre. Ma még aligha cáfolható a következtetés: „... az integrációhoz való csatlakozással az új tagállamok nem veszítik el szuverenitásukat, és az a lényegyet tekintve nem is csökkenne. Az

integrációs közösség tevékenységének szervezésében továbbra is az egymással szorosan együttműködő szuverén államok játsszák majd a főszerepet, és nem a szupranacionális intézmények.” (Valki 1997:91.) Hozzá kell azonban tenni: „az aligha cáfolható” kifejezés mögött a *szuverenitás felfogásának lényeges megváltozása* áll. Ez a következtetés kétségtelenül jogosan vonható le abból a megállapításból, hogy a politikai hatalom letéteményesei továbbra is az államok maradnak. (Nem használom a nemzetállam kifejezést, mert az állam „nemzeti” jellege viszont több esetben és egyre inkább kétségbe vonható.)

Mindebből következően az új tagjelöltek – köztük Magyarország – felvételi tárgyalásai bizonytalan elemeket is tartalmaznak. Nem csupán arról van szó, hogy a ma még elfogadott joganyag egyes részeiben rövidesen megváltozhat. (Ha maga a joganyag a mi fogalmaink szerint túlnyomórészt „alacsony szintű” jogszabályokat is jelent, s a várható változások feltehetően nem is lesznek túlságosan nagyok.) Ennél általánosabban is elmondható: aligha adható bármiféle biztosíték arra, hogy a csatlakozási tárgyalások befejeztekor az Unió – alapelvei és szervezete tekintetében – minden vonatkozásban a mai képet mutatja. Emlékeztetek arra, hogy éppen a tagállamok szuverenitását elvileg is érintő alapkérdésekben a „tagjelöltekkel” folytatott tárgyalás előtt nem született megegyezés.

A Centre for European Policy Studies 1995-ben megjelent kiadványában – amely egy kiterjedtebb Európai Unió alapelveit határozta meg az 1996. évi tárgyalásokat előkészítendő (Ludlow–Ersboll–Barre 1995) – az Unió jellege bizonytalan maradt. A mű elismeri ugyan, hogy az Unió nem tekinthető valamiféle „szövetségi” államnak, de pusztán szövetséget alkotó államoknak sem. Jóllehet 1950 óta semmi sem történt, ami a tagállamok szuverén jellegét megkérdőjelezné, ám semmi olyan sem, ami a szupranacionális intézmények és a polgárok közti viszonyt átalakította volna (u.o. 8.). A tagállamok és az Unió szakemberei nagy reményeket fűztek az Unió 1996. évben elindult kormányközi konferenciájához, amelyen több tekintetben is sikerült a szervezet új struktúráját kidolgozni, a szupranacionális jelleget erősíteni. Nincs itt lehetőség az amszterdami találkozó alaposabb elemzésére. (Ez a munka egyébként megkezdődött Magyarországon – lásd az Európai Tükör 1997. évfolyamának számait – ha egyelőre esetenként inkább publicisztikai szinten is.) Nem hagyható azonban említés nélkül, hogy éppen a szervezet jellege, a szervezet és a tagállamok viszonya tekintetében nem csupán „áttörés” nem következett be, hanem alapkérdésekben döntés sem született.

Az 1996-ban Dublinban megtartott tanácskozás is sok tekintetben óvatossá megfogalmazásokat eredményezett, ám a következő év amszterdami fordulója egyes kérdésekben – s éppen a legérzékenyebbekben – gyakorlatilag *szövegjavaslatot sem tudott kimunkálni*. Fontos kérdésekben hozott döntések elfogadására még csak javaslat sem alakult ki. Nem született például megál-

lapodás arra nézve, hogy a Tanácsnak egyhangúan vagy minősített többséggel kell-e elfogadni a javaslatokat. Elmaradt az Európai Unió jogi személyként való minősítése is, mindössze bizonyos kérdésekben kapott „indirekt jogsultságot” egyes szerződések megkötésére. Végső értékelésként, azt hiszem, elfogadható a tanácskozást összefoglalóan elemző tanulmány következtetése. „Az 1997 júniusában sorra került Amszterdami Európai Tanács ülésén a hangzatos retorika ellenére a tagállamok láthatóan távolról sem az Európai Unió bővítésére való felkészülésre, illetve az ehhez szükséges intézményi kérdések megoldására helyezték a hangsúlyt. Az uniós állam- és kormányfők egyelőre nem érezték sürgető politikai nyomást a bővítéshez szükséges reformok elfogadására, jóval fontosabbnak tekintették saját belpolitikai érdekeik érvényesítését, valamint a gazdasági és pénzügyi unió kérdését.” (Szűcs–Kende 1997:100.)

Megállapítható, hogy az Uniónak sem a dublini, sem az amszterdami találkozóján nem sikerült olyan megállapodásokig eljutni, amelyek a felvételi tárgyalásokra meghívott országok számára világos képet adhatnának az Unió jövőbeni struktúrájáról. Ezzel összefüggésben nem állapíthatók meg – a jövőbe is vezető világos követelményeikkel a – majdan vállalt kötelezettségek. E tény mögött az a sajnálatos helyzet húzódik meg, hogy az Európai Unió jelenlegi tagállamai éppen a *legfontosabb kérdésekben képtelennek bizonyultak a megegyezésre*. Nagy kérdés, hogy a felvételi tárgyalások alatt az Unió eljuthat-e a megegyezésig azokban a kérdésekben, amelyekben Amszterdamban nem sikerült megállapodni.

Félreértés ne essék. Az elmondottakkal semmiképpen sem szeretném megkérdőjelezni a már megindult tárgyalásokat. Sőt még azt sem kétlem, hogy adott esetekben a jelenlegi helyzet kedvező alkupozíciót is teremthet. Fennállhat azonban annak – *nem* a veszélye – de a *lehetősége*, hogy az Európai Unió struktúrája vagy funkciói (esetleg mindkettő) a jelenlegi csatlakozási tárgyalások lezárása előtt módosulnak, s így a megállapodás is módosítást igényel.

Ám a helyzetet reálisan szemlélve, ennek nem nagy a „veszélye”. Az Európai Unió strukturális változásának szükségességéről, a tagállamok jogi helyzetének módosulásáról sokféle elemzés születik, folynak a viták az Unión belül, s még inkább a tudományos irodalomban. Egyelőre azonban nem nagy a készség a változásoknak kedvező politikai akarat elősegítésére sem.

II.

Csaknem két évszázada már, hogy egy-egy nagy háború – először a napóleoni háborúk végét követően, a XX. században pedig a két világháború – befejezése után a győztes államok valamilyen tartós nemzetközi rend megteremtésére törekedtek. Ezek a kísérletek sorra kudarcot vallottak. Egyelőre csak a

második világháború után kialakult nemzetközi rend maradt tartós, elkerülve az újabb világégést. Ám ebben az időszakban is olyan háborúk keletkeztek, amelyeket részben nagyhatalmak vívtak a második világháborút követő, szerencsésnek aligha nevezhető, kézzel megvont határok, érdekszférák fenntartásáért, részben pedig újabb nemzeti vagy vallási közösségek törekedtek és törekednek függetlenségük megszerzésére. Ám ez a világrend sem a régi. A Szovjetunió felbomlása, Kína világhatalommá erősödése – hogy csak a két legfontosabbat említsem – alaposan átalakította a századunk nyolcvanas éveire szinte változhatatlannak tételezett nemzetközi „rendet”.

A napjainkra kialakult világra jellemző az egyes országok különböző szervezettséget elért szövetségeinek léte. Ezek esetenként tartósnak bizonyulnak, többnyire azonban formális jellegűek, nem képviselnek valódi gazdasági, még kevésbé tartós és hatékony politikai vagy katonai erőt. Szilárdságuk és jelentőségük változik. Az ASEAN (a Délkelet-Ázsiai Nemzetek Társulása) például a legutóbbi évig erőteljesen fejlődő organizációnak tűnt, amelynek hangadói igyekeztek háttérbe szorítani a térség európai kultúrájú országait, például Ausztráliát, s ez a törekvésük már a nemzetközi konferenciák porondján is megmutatkozott (ld. Kulcsár 1998.). A térség gazdasági problémáinak sokasodásával azonban (amely egyébként az európai–észak-amerikai országok és szervezetek segítő figyelmét is felhívta), úgy tűnik, rákényszerülnek a gazdaság hagyományos gyakorlatának, a munkaerő kezelésének és legalábbis a munkaszervezet bizonyos elemeinek felülvizsgálatára. Az Ázsia más területein megkísérelt szervezett gazdasági együttműködés feltehetően más okok folytán jutott kátyúba. Indiát és a környező államok gazdasági együttműködését megkísérlő SAARC (Dél-Ázsiai Társulás a Regionális Együttműködésre) több mint tíz esztendővel megalkotása után még ma is alig észrevehető a tagországokban vagy a világgazdaság területén s gyakorlatilag látszatélelet él. Latin-Amerikában – az Egyesült Államok nyomasztó jelenléte ellenére – láthatók az együttműködés bizonyos kedvező jelei, pl. a MERCOSUR (a Dél Kereskedelmi Közössége) jelentősen fejlesztette az érintett országok, azaz Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay kereskedelmi kapcsolatait.

A pozitív és a negatív példákat még sorolhatnám, ám valószínűleg sokkal inkább a sikerek és a kudarcok átfogó elemzése járna tanulságokkal az Európai Unió számára is, még ha jelentős – s széles értelemben vett – kulturális különbségekkel kell is számolni.

A példaként említett országok és szervezetek közelebbi, ám itt és most el nem végezhető elemzése feltehetően érdekes tanulságokkal járna az európai törekvések számára is. Az mindenesetre megállapítható, hogy történeti és kulturális tényezők folytán is, a most röviden keresztény Európaként megjelölhető országok alkothatják az Európai Unió legszervezesebben összetartozó területét. Nem sorolhatók tehát ide az ortodoxia országai, Görögország kivételével, amelynek történelme az európai kultúra legrégebbi hagyományainak egyik csoportját fejlesztette ki s hordozta az ortodoxia, majd a török megszá-

lás ellenére is. (Szeretném hangsúlyozni, hogy ezzel nem kívánám „kirekeszteni Európából” például Magyarország déli vagy keleti szomszédait. Annál is kevésbé, hiszen mindkét irányban fekvő szomszéd országokban jelentős magyar kisebbség él.) Ám kétségtelen, hogy maga az Unió is fokozatosan fejlődött ki, jelentős részben a politika alakulása igényeinek függvényében, illetőleg, ahogyan a felvételüket kívánó államok készen állottak elfogadni és képeseknek mutatkoztak teljesíteni a belépéssel járó kötelezettségeket.

III.

Magyarországnak az Európai Unióba való belépése értelemszerűen két alapfeltételtől függ. Nem pontos logikai sorrendben haladva: 1. az Uniónak az ország fogadására irányuló készségétől, illetőleg 2. az ország belépésre irányuló kívánságától és a feltételek teljesítésére irányuló hajlandóságától.

E két feltétel – úgy tűnik – adott. Az Unió meghívta Magyarországot a felvételi tárgyalások lefolytatására, mi több, ezek a tárgyalások már megindultak. Magyarország kifejezte készségét a belépésre, a tárgyalásokon való részvételre, így a feltehetően több évig tartó tárgyalások megindultak. Úgy tűnik, minden rendben van, az idő múlásának és esetenként talán kemény alkuk lezárásának kérdése, hogy az ország az Unió tagja legyen.

Kérdés azonban, hogy milyen változások várhatók az Unió alapelveiben, struktúrájában, éspedig még a tárgyalások idején. Hiszen céloztam már rá, hogy rendkívül fontos kérdések nyitva maradtak. Ezek a kérdések végül is valamilyen módon mindig a tagországok szuverenitásának a problémájához vezetnek, pontosabban ahhoz a kérdéshez, hogy az Unió tagállamai milyen mértékben és milyen célok érdekében képesek lemondani róla. Az alapvető cél a jelenleginél hatékonyabb *közös politika* megteremtése, lehetőségeinek biztosítása, ám olyan perspektívával, amely az adott ország jólétét és biztonságát növeli. Bízást megjósolható, ha erre a problémára nem sikerül kielégítő megoldást találni, akkor az Unió is bizonytalan, a határozatok meghozatalában nehézkes marad, a szükséges döntések halasztást szenvednek, a szervezet a döntések során fikciók használatára kényszerül, s a jelenleg már mutatkozó túlbürokratizálódása tovább folytatódik.

Természetesnek tűnik, hogy az államok egymáshoz való viszonyában a változások nem következnek be egyik napról a másikra. Különösen nehéz olyan változásokat elérni, amelyek az államok történetileg nem túlságosan régen kialakult sajátosságát, a *nemzeti szuverenitást* érintik. Különösen kényes ez a probléma, ha tudjuk, hogy a mai államok többsége szuverenitását még csak a második világháború után, illetőleg néhányan az utolsó évtizedben érték el. Az Unió számára perspektivikusan leginkább célravezető állapot, a *nemzeti szuverenitás csökkentésének, majd megszűnésének elérése* tehát csak lassan, a nemzeti érdekek és érzékenységek rendkívül óvatos kezelésé-

vel közelíthető meg. Számolni kell azzal, hogy ebben a folyamatban bármilyen türelmetlenség, elsietett lépés, vagy akár az érzékenység megsértése is jelentősen visszavetheti a kívánatosnak tekintett helyzet kialakulását.

Mindez azonban nem zárja ki, hogy először a tudomány, majd a politika szintjén ne fogalmazódjanak meg azok a helyzetek, s a hozzájuk vezető lépések, amelyek a történetileg helyesnek felfogott állapothoz visznek, s ne kerüljenek kihasználásra azok az alkalmak, amelyek lehetővé teszik, illetőleg segítik megvalósulásukat.

A hatékony Unió kialakítása szempontjából Európa most kedvező helyzetben van, ha természetesen hatnak ellentétes tendenciák is. A már megformált Európai Unió különösen vonzó a volt szocialista országok számára, ha ma már a lakosság széles rétegei számára világossá is vált, hogy a kívánatosnak elfogadott állapotok nem jelennek meg automatikusan a politikai rendszer megváltozásával, és az új gazdasági-társadalmi viszonyok sem alakíthatók ki könnyen, adott esetben akár súlyos áldozatok nélkül.

Korábban már utaltam arra, hogy ma az Európai Unió rendelkezik a leghatékonyabb szervezettel, s a sokféle nehézség ellenére, a leginkább reményteli jövővel. (Ez már a korábbi, az Uniót erősíteni kívánó – bár mint jeleztem, távolról sem mindig sikeres – tárgyalások előtt is jelentős volt. Ld. erre: Holland, 1993.) A szakirodalom röviden a következőkben látja az Európai Unió unikális sajátosságait. Mindenekelőtt az Unió rendelkezik a legfejlettebb és a legkomplexebb intézményi struktúrával. A tagországok kormányai igen magas politikai szinten és rendszeresen találkoznak. Jelentős hatáskörrel kialakított hivatali struktúra és széles jogkörű nemzetközi bíróság biztosítja az Unió elveinek és elfogadott szabályainak megfelelő rendszeres és folyamatos „kormányzati” működését. Az Európai Unió *nem felelős más nemzetközi szervezetnek*, és ezzel együtt a tagállamok fontos kezdeményezési és döntési jogokat adtak át az Uniónak. Így azután más nemzetközi szervezetekhez viszonyítva messze nagyobb döntési lehetőségekkel rendelkezik. Ez a jogköre ma is olyan nagy, hogy adott esetben, különösen két tagállam (az Egyesült Királyság és Dánia) sokallja is az Unió szupranacionális döntési lehetőségeit. (Nugent 1995:430–431.) Ez a helyzet a munkáspárti kormánnyal sem változott, holott az 1997. évi választásokig egyes tagországokban, elsősorban Németországban és Franciaországban ellentétes várakozások éltek. A munkáspárti angol kormány mind a mai napig igyekszik visszafogni a szupranacionalitás erősödését. (Mint ismeretes, az Egyesült Királyság egyelőre nem is vállalta az Unió új pénznemének, az eurónak a bevezetését.)

Ha áttanulmányozzuk az Európai Unióval foglalkozó irodalmat, találkozunk olyan feltevésekkel is, amelyek az Unió erősödését összekapcsolják a demokrácia „visszavonulásával”. Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a választók nem képesek befolyásolni az euro-testületek összetételét, sőt az Unió egészében véve nem olyan politikai rendszer, amelyben a választói akaratot kifejező

szavazások nagy jelentőséggel bírnának, vagy amelyben a tisztségviselőket a választók felelősségre vonhatnák tevékenységükért. (Schmitter 1995:7.)

Nem meglepő, hogy az Európai Uniónak már jelen fejlettségi szintjén is felmerül a tagállamok és az Unió demokratikus berendezkedése jövőjének kérdése.

A kérdéssel foglalkozó szakirodalom végkövetkeztetése szerint a demokrácia, a legitimitás és a hatékonyság problémája az Európai Unión belül nem oldható meg a tagállamok jelenlegi helyzetéből kiindulva. A megoldás új, a jelenlegi korlátoktól elszakadt gondolkodást igényel, ám a megoldás semmiképpen sem várható a közeli jövőben. (Ld. erre Andersen–Eliassen 1996.) Meggyőződésem azonban, hogy az Unió működése és a demokrácia összeegyeztetése az idő múlásán túlmenően új típusú gondolkodást is igényel. Egy új politikai jelenség rendkívül komplex problémái, és a politikai berendezkedés hagyományos, de megőrzendőnek látott érdekei, valamint új intézmények és értékek megjelenése, sőt mindezek összeegyeztetése hosszú időt és sok tapasztalatot igényel. A tagállamok jelentős mértékben még mindig eltérő vagy annak felfogott érdekei, a hozzájuk társult gondolkodástól való elszakadás nehézségei valószínűleg még hosszabb időre sikeresen nehezítik az új szervezeti, cselekvési és gondolkodási módok sikeres áttörését.

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, S.S. and Eliassen, K. (1996): Introduction: Dilemmas, Contradictions and the Future of European Democracy. In: Andersen, S.S. and Eliassen, K.: *The European Union: How Democratic Is It?* London: Sage.
- Andersen, S.S. and Burns, T.L. (1996): The European Union and the Erosion of Parliamentary Democracy: A Study of Post-parliamentary Governance. In: Andersen–Eliassen: *The European Union: How Democratic Is It?* London: Sage.
- Andersen, S.F. and Eliassen, F.A. (1996): Democracy: Traditional Concerns in New International Settings. In: Andersen–Eliassen: *The European Union: How Democratic Is It?* London: Sage.
- Holland, S. (1993): *The European Imperative. Economic and Social Cohesion in the 1990s*. Nottingham: Spokesman.
- Kulcsár, K. (1998): A csatlakozás politikai dilemmái. In: *Az integráció: történelmi kihívások és válaszkísérletek*. Európai Tanulmányok 2. Budapest. MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Ludlow, P.–Ersboll, N.–Barre, R. (1995): *Preparing for 1996 and a Larger European Union: Principles and Priorities*. Brussels: Centre for European Policy Studies.
- Nugent, N. (1995): *The Government and Policies of the European Union*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Richardson, J. (Ed.) (1996): *European Union. Power and Policy-Making*. London and New York: Routledge.
- Szűcs, T.–Kende, T. (1997): *Maastricht árnyékában. Európai Tükör*, II. évfolyam, 6.
- Valki, L. (1997): *Az Európai Unióhoz csatlakozó államok szuverenitása. Európai Tükör*, II. évfolyam, 3.

SOME POLITICAL PROBLEMS OF THE EURO-ATLANTIC INTEGRATION

Summary

The question the paper addresses is whether the European Union should establish a social, economic and political unity as well, besides handling issues of economics and politics in a narrower sense of the term. After giving a brief account of the historical background of the European Union, the author calls attention to significant changes in the interpretation of sovereignty, pointing towards its reduction. As far as the nature of the future – expanded – Union is concerned, even the documents laying down its basic principles are undecided about it, though its supra-national character has been strengthened. Apparently the present member-states of the Union have been unable to agree on the most important structural issues, thus future obligations remain uncertain.

As the principles of integration and expansion remain unclear, the talks on accession carry uncertainties in themselves. The basic issue is how the EU will create a more effective common policy, guaranteeing the well-being and security of its members. Some critics even raise the issue of the future loss of democracy, of the effectiveness of voting. However, such a new formation will require an entirely new political thinking the emergence of which is lengthy and involves difficulties.

SIMAI MIHÁLY

A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A tudomány nem azonos az empirikus kutatásokból vagy az előgyártott absztrakt elméleti modellekből levont következtetésekkel, sem pedig a gyakorlat tapasztalati általánosításával. Fejlődésének és felfedezéseinek folyamata az elméletekkel, a valósággal és önmagával történő állandó szembesítések és összeütközések sorozata. Ezek vezetnek rendszerint a természet és a társadalom lényeges jelenségeinek és változásainak mélyebb megértéséhez. E tekintetben a társadalomtudományok és a természettudományok nem különböznek. A kritikus hozzáállás és a valósággal történő szembesítés különösen lényeges a társadalomtudományok számára, amelyek állandóan ki vannak téve az apologetika veszélyeinek, tekintettel társadalmi beágyazottságukra. A társadalomtudományok számára is igen fontos útmutatássá vált ugyanakkor Szentgyörgyi Albert egyik megjegyzése a természetre vonatkozóan, miszerint ha értelmes kérdéseket teszünk fel a természetnek, rendszerint értelmes válaszokat is kapunk.

DISZCIPLÍNÁK ÉS PARADIGMÁK

A XX. század végén sokan marasztalják el a társadalomtudományokat azért, mert sem átfogó konstruktív és új kritikát nem adnak a mai társadalmakról, sem meggyőző és elfogadható javaslatokat és alternatívákat nem tudnak ajánlani lényeges problémáik megoldására. Ennek okait egyesek a különböző, ma létező iskolák, irányzatok gyengeségeiben, az egyes tudományterületek túlzott diszciplináris elzárkózottságában és korlátozottságában látják. Más vélemények szerint a társadalomtudományok a paradigmaváltás szakaszában vannak.¹

Nem kevés társadalomtudós vallja azt a nézetet közvetlenül vagy közvetve, hogy a globalizáció az új paradigma, amely körül fel kell majd épülnie az adott tudományok új elemzéseinek, felfedezéseinek, javaslatainak.² Sokak szerint ez a paradigma, amelynek fogalma sem tisztázott kellőképpen, váltja fel azt a társadalomtudományokban általánossá vált koncepciót, amely a társadalmak problémáinak elszigetelt állami egységek keretében zajló folyamatok elemzésére épült. E tanulmány keretében egyrészt arra a kérdésre igyekszem

választ keresni, hogy indokolt-e a globalizációs folyamatot centrális paradigmának kikiáltani, másrészt igyekszem megvilágítani, hogy e folyamat milyen változásokat eredményez vagy igényel a társadalomtudományi kutatások tematikájában és módszereiben.

A globalizáció fogalma egyébként nem a társadalomtudományok „találmánya”. Az újságírás, az üzleti élet és a politika szakzsargonjában született s minden valószínűség szerint a globális problémák fogalmával kapcsolatban került be először a tudományok szótárába. A társadalomtudományok egyébként gyakran vesznek át és használnak olyan fogalmakat, amelyek kezdetben nem eléggé tisztázottak, nehezen értelmezhetők, több dimenziósak, nemegyszer vitatottak és a köd körülöttük csak lassan tisztul. Az új paradigmának szánt globalizáció fogalmáról és jelentőségéről továbbra is vita folyik. Könyvek, folyóiratcikkek tucatjai jelentek meg a témáról csupán az elmúlt 2–3 évben a nemzetközi szakirodalomban. Ezek igen sok területen járultak hozzá a globalizációs folyamat különböző oldalainak és összefüggéseinek megvilágításához. Ezek azonban ritkán vitatkoznak egymással. A résztvevők rendszerint egy adott diszciplína keretében maradnak (politológia, szociológia, közgazdaságtudomány, jog) s ezen belül is valamelyik új vagy hagyományos elméleti bázisról kiindulva igyekeznek magyarázatot adni a fogalomra, illetve jellemzik a folyamatokat.³

A globalizációs kihívás a társadalomtudományoktól mindenekelőtt annak megvilágítását követeli meg, hogy melyek világ gazdasági, nemzetközi politikai és társadalmi feltételei, körülményei, s hogy milyen területeken változtak meg hajtóerői a század eleji viszonyokhoz képest, amelyeket sokan a folyamat kezdeteinek deklaráltak.

A változások minden tekintetben igen lényegesek. Egy évszázaddal ezelőtt a világpolitikában az imperialista doktrína és gyakorlat uralkodott, a világ néhány egymással versengő birodalomra osztdott. A globális gondolkodás a birodalmi stratégiákhoz kötődött. Az internacionalizálódás mai politikai környezete a csaknem 200 államra épülő, hierarchikus hatalmi struktúra. A gyarmatbirodalmak, a Szovjetunió és más államok szétesésének következtében igen nagyszámú olyan állam jött létre, amelyik a nemzetközi kapcsolatrendszer nélkül nem tudna működni. A gazdaság globalizálódásának folyamatai szoros kölcsönhatásban fejlődnek a *politikai globalizálódással, amelyik a nemzeti államok szerepének, a nemzeti szuverenitás érvényesíthetőségének és érvényesítésének sajátos módosulása*. A politikai globalizáció jelentős mértékben az államok kölcsönös kötelezettségvállalása alapján a nemzetközileg közösen meghatározott szabályok, magatartási normák szerepét növeli és bizonyos területeken korlátozza cselekvési szabadságukat. A gazdasági globalizáció függ tehát az államok politikai hajlandóságától a liberalizálásra és a deregulációra, valamint hatalmi helyzetüktől is érdekeik érvényesítésére.

A gazdasági globalizálódás a XX. század végén olyan lényeges folyamatok összességéként fogható fel, mint javak, szolgáltatások, tőke, technika, infor-

mációk nemzetközi áramlásának bővülése és jelentőségének növekedése a nemzetgazdaságok számára⁴, az emberek államok közötti mozgása, a világ-gazdasági orientáció a kereskedelemben, a tőkebefektetésekben és más tranzakciókban a vállalatok szintjén, a piacok térbeli és institutionális integrálódása a termelés és a fogyasztás homogenizálódása, szabványosodása, a jogrendszerek hasonulása, egyre általánosabban elfogadott nemzetközi szabályok és normák kialakulása az államközi szervezetek és együttműködési rendszerek tevékenysége nyomán. A folyamat centruma a gazdaság, de elősegítésében vagy akadályozásában, mint említettük, az államok gazdaságpolitikája jelentős szerepet játszik. Az államok vállalják ugyanis, hogy lemondanak gazdaságuk lényeges területeinek ellenőrzéséről. A gazdasági és politikai globalizálódás oka és következménye is az *univerzálódás*, a nemzeti intézmények és szabályozók növekvő hasonulása, valamint a jogok és politikai döntések konvergálása a politikai rendszer működése szempontjából lényeges területeken, amelyik ugyancsak hozzájárult az államok kölcsönös függőségének erősödéséhez, egymásra hatásuk intenzitásának növekedéséhez.

ÚJ NEMZETKÖZI FELTÉTELEK

E tanulmányok témája szempontjából a globalizálódás folyamatát különösen nagymértékben ösztönző tényezők közül csak néhány fontosabbat emelek ki.

1. Az 1960-as évek óta kibontakozó új tudományos és technikai átalakulás hatalmas mértékben kiterjesztette az emberi tevékenységet: a világűrre, a biológiai folyamatok és az anyagok tulajdonságainak befolyásolására. Lehetőséget adott minden korábbi képzeletet felülmúló méretekben az információk kezelésére, tárolására és továbbítására. Az új technika jellegét és következményeit illetően minden korábbi technikai változásnál nagyobb mértékben átfogó és univerzáló hatású. A tudomány, amelyik hatását illetően mindig is nemzetközi volt, de a nemzeti tudós közösségekből kialakult mozaikot jelentett, lényegesen nagyobb mértékben nemzetköziesedett a katonai és polgári együttműködési programok, egymásra épülő hálózatok, az egyetemek és kutatóintézetek kapcsolódásai, a tudósok számottevően megnőtt nemzetközi mobilitása és a transznacionális társaságok K+F tevékenysége nyomán. A technikai átalakulás a nemzetközi versenyben jelentős előnyökhöz juttatott egyes országokat és vállalatokat a katonai és a polgári termelésben s minden korábbinál jobb lehetőséget nyitott számukra a globális expanzióhoz. A technikai fejlődés hatására számottevően megnövekedett és lényegesen olcsóbbá vált az áruk, a tőke, a tudás, a technika és az információk nemzetközi mobilitása. A sugárhajtású repülőgépek, a konténerszállító hajók, a szupertartályhajók, a szállítás, a közlekedés és a távközlés technikai fejlődése, s különösen a műholdakon sugárzott TV-adások a földet összezsugorították. Az új technika, kommunikációs technika a tranzakciókhoz szükséges idő és költségek csök-

centésével, az információáramlás gyorsaságának és megbízhatóságának növelésével radikális változásokat tett lehetővé a pénz- és tőkepiacok működésében s a nemzetközi menedzsmentben. A technikai fejlődés is hozzájárult a világ valamennyi országát érintő ún. globális problémák kialakulásához, mint pl. a globális természeti erőforrások és természeti környezet gondjai, amelyek csak közösen kezelhetőek.⁵

2. *A hidegháború a vezető ipari országok politikai hatalmi elitjét közelebb hozta egymáshoz, elsősorban a közös ellenféllel szembeni stratégiai érdekek alapján. Sajátos tömbfegyelem alakult ki, amely korlátozta a hatalmi versengést a tömbök keretei között. Emellett a fejlett ipari országokban, az államközi viszonyok formálásában olyan erők kerültek túlsúlyba, amelyeknek alapvető érdekei fűződnek a piaci korlátok s a mobilitást akadályozó tényezők lebontásához.* A vezető ipari országok többségében a politikaformáló gazdasági és a politikai hatalmi elitek ez irányú törekvéseiket meghatározott mértékben és intenzitással érvényesíteni is tudták a multilaterális rendszerben is. A globalizációban különlegesen fontos szerepet játszott az amerikai hegemonia. Az USA sajátos globális struktúraformáló hatalommá vált, amely nagymértékben képes volt meghatározni a világgazdaság technikai és gazdasági szerkezeti átalakulásának irányát és a második világháborút követő évtizedekben a liberalizálódás és a dereguláció legfőbb ereje volt a multilaterális rendszerben. (Fennmaradtak s időről időre megerősödtek ezzel szemben álló erők is az USA-ban s más államokban is.) A deregulációs intézkedések közül különösen fontossá vált a tőkemozgás szabadságát akadályozó pénzügyi korlátok lebontása a nemzetközi tőke- és pénzpiacok működéséhez és gyors bővüléséhez elengedhetetlenül szükséges konvertibilitás megteremtése, a piacra kerülés szabadságát és a gyakran nagy haszonnal kecsegtető szektorok megszerzését gátló állami tulajdon privatizálása.

3. *Az első világháborút követő néhány évtizedes visszaesés után folytatódott a nagy társaságok bővülésének, nemzetközi területi és ágazati expanziójának folyamata⁶. E társaságok számára egyidejűleg növekedett meg a globális expanzió lehetősége és szükségessége.* Ma mintegy negyvenezer globális döntési centrum működik a világgazdaságban, több mint 260 000 vállalkozással a világ 150 országában. E társaságok tevékenységének közvetlen következménye a gazdasági globalizálódás egyik fő hajtóereje, a *transznacionalizálódás*. Ez a nemzetgazdaságok termelési és jövedelmi viszonyainak alakulására olyan közvetlen hatások összessége, amelyik lényegében az államok érdekeitől független nemzetközi vállalati döntési centrumokból indul ki, s globális vállalati érdekeknek rendel alá a különböző nemzetgazdaságokban folyó tranzakciókat, s a nemzeti termelést és szolgáltatást közvetlenül integrálja globális vállalati rendszerekbe. Ennek alapján megfogalmazható, hogy egy valóban globalizálódott gazdaság az, amelyet a transznacionális társaságok és pénzintézetek uralnak, s ezek műveleteikben nincsenek tekintettel az államhatárookra, a nemzetgazdasági szabályzókra és a nemzeti politikai felté-

telekre⁷. A gazdasági folyamatok globalizálódása tovább erősítette a transznacionális társaságok szerepét s segítette új transznacionális társaságok létrejöttét. Az „új jövevények” a mikroszférában mindenekelőtt a tudományos és technikai átalakulás új vívmányaira, valamint a fogyasztás és a termelés ágazati és térbeli elhelyezkedésének változásaira építik pozícióikat a versenyben.

4. *A tömegkommunikációhoz is kapcsolódó, nagymértékben szervezett demonstrációs hatás a globalizáció társadalmi következményei terjedésének egyik legjelentősebb motorja.* Az emberek a világon keresik szükségleteik kielégítésének legjobbnak vélt módjait. Az életstílus, a fogyasztási szokások közelednek azokhoz a nemzetközi formákhoz, amelyeket a tömegkommunikáció és a nemzetköziesedő kiskereskedelmi, szuper- és hipermarket hálózatok kivetítenek. Ezek először a lakosság magasabb jövedelmű rétegeihez jutnak el. E rétegek életstílusa és fogyasztási szokásai szabványosultak a legnagyobb mértékben. A farmernadrág, a gyorskiszolgáló étterem, a fejlett ipari országok tömegkultúrájának olcsó termékei gyakorlatilag elárasztják a világot, de mindenekelőtt a városokat. *Sajátos módon univerzálódik a bűnözés is. A kábítószer-kereskedelem, a prostitúció, a nemi erőszak és a korrupció hasonlóvá válnak mindenütt.*

5. *A nemzetköziesedés folyamatainak rendkívül kedvezett a világtermelés és fogyasztás gyors és viszonylag széles bázison kibontakozott növekedése. A foglalkoztatottság és a jövedelmek viszonylag gyors növekedésének feltételei mellett az államok könnyebben liberalizálták nemzetközi kereskedelmüket, pénz- és tőkeforgalmukat.* A külkereskedelem és a tőkeáramlás bővülése előmozdította sok ország gazdasági növekedését is, s a kedvező globális konjunktúra lehetőséget adott a nemzetközi piacokra épülő fejlesztési stratégiák sikeres végrehajtásához. Az is világossá vált ugyanakkor, s a történelmi tapasztalatok is erre utalnak, hogy a nemzetköziesedés, a globalizálódás nem visszafordíthatatlan folyamatok. Előrehaladásuk a jövőben is attól függ, hogy a vezető ipari államok mennyire találják meg számításait a liberalizációban, s a dereguláció folytatásában. Kedvezőtlen világgazdasági feltételek esetén jelentős visszaesések sem zárhatók ki.

A fentiek alapján egyértelműen megfogalmazható az is, hogy számottevően megnőtt a nemzetközi gazdasági, politikai, jogi és institutionális változások, a kooperációs lehetőségek és ezeknek az államokra, vállalatokra és az egyénekre gyakorolt hatásai elemzésének szükségessége. A feszültségek és konfliktusok, s kezelési lehetőségeinek megvilágítása ugyancsak kulcsfontosságúak a jövő szempontjából a társadalmak életének szinte minden területén, a demográfiától a lélektanig és a kriminológiáig. Igen lényeges alapvető stratégiai fontosságú kérdések várnak válaszra, vagy legalábbis magyarázatra globális, regionális és nemzeti szinten. Ezek közül csak néhány olyan közös problémára és feladatra kívánok itt utalni, amelyek gyakorlatilag egyidejűleg lényegesek jó néhány társadalomtudományi terület számára.

NÉHÁNY KÖZÖS FELADAT

1. *Először is szükséges azoknak a közös rendezőelveknek megfogalmazása, amelyek elősegítik a globalizáció lényegének és következményeinek tisztázását.*

Négy kérdéskört tartok szükségesnek ebben az összefüggésben kiemelni, amelyek keretként szolgálhatnak a témához:

a) *Az interaktív kapacitások szerepének és fejlődésének kutatása.* Ennek keretében a társadalmak, államok vagy vállalatok, civil szervezetek képességeit kell elemezni. Mennyiben alkalmasak ezek a nemzetközi kapcsolatok mai és jövő rendszerében való részvételre, a kommunikációra az áruk, a szolgáltatások, a pénz, a tőke, az emberek és az információk nemzeti határokat átlépő mozgására, a közmegegyezésre épülő nemzetközi jogalkotásra. Mennyiben integrálódhatnak ezek a képességek a nemzetközi intézmények és szervezetek közös képességeivé az adott területen?

b) *A nemzetközi gazdasági, politikai és ökológiai rendszer struktúrájának és a változások dinamikájának kutatása.* Melyek egy-egy adott szakaszban a nemzetközi rendszer főszereplői (pl. államok, vállalatok, nemzetközi szervezetek), hogyan helyezkednek el ezek a politikai és gazdasági hierarchiában, milyen a viszonyuk egymáshoz, hogyan változnak érdek- és értékviszonyaik, milyen hatással vannak rájuk a globalizációs folyamat főbb következményei, mennyire tudják a változásokat befolyásolni, kivédeni, illetve azokhoz alkalmazkodni? (Állami politikák, bilaterális és multilaterális szabályok.) Az elmúlt évtizedekben egyre újabb államok s vállalatok kapcsolódtak be a világkereskedelmi rendszerbe és a nemzetközi tőkeáramlások hálózatába. A világgpiaci kapcsolatrendszer fő területeiről korábban kirekedt volt szocialista országok, valamint Kína és Vietnam világgpiaci integrálódása képviselik e tekintetben a legújabb fejleményeket. Jelentős változásokhoz vezetett azonban a világgpiac térszerkezetében az is, hogy korábban elmaradottnak számító államok képesnek bizonyultak gyors műszaki és gazdasági átalakulásra és jelentősen megnövelték világgazdaságj szerepüket, versenyképességüket. Mennyiben jelent mindez felzárkózást a fejlett világhoz, s egyáltalán, elősegíti-e a globalizáció az elmaradottabb országok felzárkózását, vagy ezzel ellentétes hatásokat vált ki? Részben a világgazdaság térszerkezetének átalakulásával függ össze a regionális integrálódás és a globalizációs folyamat közötti viszony konfliktuossága, illetve harmonizálhatósága is. A regionális integrálódás lehet a globalizálódás lépcsőfoka is, de képezhet azzal szemben álló erőcentrumot. A komplex rendszerben egyébként állandóan jelen van a globalizálódással, illetve a regionalizálódással szemben a dezintegrálódás, a szétesés is. A globalizáció mellett, illetve ezzel szemben különböző ellenható erők is működnek, illetve maga a folyamat is létrehoz ilyeneket.⁸

c) *A kölcsönhatásokat, a kölcsönös függőségi viszonyokat közvetítő folyamatok megvilágítása és kölcsönhatásaik kutatása:* nemzetközi áramlások mint

önálló területek, pl. külkereskedelem, nemzetközi pénz- és tőkeáramlás, a technika nemzetközi forgalma, migráció stb. Melyek az áramlások fő ösztönzői, korlátai, az előnyök és a hátrányok megoszlása? Milyen nemzeti és nemzetközi szabályok érvényesülnek az adott területeken? Különösen fontosá vált a nemzetközi pénzügyek szerepének elemzése a globalizációs folyamatban. A nemzetközi pénz- és tőkepiacok rendkívül gyors bővülése és globális összekapcsolódása, a nemzetközi áru- és szolgáltatásforgalom növekvő függősége a tőkeáramlásoktól és a nemzetközi vállalati rendszerek stratégiájától új kockázati és versenyfeltételeket teremtett. A pénz- és tőkepiacok a századvég világgazdaságában a kapcsolatok nélkülözhetetlen s egyben legsebezhetőbb hálózatát alkotják. A műveletek technikája és gyorsasága különösen megnehezítette az ellenőrzést. Mindehhez járulnak a valutáris rendszer gyengeségei és az árfolyammozgások bizonytalansága. A nemzetközi gazdasági kapcsolati rendszer egyik lényeges dilemmája lett az, hogy a világgazdasági viszonyok alapvetően piacorientált fenntartása mellett lehetséges-e az új globális pénzügyi kockázati tényezők hatékonyabb kezelése, s ennek milyen intézményes formái a célravezetőek. Feloldható-e az ellentmondás, amelyik egyrészt annak következménye, hogy a világ vezető államai és nagyvállalatai továbbra is szükségesnek tartják a dereguláció folytatódását és a liberalizálódást a nemzetközi pénzügyi piacokon, másrészt növekvő biztosítékokat szeretnének elsősorban a spekulatív tőkemozgásokkal és az árfolyamváltozásokkal összefüggő kockázat csökkentésére?

d) *Az elméletek, eszmék, értékviszonyok kutatása.* Mint közismert, a globalizálódás reális folyamatait messze megelőzték a világ jövőjével foglalkozó különböző „világmegváltó” eszmék. Ezek között sok úttörője volt valamilyen, az emberiség számára optimálisnak tartott világrend kialakításának. Már igen korán megjelentek az olyan eszmék, amelyek a világot sajátos értékrend alapján szerették volna egyesíteni, s ebből kizárták mindazokat, akik más értékeket vallottak az egyének és a társadalom viszonyában, a hatalom gyakorlásában és az államközi kapcsolatok normáiban. A XX. század végén a globalizációval kapcsolatban, leegyszerűsítve, három eszmei irányzat léte és összeütközése figyelhető meg. Ezek közül kettő lényegében elfogadja a globalizációt, de különböző értékeket vall, míg a harmadik szemben áll vele. Az egyik a *globalizmusnak a kollektív, közösségi eszméken alapuló, lényegében humanista megfogalmazása*, amelynek centrumában az egyenlőségre, az emberi jogokra, a háború és erőszak nélküli fejlődésre épülő ún. pluralista és szociális világ koncepciója áll. Ebben sajátos eszmei találkozási pontok jöttek létre a szociáldemokrácia, a zöld mozgalmak, a kereszténység, mindenekelett a mai katolikus egyház és különböző, olyan tudományos csoportok között, mint pl. a Római Klub. A szociális világ koncepciójától nagymértékben eltér egy másik, a neoliberais, libertariánus megközelítés, lényegét illetően a *piacgazdaságra épülő univerzalizáló, technokrata globalizáció eszmerendszere*, amelyik a technikai fejlődés, a piacok és a nemzetközi vállalatok érdekeiből kiindulva

fogalmazza meg a globalizálódás céljait és eszközeit, s a piaci viszonyokat tekinti az egyéni jólét megteremtése legfőbb forrásának a globális rendszerben is. Egyesek ezt a transznacionális társaságok ideológiájának tekintik és a társadalmi darwinizmus nemzetközi megfogalmazódásaként fogják fel annak alapján, hogy lényegében természetesen tekinti a globális versenyt, elfogadja, sőt maximálisan hasznosítani igyekszik a globális egyenlőtlenségeket, ellenzi a globális redisztribúciót a szociális problémák enyhítésében. A harmadik kategóriába több nézetkör sorolható, az egyik a nemzet központú megközelítés, a globalizációs folyamatot szinte kizárólag az állami, nemzeti, a nemzetbiztonsági érdekek szemszögéből vizsgálja s a célja ezek maximális érvényesíthetősége. Ez a nézetrendszer esetenként elfogadja ugyan a globalizálódás előnyös oldalait az adott ország szemszögéből, de azonnal befelé fordul, ha érdekeit a folyamat sérti. Egy másik, a globalizálódással és annak főszereplőivel egyértelműen szembenálló nézetrendszer a *neonacionalizmus és a nemzeti populizmus*. *Sajátos helyet foglalnak el az eszmék tárházában azok a nézetek, amelyek elsősorban a fejlődő világban hódítottak teret, s a globalizálódást a nyugati világ eszközének tekintik hatalmának kiterjesztésére.*

Nyilvánvaló azonban, hogy az említett három fő eszmei irányzat keretében, illetve azok mellett más irányzatok is léteznek és sok olyan kérdés fogalmazódott meg, amelyek tanulmányozása, illetve a válasz keresése igen fontos lehet az alternatívák és szükséges viták szemszögéből is. Ilyen kérdések pl., hogy alkalmazhatók-e a globalizációs folyamat megvilágítására az „evolúciós” elméletek? Felfogható-e úgy az emberi társadalom fejlődése, mint egy törvényszerű, többé-kevésbé lineáris folyamat, amely a család-nemzetségtörzs-nemzet lépcsőfokon keresztül vezet globális emberi közösség kialakulásához, vagy pedig egyidejűleg több irányban is változik az emberi társadalom, s pl. a globalizáció hatására erősödik a tradicionalizmus, nő a helyi kis közösségek fontossága. Milyen alternatívák lehetségesek a globalizációval szemben? A regionalizmus mennyiben jelent kedvezőbb alternatívát? Kialakulóban vannak-e közös globális érdekek, s ezeket kik hivatottak képviselni. Csupán egy útja van-e az emberi társadalom igazodásának az új technikai korszak, a nemzetközi verseny követelményeihez? Egypályás vagy többpályás folyamat-e a globalizálódásra épülő modernizáció? Vannak-e a mai feltételek mellett alternatívák a különböző civilizációk számára? Miképpen alakul majd bolygónkon a különböző civilizációk egymáshoz való viszonya? Van-e realitása annak, hogy a két társadalmi rendszer konfliktusai helyébe a civilizációk közötti konfliktus lép, mint az elkövetkező konfrontációk fő forrása?

2. *Minden társadalomtudomány számára lényeges kihívás a globalizáció egyik, a tudományos elemzés szempontjából igen fontos következménye, a nemzetközi viszonyok komplexitásának növekedése. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a világgazdasági rendszer összetettebbé, nehezebben áttekinthetővé és nehezebben kezelhetővé vált. Jelentős mértékben megnőtt a politi-*

kai, gazdasági, társadalmi és intézményi, jogi, szervezeti és ökológiai feltételek kölcsönhatása. A társadalmi idő gyorsult és a globális térszerkezet zsugorodott. A növekvő komplexitás sajátos lényeges forrása az érdekek és az ellenérdekek alakulása a globalizációs folyamatban. A komplexitást növelte az államok és a világgazdasági viszonyok formálásában jelentős szerepet játszó transznacionális társaságok sajátos, nemegyszer igen konfliktusos érdekek- és értékviszonyainak alakulása, ami egyebek között a nemzeti érdekek definícióját is megnehezítette.

Izgalmas és fontos társadalmi kérdések is válaszra várnak. Ezek között egyik legfontosabb annak megvilágítása, hogy kik a globalizáció tényleges nyertesei és vesztesei? Hogyan hat a globalizációs folyamat a foglalkoztatottság és a társadalom szerkezetére? Fenntartható-e a teljes foglalkoztatottság egy liberalizált világgazdasági rendszerben? Miképpen változtatja meg a globalizációs folyamat a különböző rétegek arculatát, érdekek- és értékviszonyait, egymáshoz és az államukhoz való viszonyát, milyen hatással van belső konfliktusaira az államok keretei között, s miképpen hat nemzetközi viszonyaira. Igaz-e az a feltételezés, miszerint a globalizációs folyamat a társadalmi osztálykategóriákat módosítja azáltal, hogy a társadalmakat 3 csoportra osztja: a globalizált gazdaságba integrálódott rétegek, a globalizációs folyamatokból kirekedtek és a közbülső rétegek, amelyek részlegesen bevonódnak a globálisan integrálódott szektorokba, tevékenységekbe. Hogyan hat a folyamat a világ lakosságának ma is jelentős hányadát kitevő parasztságra?

Igen lényeges új kérdések fogalmazódnak meg a nemzeti és nemzetközi intézményrendszer területén is a globalizációval kapcsolatban. Az egyik ezek közül az állam szerepének és a nemzeti szuverenitás értelmezésének változása. Az előzőekkel összefüggésben választ kell adni arra a kérdésre is, hogy a transznacionalizálódás feltételei mellett merre tart az állam mint szervezeti egység, az elhalás felé, vagy éppen ellenkezőleg új, a múlthoz képest más, de lényeges szerepet kap a globalizáció révén? Hogyan változnak az államhatárok funkciói? (Mint ismeretes, 5 funkciót látnak el az államhatárok: védelmi, jogi, gazdasági, ideológiai és társadalomlélektani.) Az államok a globalizálódó világban sajátos versenybe kerültek a káros következményeket kivédő és az előnyök realizálásával kapcsolatos képességekben. Milyen következményekkel jár az a folyamat, hogy a liberalizálódás hatására az állam szerepe nagyobb mértékben gyengül a fejlődő, mint a fejlett ipari országokban? Ez utóbbiak esetében az állam lényegesen jobb lehetőségekkel rendelkezik a nemzeti érdekek megfogalmazásában, védelmében s érvényesítésében a nemzetközi tárgyalások során. Az állam szerepe lényegesen passzívabbá válik a fejlődő országokban (és talán a volt szocialista országok többségében is), s képességei is sokkal gyengébbek a közérdek érvényesítésére. Sokkal könnyebben válik az ilyen országokban a magánvállalkozók meghatározott csoportjainak eszközévé. Mennyire igaz az a gyakran hangoztatott álláspont, hogy az államok kölcsönös függőségének növekedése, az emberi jogok nemzetközi

forrásainak elismerése számottevően korlátozta az államok szuverenitását, s annak hagyományos „westphaliai” értelmezése nem érvényes többé. Milyen mértékben lehet a jövőben különálló kérdésként kezelni a belső és a nemzetközi jogrendet. Ugyancsak lényeges kérdésként fogalmazódik meg az is, hogy mikor, milyen feltételek mellett lehetséges a humanitárius meggondolásokból kiinduló külső beavatkozás.

A globalizálódás politikai, hatalmi összefüggései napirendre tűzték a hatalom nemzetközi gyakorlásának normáit és korlátait, s a világ globális, közös, az érdekek és célok harmonizálhatóságára épülő kormányzásának lehetőségeit, korlátait, illetve ennek intézményeit. Rendkívül fontossá vált számos területen az államok együttélésének biztosíthatósága szempontjából a nemzetközi szabályozás. A legközvetlenebbül a nemzeti jogrendszert természetesen azok az egyezmények érintik, amelyeket az államok a különböző nemzetközi gazdasági együttműködési rezsimek keretében kötnek, s ezek száma megközelíti az ötszázat. Kérdéses, hogy mindez mennyire univerzálja a nemzeti jogrendszereket, s milyen mértékben kerül pl. konfliktusba mindez a nemzeti közjoggal?

Egyes gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokra és jelenségekre lehetséges elszigetelt közgazdasági, szociológiai, politológiai és jogi magyarázat. Lényeges kérdésekben azonban a válasz aligha értelmezhető az adott kérdések társadalmi beágyazottságának és más közegekre gyakorolt hatásainak figyelmen kívül hagyásával. Az is lényeges, hogy mindezt milyen szinten célszerű elvégezni, a kis közösségek, az államok vagy a globális rendszer legyenek-e az elemzés tárgyai? A társadalomtudományok számára minden korábbinál fontosabb követelményként fogalmazódik meg az interdiszciplinaritás és ún. határtudomány területek erősítése. A válaszkeresés a nemzetközi hatások intenzívebbé válására, jellegük, következményeik feltárására, kezelhetőségükre és kezelésükre már az eddigiekben is jelentős változásokhoz vezetett a társadalomtudományok struktúrájában, módszereiben.

Az eddigi változások is ösztönözték új tudományterületek kialakulását. Új diszciplínák váltak elfogadottá, mint pl. a nemzetközi gazdaságtan, a nemzetközi szociológia. Igen gyors a nemzetközi politikai gazdaságtani megközelítés terjedése is.⁹ Új területekkel bővült a nemzetközi jog, amelynek fontossága különösen jelentős mértékben megnőtt a hidegháború utáni szakaszban, amikor is a katonai erő szerepe globális méretekben csökkent az államok közötti kapcsolatokban.

3. *A komplexitás lényeges következményei a nagyobb bizonytalanság, az események kimenetele lehetőségeinek növekvő variációi és a megnövekedett kockázat különösen fontossá teszik a globális, regionális, nemzeti és egyéni biztonsággal s ennek erősítése lehetőségeivel kapcsolatos kutatásokat.* A téma messze túlmegy a hidegháborús korszak katonai erőre épülő nemzetbiztonsági prioritásain. A fejlődés fenntarthatóságának biztonsága az ökológiai viszonyokkal kapcsolatos célkitűzésként fogalmazódott meg, a szo-

ciális biztonság keresése a foglalkoztatással, a megélhetési lehetőségekkel függ össze, a gazdasági biztonság, a fejlődés, a növekedés technika, pénz- és exportpiacokkal, valamint a beszerzési forrásokkal összefüggő kérdéskör. Az államok belső biztonságának kulcskérdései a bűnözés és a terrorizmus elleni harcokhoz kötődnek. E problémák az államok között több területen is közös érdekeket alakítottak ki s nemcsak megkövetelik, hanem ösztönzik is az intézményesített nemzetközi együttműködést. A nemzetközi piaci viszonyok mellett a globalizáció folyamatában a kompetitív együttműködés jellemzi az államok viszonyát. A technikai fejlődés költségessége és a piacokért folyó küzdelemben felbukkanó újabb és újabb versenytársak sajátos módon erősítik az együttműködés bizonyos formáit a versengő nagyvállalatok között is. A versengő együttműködés menedzselésének kérdései sajátos önálló területként alakultak ki a társadalomtudományi kutatásokban. Ezen belül a nemzetközi szervezetek, együttműködési rendszerek tanulmányozása és a közös gondok közös menedzsmentjének kérdésköre, s az ún. „global governance”, amit ma a világ igazgatása, menedzseléseként lehetne magyarrá fordítani (a kormányzás erre túl erős kifejezés lenne), külön önálló kutatási területté fejlődött. Tulajdonképpen e kérdéskörbe tartozik a nemzetközi magántársaságok, a transznacionális vállalatok, nemzetközi bankok menedzsmentjének elemzése is, jóllehet minőségileg más kategória, mint az államközi szervezetek irányításának problematikája. A versengő együttműködés jellegzetességein, a főszereplők céljainak, eszközeinek és a folyamat következményeinek feltárása különleges jelentőséget kapott az integrációs rendszerekkel, mindenképp az Európai Unióval kapcsolatos stratégiai kutatásokban. A versengő együttműködéssel kapcsolatos nemzeti stratégiákban jelentős kérdéssé vált a nemzetgazdaságnak mint kategóriának újraértelmezése, a nemzeti és a regionális (vagy globális) gazdasági növekedés jóléti hatásainak megvilágítása, a nemzeti technikai fejlődés és a nemzeti infrastruktúra fejlesztésének fontossága, az országok és a vállalatok szerepe a nemzetközi versenyben.¹⁰

A globális szociális biztonság erősítése lehetőségeinek megfogalmazása a bizonytalanabbá váló életfeltételek mellett a jövő egyik kulcsfeladata, hiszen legalábbis ma úgy tűnik, hogy a szociális problémák növekedése jelenti a legfőbb veszélyt a globalizálódó nemzetközi rendszer fenntarthatósága számára. A téma egyik komponense etikai kérdés. A globalizáció és az etikai magatartások kérdésköre is lényegében új vizsgálódási területként fogalmazható meg. Új diszciplínaként terjed az alkalmazott etika, azoknak a követelményeknek a megfogalmazását és érvényesítésének lehetséges módzatait jelenti ez, amelyeket a vállalatoknak és az államoknak követniük kellene ahhoz, hogy a fejlődés társadalmilag is fenntartható legyen. A versenyben eszerint olyan társadalmi korlátokat kellene szabni, amelyek e dolgozók alapvető érdekeinek figyelembevételére épülnek. Ellenkező esetben azok a nyereségek, amelyek a globalizációból, a versenyből adódnak, hosszabb távon elvesznek. A vállalatok és a kormányok társadalmi felelősségének és kötelezettségének

nagyobb súlyt kell kapniuk, ha az emberiség el akarja kerülni a társadalmi robbanást és a világgazdaság szétesését. A globalizáció fenntarthatósága ugyancsak érdekes tudományos és gyakorlati kérdésként fogalmazódik meg. *A globalizálódó világban ugyanis a piaci viszonyok dominanciája s a nemzetközi viszonyok szereplői érdekviszonyainak növekvő áttekinthetlensége nyomán nehezebb lett az érdekharmozáció.*

4. *A komparativitás tartalmi és módszerbeli javításának feladatai különösen lényegessé váltak a társadalomtudományokkal szembeni új követelmények között.* Egyik alapvető előfeltétel a statisztikai adatszolgáltatások további harmonizálása és javítása. A nemzetközi statisztikai rendszer: az elmúlt két évtizedben számítógépes rendszerekbe integrálódtak a nemzeti és nemzetközi intézmények hálózatai. A globális statisztikai rendszer keretében sikerült rendkívül sok kategóriában közös nevezőre jutniuk a szakértőknek és legalább is a társadalmi és gazdasági folyamatok nem jelentéktelen részéről összehasonlítható alapinformációkat biztosítani. Meglehetősen jók a globális népesezési statisztikák. A világ 150 országa által biztosított, lényegében harmonizált adatok alapján fő vonalaiban összeállt a világtermék statisztikai térképe. Kialakították a környezeti feltételeket is figyelembe vevő gazdasági növekedési számítások módszereit. Viszonylag jók a kereskedelmi statisztikák, jóllehet az integrációs folyamatok szükségessé teszik átalakításukat. Igen gyengék a nemzetközi pénz- és tőke mozgásokra vonatkozó statisztikák. Hiányzik az államon belüli társadalmi problémákra, pl. a szegénységre vagy a vagyoni és jövedelemeloszlásra vonatkozó adatok harmonizáltsága, s maguk az adatok is gyengék. A statisztikák hiányosságai mindennél világosabban bizonyítják, hogy milyen messze vannak még a társadalomtudományok attól, hogy az egyes gazdasági és társadalmi fogalmakat és jelenségeket azonos módon értelmezzék. Ennek hiánya megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi az összehasonlítható kategóriákra épülő statisztikai adatszolgáltatást.

A társadalmi folyamatok, politikák, érdek- és értékviszonyok összehasonlító elemzésének és értékelésének megnövekedett szükségessége a különböző kultúrák és civilizációk találkozásából, a globalizációs folyamatokra való hasonló vagy eltérő reakcióik lehetséges konfliktusaiból is következik. A globális heterodoxia és az integráló erők konfliktusai a szociológia, a közgazdaságtudomány, sőt az antropológia számára is lényegessé teszik a komparatív vizsgálódásokat.

A komparatív kutatások erősítésének szükségességével kapcsolatban igen lényegesnek tekintem az egyes országtípusokat érő hatások, a reakciók, a vállalati stratégiák és a nemzeti gazdaságpolitikák elemzését is. Magyarországon szemszögéből pl. különösen lényegesek a kisebb, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerrel függő országokkal való összehasonlító vizsgálódások. Ezek alapján el lehet oszlatni bizonyos illúziókat s félreértéseket. Meggyőzőbb választ lehet adni olyan kérdésekre is, mint hogy melyek a sikerek és a kudarcok forrásai a globalizálódó világban, mi tekinthető „kis ország-

nak” a világgazdaságban, vagy hogy a nemzeti piacméret mennyire előny vagy hátrány a mai feltételek mellett.

NÉHÁNY KÖZÖS TÉVEDÉS

Nem tekinthetem e tanulmány feladatának annak a hatalmas nemzetközi szakirodalomnak ismertetését és kritikáját, amelyik ebben az évtizedben a globalizációs folyamatról a különböző diszciplínák keretében napvilágot látott. Ez eleve is lehetetlen volna e rövid tanulmányban. Hangsúlyozni kívánom, hogy az elmúlt évek során a globalizációs folyamat főbb sajátosságainak, következményeinek megvilágításával kapcsolatban jelentős eredmények születtek. Ezek szintetizálására azonban mind ez ideig kevés kísérlet történt. Ugyanakkor azonban igen sok a félreértés, illetve a tévedés is. Ez utóbbiakat kíséreltem meg „csokorba szedni” az alábbiakban. Ezek a téma sajátos „vírusaiként” hazai publikációkban is előfordulnak.

1. A témával a fogalom tisztázása nélkül, illetve lényegének megértése nélkül foglalkoznak.

2. A történelmi háttérrel figyelmen kívül hagyva csupán a mai világ jelenségének és elsősorban a liberalizáció következményének tekintik, vagy éppen ellenkezőleg, egyszerűen a megszakadt történelmi folyamatok folytatódásának tartják a globalizációt, figyelmen kívül hagyva az új feltételeket.

3. A mai világ minden lényeges problémáját a globalizáció számlájára írják, azt teszik felelőssé a szegénységért, a munkanélküliségért, a globális egyenlőtlenségek növekedéséért s nem a mögötte álló sajátos érdek- és értékviszonyokat.

4. A globalizáció fő vagy szinte egyedüli forrásának a transznacionális társaságok tevékenységét, üzleti stratégiáját tartják, sőt nemegyszer e vállalkozások valamiféle nemzetközi, a világ elleni összeesküvésének tekintik.

5. A globalizáció folyamatát a mikroszférára szűkítve vizsgálják, és ezen belül is a technika és a pénzügyek területére szűkítik. Nem fordítanak figyelmet a szélesebb makrogazdasági és társadalmi összefüggésekre. Nem vizsgálják a folyamat politikai, társadalmi háttérét, következményeit.

6. Lényegében figyelmen kívül hagyják az emberiség közös globális problémáit, amelyek különösen nagymértékben igénylik a globális együttműködést. Viszonylag kevés, és gyakran nem elég reális ezzel összefüggésben a normatív kutatás, a törekvés az alternatív megoldások lehetőségeinek felvázolására.

7. Nem értik meg, hogy vannak igen jelentős pozitív vonásai és következményei is a globalizációs folyamatnak, csak a negatívumokat ostorozzák. Nem veszik figyelembe az intézmények képességeinek javulását a problémák megértésére és kezelésére.

8. Az emberiség „nagy családjáról” álmodva túlhangsúlyozzák a közös emberi érdekeket, nem érzékelik a globalizációs folyamat mögött állami érdek- és hatalmi viszonyokat, esetenkénti érdekösszeütközéseket és konfliktusokat. Figyelman kívül hagyják a globalizációval szembeni ellenható erőket.

9. Leegyszerűsítve kezelik az államszervezet jelentőségét s alábecsülik az államközi szervezetek, nemzetközi együttműködési rendszerek szerepét is a folyamatban. Túl gyorsan temetik el az államot és nem értik meg, hogy a folyamatok menedzsmentje szemszögéből meghatározó fontosságú marad.

10. Túlhangsúlyozzák a civil szervezetek fontosságát a társadalmak jövőjének, konfliktusainak, együttműködésének formálásában.

ÖSSZEFOGLALÁS

Úgy hiszem, hogy az eddigiekből is világossá vált, hogy a globalizációt nem tekintem olyan új paradigmának, egyedüli csontváznak, amelyre a társadalomtudományok felépíthetik vizsgálódásaikat. A világot sohasem lehetett egy paradigmával megmagyarázni. Igen fontosnak tűnik azonban hazánkban is mindenekelőtt az olyan tudományágakban, amelyek a nemzetközi és belső fejlődés kölcsönhatásainak elemzése szempontjából kiemelkedő jelentőségűek, a nemzetközi változások és hatások elmélyültebb, megalapozottabb empirikus kutatásának és az egyes tudományágak közötti együttműködésnek új módon való erősítése. Ez metodológiai, szemléletmódbeli kapcsolódásokat, a nagyobb mértékű egymásra építést, valamint a határterületeken kialakult diszciplínák fejlesztését követeli. A belső és a külső folyamatok a mai világban a társadalmak életében olyan összefonódott hálózatot alkotnak, amelyben a határok, ha formálisan nem is erodálódnak, de dinamikusan változnak s egyre több területen elmosódnak. Sem a hagyományos elméleti megközelítések, sem pedig az elszigetelt diszciplínák nem alkalmasak arra, hogy használható iránytűt adjanak a mai viszonyok megértéséhez és elfogadható, az érdekkonfliktusokon és ideológiákon túlmutató reális alternatívákat ajánljanak a jövő fejlődéséhez.

JEGYZETEK

¹ A paradigma fogalmát a tudományos világban, mint ismeretes, Thomas Kuhn neves tudománytörténész vezette be, aki e kategóriát valamely adott tudományterület szempontjából olyan új felfedezésnek tekintette, amelyik meghatározza a kutatások irányát, kereteit, és határait. A paradigma e nézetkör szerint válságba kerülhet, ha a tudomány nem képes ennek alapján választ adni az új problémákra. Az új paradigmának három feltételt kell teljesítenie: megoldást kell adni az adott tudományterület válságára, új gondolkodási keretet kell adni a tudósoknak és elő kell segítenie új kutatási irányok kialakulását. A társadalomtudósok közül különösen sokan találták vonzónak Kuhn paradigma-konceptióját az elmúlt évek során a társadalomtudományok problémáinak megmagyarázására, tekintet nélkül két nagyon fon-

tos tényre. Az egyik az, hogy a paradigma-elméletet sok és meggyőző bírálat érte leegyszerűsíthető és a tudományos fejlődés gyakorlatának ellentmondó jellege miatt. Másrészt megfeledeztek arról, hogy Kuhn maga is különbséget tett kiforrott tudományok és kiforratlan tudományok között. A kiforrott tudományok terén Kuhn szerint egy adott paradigma létezik adott korszakban, a kiforratlan tudományok terén különböző paradigmák létezhetnek, amelyek egymással versengenek. Nem kívánok e tanulmány keretében foglalkozni a paradigma koncepció bírálatával. Ezt egyébként már sokan megtették. Vannak ugyan lényeges felfedezések, amelyek döntő fontosságúak valamely tudomány fejlődésében, azonban a tudományos forradalmak nem úgy zajlanak, hogy egy „paradigma” teljesen megbukik. Az új felfedezések valamilyen módon a régiekre, azok vívmányaira épülnek. Még bonyolultabb a helyzet a társadalomtudományok terén, amelyek Kuhn szerint a „kiforratlan” kategóriába tartoznak. A társadalmakban a kontinuitás még fontosabb, s egyidejűleg több hatóerő vagy rendezőerő is érvényesülhet.

² Lásd pl. Ernst O. Czempiel and James N. Rosenau (ed.) *Global Changes Theroetical Challenges*. Lexington Books, 1989., Brad Robettrs (ed.): *New Forces in the World Economy*. MIT Press, Cambridge, Mass, 1996., James N. Rosenau: *Along the Domestic-Foreign Frontier*. MIT Cambridge University Press, 1997 és számos más munkát.

³ 1994-ben, az Egyesült Államokban a „Világ kormányzásának jövője, a változások és kockázat menedzsmentje a nemzetközi rendszerben” címmel megjelent könyvben talán az elsők között kíséreltem meg a fenti négy diszciplínára építve választ adni arra a kérdésre, hogy melyek a globalizálódás folyamatának leglényegesebb ösztönzői, következményei, korlátai és ellenható erői a XXI. századba való átmenet világában. Lásd: Mihály Simai: *The Future of Global Governance. Managing Risk and Change in the International System*. USIP Press, Washington DC. 1994.

⁴ 1950-ben a világkivitel a világ bruttó termékének 6%-át, 1997-ben csaknem 20%-át tette ki. A közvetlen külföldi tőkebefektetések állománya 1960-ban 68 milliárd dollár volt, 1996-ban meghaladta a 3200 milliárdot. A világ GDP több mint 20%-át a külföldi tulajdonban lévő szektor állította elő. A világexport és a nemzetközi termelés együttesen a világtermék több mint 40%-át tették ki 1996-ban. (UNCTAD, *World Investment Report*, 1997. Geneva, 1997. 4, és *A World Economy for the Benefit of All*. Danish Ministry of Foreign Affairs. Copenhagen, 1997. 114.)

⁵ Mihály Simai: *The Future of Global Governance. Managing Risk and Change in the International System*. USIP Press, Washington DC. 1994.

⁶ Figyelemre méltó s elméletörténeti szempontból is érdekes e tekintetben Karl Kautski szociáldemokrata közgazdász 1915-ben napvilágot látott megjegyzése: „...Vajon nem lehetséges-e, hogy a mostani imperialista politikát új, ultraimperialista politika fogja kiszorítani, azaz nem fogja-e az egymás ellen harcoló nemzeti fináncdőkék helyét a nemzetközileg szövetkezett ... fináncdöke elfoglalni? Mindenesetre elképzelhető a kapitalizmusnak egy ilyen új szakasza”. *Die Neue Zeit*, XXXIII. évf. I. kötet. 1915. április 30. 144 old.

⁷ A globalizálódás a gazdaságban mindenekelőtt a pénzüpiacokra és a nemzetközi információs rendszerekre jellemző. A nemzetközi pénz- és tőkepiacok évi forgalma, amelyik még pár évtizeddel ezelőtt alacsonyabb volt, mint a világkereskedelem volumene, az évszázad végére annak sokszorosára nőtt. A nemzetközi valutáris tranzakciók napi volumene az 1970-es 15 milliárd dollárról 900 milliárdra emelkedett. A pénzüpiacok globalizálódásának egyik jele, hogy az elmúlt 30 év során (1964-től) a nemzetközi pénzintézetek, bankok, biztosítótársaságok üzleti forgalma harmincszorosára nőtt, s 1994-ben elérte a 10 000 milliárd dollárt, ami több mint kétszerese volt az adott évben a világexportnak.

⁸ A tradicionalizmus és a populizmus erősödése a társadalmi modernizációs erőkkkel és folyamatokkal szemben a világ valamennyi térségében megfigyelhető, jóllehet konkrét megjelenési formáik eltérőek. Egyes országokban a modernizáló és központosító állammal szembeni fellépésben, másutt nacionalizmusban, idegengyűlöletben, sok fejlődő és volt szocialista országban Nyugat-ellenességben jelenik meg. A vallási fanatizmus, fundamentalizmus erősödése ugyancsak megjelenési formái közé tartozik.

⁹ Lényege: a vizsgálódásokat nem a technikai részletekre, hanem a leglényegesebb, hosszú távon ható összefüggésekre összpontosítja; figyelembe veszi a nem gazdasági, technikai, politikai, ökológiai, társadalmi tényezők hatását, illetve a gazdasági folyamatok más területekre kisugárzó következményeit;

bármely értelmes módszert, technikát (beleértve a matematikai módszereket is) hasznosítja, de nem engedi meg, hogy ezek domináló vagy meghatározó tényezőkké váljanak a problémák megfogalmazásában és kezelésében; elemzéseinél mindig tekintettel van az adott folyamatok, jelenségek történelmi hátterére.

¹⁰ Az amerikai kormány egyik bizottságának dokumentuma jó néhány évvel ezelőtt a következőképp fogalmazta meg egy ország nemzetközi versenyképességének fő ismérveit: „Egy nemzet versenyképessége azt a fokot jelenti, amelyen szabad és normális piaci feltételek mellett képes a nemzetközi piacok által elfogadott termékek előállítására és ezzel egyidejűleg állampolgárai reáljövedelmének növelésére. A versenyképesség nemzeti szinten a magasabb termelékenységre és a gazdaság képességére épül, hogy a termelést a magasabb termelékenységű területeken fejlessze, amelyek magasabb reálbéréket tudnak biztosítani. A versenyképesség következményei az emelkedő életszínvonal, a munkalehetőségek bővülése és a nemzet jobb képessége nemzetközi kötelezettségeinek teljesítésére. Ez tehát nemcsak azt jelenti, hogy egy ország képes exportálni és egyensúlyban tudja tartani kereskedelmi mérlegét”. The Presidential Commission on Industrial Competitiveness. The Report. Vol.3. Washington DC.: GPO 1985 p.1.

HIVATKOZÁSOK

- Bairoch, P. (1993): *Economics and World History: Myths and Paradoxes*. London: Harvester.
- Cable, V. (1995): *What future for the state?* Daedalus, Spring.
- Dollar, D. and E. Wolff (1993): *Competitiveness, Convergence and International Specialization*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Giarini, Orio, Stahel, Walter R. (1993): *The Limits to Certainty*. Kluwer Academic London: Publisher.
- Kay, Cristobal (ed) (1997): *Globalisation, Competitiveness and Human Security Papers from the Vienna Conference of EADI, 1996*. Frank Cass, London. *The European Journal of Development Research*. June, Vol.9. No.1.
- Kuttner, R. (1998): *Globalism Bites Back. The American Prospect*. Cambridge, MA No.37. March April.
- Rosenau J.N. (1997): *Along the Domestic-Foreign Frontier*. Cambridge University Press.
- Simai, M. (1994): *The Future of Global Governance. Managing Risk and Change in the International System*. Washington DC. USIP Press.
- Simai, M. (ed) (1995–96) *Global Employment. An International Investigation into the Future of Work*. (ZED Book), London.
- Simai, M. (1996): *International Business Policy. Transnational Corporations and Their Structural Effects on the International Division of Labour. Trends in the World Economy*. Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, No.79.
- Szentes Tamás (1996): *Nemzetközi Gazdaságtan*. Budapest: Aula Kiadó.
- Zarkovic Bookman M. (1996): *The Economics of Secession*. London: MacMillan Press LTD.

GLOBALISATION AND SOCIAL SCIENCES

Summary

The paper presents the problems of disciplines and paradigms and their role in social sciences. It calls attention to the concept of globalisation and the issues it raises. It attempts to outline the changes which include political globalisation, economic globalisation resulting in universalisation of the national institutions and instruments of regulation. Further on, the paper outlines the emergence of the new international conditions as an outcome of scientific and technical developments. It points out that the most important measures of deregulation have cleared the way to the free flow of international capital and promoted the expansion of money markets. The expansion of the major international corporations has been an ongoing process for several decades and the globalisation of production has had social consequences as well. As a result the states have liberalised their international trade. Globalisation has had an influence upon economic, political, legal and institutional change, but its real content needs further study. Therefore social sciences have to work on a better understanding of the role and development of interactive capacities; of the structure of international economic, political and ecological systems and of the dynamics of change; of interrelationships and processes mediating relationships of mutual dependency; of theories, ideas and values. It should be noted that there has been a growing complexity of international relations. Under the conditions of globalisation new disciplines have emerged and there are new requirements towards social sciences. In conclusion the paper summarises the misunderstandings and mistakes that occur in literature dealing with the process of globalisation.

ENYEDI GYÖRGY

A REGIONÁLIS ÉS VÁROSFEJLŐDÉS KIHÍVÁSAI

BEVEZETÉS

A századvég alapvető kihívása, hogy hazánk regionális és településfejlődése minden korábbinál nagyobb mértékben függ globális és nemzetközi nagytér-ségi gazdasági és társadalmi folyamatoktól. A nemzetközi nagyrégiók formálódása, az európai városverseny kibontakozása az európai piacgazdaságokban több évtized fejlődésének eredménye. Közép-Európában e jelenségek a poszt-szocialista átmenet szűk évtizedébe szorultak bele, miközben sem a piacgazdaság, sem a határon átnyúló kapcsolatok nem működtek megfelelően. A kihívás jelentőségét aláhúzza, hogy az Európai Unión belül a régiók és települések versengését a gyengébbek védekező mechanizmusa nem korlátozhatja. Ily módon csupán néhány évünk van olyan „erős pontok” szerzésére, melyek a versenyben való helytállásunkat javíthatják. Ez nem másodlagos kérdés – a tőke nem absztrakt makroökonómiai modellekbe települ, hanem konkrét telephelyekre. Ha nem talál megfelelő települési helyet, odébbáll, még kedvező makrogazdasági mutatók és kedvező gazdasági törvénykezés esetén is.

A hazai területi egyenlőtlenségek sok politikai figyelmet kapnak, ám konzisztens regionális politikával eddig egyik kormányzat sem rendelkezett. Fejlettség vagy elmaradottság – strukturális alapú jelenség, a társadalom, a gazdaság szerkezete pedig lassan módosul. Különösen így van ez napjainkban, amikor a fejlett országok gazdasági fejlődésének fő forrása az emberi erőforrás minősége – ami alapvetően csak generációs időléptékben javítható. A politika azonban gyors sikerre vágyik, ezért a hazai regionális fejlesztés céljai között jórészt ágazati részfeladatok gyorsan teljesíthető és felavatható projektjei szerepelnek, melyek a strukturális hátrányokat nem faragják le.

A területfejlesztés nem gondolható csupán államhatárokon belül, s nem számolható csupán hazai erőforrásokkal. Céljai megfogalmazásában össze kell egyeztetni az EU céljait (amennyiben forrásait is igénybe kívánjuk venni) s a hazai területi egyenlőtlenségek mérséklésének kívánalmait. *Ez az első kihívás: megfelelni az EU területfejlesztési feltételeinek s eleget tenni a hazai területi különbségek mérséklését kívánó közóhajnak.*

Az elmúlt 25 évben általánossá vált az Európán belüli városverseny. Az európai nagyvárosok versengve is összekapcsolódtak, kiléptek régiójuk, gyakran országuk keretéből. Kontinensünk gazdaságát ma inkább egy városhálózat irányítja, mint az országok közötti együttműködés. A versengés a mobil tőkékért, nemzetközi hatókörű intézményekért, nagy vonzásterületű kulturális tevékenységért folyik. A magyar városok bekapcsolódása a hazai gazdaság és szerkezetének fejlődését is erősen befolyásolja. Egyetlen nagyvárosunk van, Budapest, mely részt vehet az európai metropolisz-integrációban. *A másik nagy kihívás: milyen szinten, milyen szerepekkel lehet része Budapest a kontinensnyi városrendszernek?*

E dolgozat témája e két kihívás vázlatos áttekintése.

AZ EU CSATLAKOZÁS ÉS A MAGYAR REGIONÁLIS FEJLŐDÉS

A regionális politika jelentősége az EU-ban

Az Európai Unió (illetve elődszervezetein) belül a közös területfejlesztési politika jelentősége fokozatosan erősödik. 1975-ben a területfejlesztésre fordított közösségi kiadások a költségvetés 4,8%-át, 1997-ben 35%-át tették ki. Ez jelenti – az agrártámogatások után – az Unió második legnagyobb finanszírozási tételét. Húsz éve az agrártámogatás még tízszerese volt a területfejlesztésének, ma mindössze 30%-kal nagyobb. E változás a következőkkel magyarázható:

– A területfejlesztés sokkal több embert érint. A regionális fejlesztési alapokból részesedő területeken 186 millió ember él – az Unió lakosságának mintegy fele –, míg mezőgazdasággal csak 10 millióan foglalkoznak (a közvetett hatások az élelmiszeriparon, kereskedelmen, szakképzésen stb. keresztül még 50 millió embert érinthetnek).

– Az Unió eddigi területi terjeszkedése többnyire növelte a belső területi egyenlőtlenségeket, különösen a dél-európai államok (Portugália, Spanyolország, Görögország és Írország csatlakozása). A német egyesülés után 1991-ben a volt NDK területe is az elmaradott térségek közé került, s – az egyre csábítóbb méretű alapok megcsapolásának reménye – egy sor más fejlett nyugat-európai országot is elmaradott területeinek bővítésére ösztökélt. Az 1995. évi bővülés során az Unió elmaradott térségeinek száma csak Burgenlanddal gyarapodott.

– Az Unión belüli területi egyenlőtlenségek jelentősek (érthetően jóval nagyobbak, mint Magyarországon) és tartósak. A nagy különbségek gyengíthetik az Unió politikai egységét. A különbségek tartósságát jelzi, hogy az elmúlt évtizedben a legfejlettebb és a legkevésbé fejlett¹ 22–22 régió között a különbség változatlan maradt, s változatlan maradt a régiók listája is. A gyorsan növekvő támogatások ellenére sem sikerült közeledést elérni – s egyetlen

elmaradott régióknak sem sikerült tíz év alatt kiemelkednie. Ezért sokan megkérdőjelezzik a területfejlesztési támogatások hatékonyságát – azt persze senki nem tudja megmondani, hogy mekkorára nőttek volna a különbségek a regionális politika nélkül. S e növekvő különbségek mekkora vándorlást indítottak volna el az Unión belül? A területi egyenlőtlenségeket az egyes régiók eltérő teljesítőképessége okozza, emögött pedig nehezen s lassan módosítható ágazati szerkezeti különbségek, a termelékenység különbségei, a munkaerő színvonalának különbségei, az infrastrukturális különbségek húzódnak meg.²

– A régiók nyomásgyakorló ereje növekszik, az agrárlobblyé gyengül. Az Unión belül a nemzetállami döntéshozatali kompetencia gyengül – egy része nemzetek feletti testületekhez kerül (az Unió központi szervezeteihez, más része, jellemző decentralizációs folyamat eredményeként a régiókhoz, az állami szint alatti területi önkormányzatokhoz). A decentralizáció természetesen a szövetségi államokban a legerőteljesebb, de figyelemre méltó Olaszországban, Spanyolországban s Nagy-Britanniában is. A közös agrárpolitika rövidesen felülvizsgálatra kerül; egyre szélesebb körben megkérdőjelezzik, hogy miért tartják fenn az – amúgy mérsékelt gazdasági jelentőségű – mezőgazdaság versenyképtelen részét az adófizetők terhére – amikor más ágazatokkal (bányászat, kohászat, általában a hagyományos iparágak) ezt nem teszik. Az ipari depressziós régiókat a szerkezetváltás érdekében, s nem hagyományos szerkezete fenntartása érdekében ösztönzik.³ Valószínű, hogy az Unió költségvetésének rövidesen a területfejlesztési célú alapok teszik ki a legnagyobb részét.

A kelet-európai bővítés várható hatásai

A kelet-európai bővítés – bár még nem tudjuk, hogy mikor s a társult országok mely csoportjára vonatkozóan következik be – csökkenti az Unió általános gazdasági színvonalát. Az első szakaszban várhatóan taggá váló öt ország valamennyi régiója fejletlennek minősíthető a jelen ismérvek szerint (az egy lakosra jutó GDP nem éri el az Unió átlagának 75%-át) s alaposan elmarad az Unió jelenlegi szegényeitől, a görögöktől és portugáloktól. Ezzel az elmaradott, tehát az Unió költségvetéséből támogatást nyerhető régiók lakossága bő 60 millió fővel, 40%-kal növekedne. Mivel az Unió szempontjából az új tagállamok egész területe elmaradott, az egyes országok belső egyenlőtlenségeivel a nemzeti területfejlesztési politikáknak kell foglalkozniuk. A poszt-szocialista tagjelöltek belső egyenlőtlenségei nem különösen nagyok, hasonlóak a legtöbb nyugat-európai országéhoz – csak jóval alacsonyabb színvonalon. E viszonylag kiegyenlített regionális szerkezet – a közhiedelemmel ellentétben Magyarországon sem más a helyzet – a szocialista időszak egyenlősítő politikájának az eredménye: alacsony gazdasági színvonal mellett a piacgaz-

daságokban általában nagyobbak a területi egyenlőtlenségek (mert jobban érvényesül a csak kevés régióban jelenlévő jó gazdasági teljesítőképesség differenciáló hatása). Nem véletlen, hogy a piacgazdaságra történő átmenet mindegyik poszt-szocialista országban együttjárt a területi egyenlőtlenségek erősödésével.

Az Unió területfejlesztési céljait két alap szolgálja (melyek az Unió reformja során átalakulhatnak). A Kohéziós Alap főleg közlekedési infrastruktúra-fejlesztést és környezetvédelmi beruházásokat támogat. Az Unió részaránya a költségek 85%-át is elérheti. A Strukturális Alapok a kedvezményezett régiók gazdasági szerkezetváltásának különböző módjait támogatják, a költségek 50–75%-át vállalva. Számítások készültek, hogy ha Magyarország már tag lenne, mennyi területfejlesztési forráshoz jutna 1999-ben (Horváth–Illés, 1997). Ez az összeg 2–2,5 milliárd dollár lehetne, azonos lenne a feltételezett külföldi tőkebefektetéssel. Ez is jelzi, hogy az Unió költségvetéséből hazánk jelentős mértékben részesedhet. Ám ez nem adomány: nemcsak saját részzel kell a támogatást kiegészíteni, de meg kell felelni a programok szigorú pályázati feltételeinek, el kell bírni a felhasználás ellenőrzését stb. Régebbi tagországok esetében is előfordul – erre Görögország gyakran idézett példa –, hogy az elméletileg rendelkezésre álló összegeket nem tudják felhasználni. E jelentős forrásokhoz csak akkor juthatunk hozzá, ha megszerzésükre megfelelően felkészülünk.

Megjegyzendő, hogy az EU támogatás a közösség és nem az egyes tagállamok nemzeti területfejlesztési politikáját óhajtja érvényesíteni. Ezért nagyon is elképzelhető, hogy az EU támogatás (miközben segíti az ország felzárkózását) növeli az országon belüli területi egyenlőtlenségeket. Az EU elosztási rendszerében nem fordulhat elő, hogy Északkelet-Magyarország az összes területfejlesztési jellegű támogatás 88%-át, Közép-Magyarország pedig 0,1%-át használhassa fel, mint 1991 és 1997 között történt. A fejlettebb régiók feltehetően jobb szakértelmet tudnak felvonultatni a pályázatok készítésében, több esélyük van elnyerésükre, több lehetőségük a társfinanszírozásra. Az Unió a magyar határon átnyúló területfejlesztési programok közül az osztrák–magyar határzóna fejlesztésében érdekelt, míg a magyar területfejlesztési politika inkább a keleti határövezeteket fejlesztené.

Összességként megállapíthatjuk, hogy a keleti kibővülés az EU regionális politikáját és a tagjelöltek regionális fejlődését erősen befolyásolja. Hazánk is jelentős külső erőforrásokhoz juthat: ám ezek elnyerésére alaposan fel kell készülni.

Szükséges változtatások a magyar regionális politikában

Az EU kohéziós politikáját hosszú távra felvázoló *Agenda 2000* a csatlakozni kívánó poszt-szocialista országok közül Magyarországról állította ki a legjobb

bizonyítványt. Fő erősségünk, hogy 1996 óta, egyetlen országgént Kelet-Közép-Európában van területfejlesztési törvényünk, melynek alapelvei megfelelnek az Unió célkitűzéseinek. Van azonban elég teendőnk is, melyeket a tárgyalási időszakban el kellene végeznünk.

A szükséges fő változtatásokat az alábbiakban foglalom össze (részletesen elemzi Horváth, 1997).

- a) *Forráskoncentráció és a finanszírozás reformja.* Jelenleg a hazai területfejlesztési források összességükben nem jelentősek, kilenc tárca között koordinálatlanul – szétaprózottak, céljaik gyakran változnak. Az EU-forrásokhoz való hozzájutás lehetősége érdekében kevesebb támogatási cél, erősebb kormányzaton belüli koordináció szükséges. Másfelől biztosítani kell a helyi önkormányzatok saját forrásfelhalmozó lehetőségét, a több évre szóló pénzügyi tervezés lehetőségét, nagyobb kompetenciáját saját térségük fejlesztésében.
- b) *Régióépítés.* Az EU strukturális alapjaihoz való hozzájutásnak feltétele Magyarországon olyan nagyrégiók kialakítása, amelyekre fejlesztési koncepciók s programok dolgozhatók ki, s beilleszthetők az EU területfejlesztési egységei közé. Hosszú ideje folyik Magyarországon vita, hogy változtassunk-e a megyerendszeren? Legyen-e 6 vagy 7 régió a 19 megye helyett? A megyerendszernek mindig erős és sikeres védelmezői akadtak, s így hazánk az egyetlen közép-európai ország, mely nem reformálta meg közigazgatási területbeosztását ebben az évszázadban. A vitában van esélye a kompromisszumnak: megmaradhat a megyerendszer, amennyiben ezt oly sokan kívánják, és kialakítható az a nem közigazgatási, hanem fejlesztési célú régiórendszer, amely megfelel az EU régióinak (azok sem mindenütt közigazgatási egységek). Ehhez persze a régiók fejlesztési tanácsait pénzforrásokkal, tervezési és döntési kompetenciákkal kell ellátni. Erre az átalakításra a területfejlesztési törvény lehetőségét ad.
- c) *A támogatások új elosztási mechanizmusa.* A hazai változtatások e témakörben három területen indokoltak. Egyrészt az EU-támogatásokat nem mindenáron kell megszerezni, hanem meg kell fontolni, hogy ezek mely esetben hasznosak, s mikor károsak a hazai területi fejlődés számára. A hazai forrásokból fedezett területfejlesztési programok célrendszere esetenként eltérhet az EU-célkitűzésektől (pl., mint már erre a területi egyenlőtlenségek fokozódásának lehetőségénél rámutattam). Az is mérlegelendő, hogy az EU-célkitűzéseknek megfelelő fejlesztés magyar hozzájárulása mennyire köti meg a hazai területfejlesztési alapok felhasználását.

A másik fontos elem, hogy szükség van átfogó, a gazdaságpolitika szerves részét képező regionális fejlesztési stratégiára, az azt megvalósító programok kidolgozására. Említettem, hogy az elmaradottság strukturális jellegű, módo-

sítása csak hosszú távon, (gazdasági és társadalmi) szerkezeti változtatásokkal lehetséges. A magyar regionális politika a helyi problémák tüneti kezelését helyezi előtérbe, akár települési szinten is. Ez erősen eltér az EU gyakorlatától.

Harmadszor pedig ki kell építeni s egyértelmű jogi szabályozással ellátni a területfejlesztés döntési és végrehajtási intézményrendszerét. Ilyen intézményrendszer ma is létezik, a területfejlesztési törvény életbe lépése óta alaposan megerősödött, de még sok új elemre van szükség. Főleg regionális szinten van szükség olyan szakértő szervezetekre, melyek képesek professzionális programok készítésére s azok megfelelő menedzselésére.

Budapest a nemzetközi városversenyben

A magyar városrendszer számára a kihívást a nemzetközi városversenybe való bekapcsolódás jelenti. Ebben a magyar főváros esélyei eltérnek a vidéki nagyvárosokétól. Ez utóbbiak nemzetközi kapcsolatrendszere kisebb távolságon belül, a határon átnyúló szálakból szövődhet. Budapest az egyetlen, mely méreténél, gazdasági erejénél fogva bekapcsolódhat az európai városversenybe.

Az Európai Unión belüli integrációt, az európai régióknak a globális folyamatokba való bekapcsolását egyre inkább a nemzetközi nagyvárosok végzik. Ezek különböző jelentőségűek: az első vonalba a világgazdasági szerepű városok tartoznak; a másodikba Európa nagyrégióinak központjai vagy specializált európai központok; a harmadikba a nagyrégiók alközpontjai. E harmadik sorba tartozik a magyar főváros olyan (nála fejlettebb) társakkal, mint Barcelona, Lyon vagy Bécs. Budapesthez a nemzetközi városi szerepkörök közül a kapuváros-szerep tartozhat. E szerepre olyan nagy városi központok alkalmasak, melyek a fejlett és a fejletlen régiók határzónájában helyezkednek el. Képesek arra, hogy a fejlett régióból érkező innováció, információ, tőke, termék és termelési kapcsolat áramlásokat *befogadják, feldolgozzák s saját régiójuknak továbbítsák*. Ez a szerep tehát nem egyszerű tranzit-feladat, prosperitást adhat a városnak és régiójának is.

A továbbiakban számba vesszük, hogy a kapuvárosi működés feltételei milyen mértékig vannak jelen Budapesten.

1. A városméret és a földrajzi fekvés. Budapestet mérete (az agglomeráció 2,5 millió lakosú, Közép-Európa egyik legnagyobb városa) és földrajzi fekvése alkalmassá teszi a kapuváros szerepre. A város népességmérete azért fontos, hogy elég nagy piacot nyújtson teljes körű üzleti szolgáltatásokra, képes legyen sokféle oktatási és kulturális intézetet eltartani, rendelkezzen a metropoliszt jellemző kapcsolati előnyökkel.

2. A nemzeti és nemzetközi kapcsolatrendszer. A főváros közismerten az ország kiemelkedő központja, az ország minden részével erős és sokoldalú a

kapcsolata, a befogadott információk vagy innovációk elterjesztésének hálózati akadályai nincsenek.

A nemzetközi kapcsolatrendszer igen egyenetlen: az innovációs befogadásra igen alkalmas, az elterjesztésre – éppen Kelet- és Délkelet-Európa felé, a város fő potenciális befolyási területén – a fejletlen gazdaság, esetenként politikai előítéletek s az eltérő törvényi szabályozások miatt is akadályozott.

3. Budapest tőkevonzó képessége Közép-Európa városai között kiemelkedően jó. 1990–1997 között kb. 10 milliárd dollár működőtőke telepedett a magyar fővárosba, elsősorban a feldolgozóiparba s a magas szintű üzleti szolgáltatásokba. A beruházásokban kiemelkedő szerepet játszottak a transznacionális nagyvállalatok, amelyek közvetlenül bekapcsolták a várost a globális gazdasági folyamatokba. A piacszerzési cél mellett erősödik a stratégiai cél: egész Kelet-Közép-Európára kiterjedő vállalati hídfőállás kiépítése.

Az 1990-es évek első felében a külföldi tőkebefektetések főleg az állami vállalatok privatizációjához kapcsolódtak, ez is indokolta a budapesti koncentrációt. Jelenleg általánossá váltak az új, zöldmezős beruházások, melyek a termelést – az alacsonyabb költségek miatt – vidékre telepítik. A vállalati irányítás, a szabályozási szerepek betöltése, a stratégiai döntéshozatal Budapesten marad. A tőke vonzása és területi elosztásában való részvétel a kapuszerep érvényesülését jelzi.

4. Az *infrastruktúra fejlettsége*. A kapuszerep betöltéséhez a kommunikációs infrastruktúra fejlettsége a legfontosabb. E szempontból Budapestnek a nemzetközi hálózatokhoz való jó kapcsolódása, valamint a Budapest-vidék kapcsolatok kiépítettsége és sűrűsége egyaránt fontos.

Az 1990-es évek elején az ország távközlése igen alacsony színvonalú volt, azóta látványos fejlődés következett be, s elmaradottságunk mérséklődött. Budapesten a 100 lakosra jutó telefon fővonalak száma megkétszereződött, 23-ról 45-re nőtt (s ezzel elérte Bécs 25 év előtti színvonalát). A vidéki koncessziós fejlesztések a főváros/vidék kapcsolatokat is lényegesen megjavították. Budapestnek kiemelkedő a szerepe a nemzetközi távhívásokban (az országos forgalom 80%-a!). Gyors növekedésük is jelzi a nemzetközi szerepek erősödését.

Gyorsan fejlődnek az elektronikus adatátvitel különböző formái is, melyeknek Budapest kiemelkedő központja. Az Internet használók közel 70%-a budapesti, a számítógép-állomány fele található a fővárosban. A kelet-közép-európai régióban a magyar főváros máris jelentős információgyűjtő és -feldolgozó központnak minősíthető.

A közlekedési hálózatok fejlődése jóval költségesebb s lassúbb. A magántőke részvétele korlátozottabb, tehát az állami közlekedéspolitikai alapvetően befolyásolhatja Budapest közlekedési központ szerepét. Az út- és vasúthálózat Budapest-központúsága közismert, ez a kapuváros-szerepet erősíti; a vasutak rossz műszaki állapota, az országhatárt (az osztrák kivételével) el nem érő

autópálya darabok, a gyakorlatilag egyetlen nemzetközi repülőtér inkább a főváros sziget jellegét erősíti.

Összefoglalva: úgy vélem, hogy a kommunikációs infrastruktúra a nyugati innovációk, hatások Budapestre jutásához megfelelő, az országban vagy a szomszédos országokban való elterjesztéséhez nem eléggé fejlett.

5. *A képzett munkaerő és a K+F szektor jelenléte*

Budapest – számtalan oktatási intézményével s vándorlási vonzásával – a képzett munkaerő bő forrása. A nemzetközi vállalatoknál végzett felmérés szerint a külföldi befektetők igen elégedettek a magyar munkaerő színvonalával, nemcsak az alacsony bérek jelentik a vonzást. A gazdasági szerkezetátalakulás a tudásigényes ágazatok arányát növelte, melyek sok felsőfokon képzett szakembert igényelnek.

A magyar főváros további előnye nagy oktatási kapacitása, mellyel új feladatok megoldására képes gazdasági menedzsereket és más értelmiségieket az egész közép-európai régió részére képez. Ilyen pl. a Nemzetközi Menedzserképző Központ, a Nemzetközi Bankárképző Központ, a Közép-európai Egyetem, a budapesti egyetemek angol és német nyelvű fakultásai stb.

Fontos vonzerő a kutatás-fejlesztési kapacitás. A K+F alkalmazottak jelenléte szükséges a jól működő technológia-transzferhez, az innovációk honosításához, a magyar gazdaságba való beillesztéshez. A K+F tevékenység súlyos finanszírozási gondokkal küzd – a ráfordítások reálértékben az 1989. évinek 36%-ára estek vissza – ám a csökkenés nem olyan mértékű, mint a közzvélekedés tartja. Korábban, a termeléstől elkülönült ipari kutatóintézetek ugyan sok kutatót foglalkoztattak, de az ipar műszaki fejlődésére nemigen voltak hatással. Kevés újítást produkáltak, azok is ritkán kerültek be a termelésbe. A K+F szektor szerkezetében átalakul: megjelentek a transznacionális nagyvállalatok hazánkba telepített kutatásai, továbbá sok kis innovációs tanácsadó vállalat működik, melyek tevékenységéről nincsenek adatok.

A budapesti munkaerőpiac nem szűkülöködik szakképzett munkaerőben. Alkalmas a kapuszerep ama részének megvalósítására, amely a befogadott innovációk feldolgozását, honosítását, adaptálását jelenti.

6. *A magas szintű üzleti szolgáltatások jelenléte.* A kapuszerep gyakorlásának egyik feltétele, hogy a magas szintű üzleti szolgáltatások széles köre legyen jelen a városban, s e szolgáltatások szakszerűen működjenek. A pénzügyi szolgáltatások, biztosítás, tanácsadó cégek, tőzsde stb. összekapcsolódó hálózata a termelő beruházások vonzásának is előfeltétele.

A magyarországi bankrendszer viszonylag fejlett, szabályozásában igyekszik a fejlett világ normáit követni, melyet a külföldi többségi tulajdon is megkönnyít. Az értéktőzsde tőkepiaci szerepe mérsékelt. A bankok kicsinyek, tőkeellátásuk nem megfelelő. A *teljes* magyar bankrendszer eszközállományértéke nem éri el egy közepes méretű nyugat-európai bankét, de erősen elmarad a csehországi értéktől is. Ezért a hazai nagyvállalatok finanszírozási

igényét csak részben tudják ellátni. A magyar bankrendszer gyorsan fejlődik, Magyarország számára betölti a kapuszerepet.

Ami Budapest nemzetközi pénzügyi központ szerepét illeti, mely gyakran szerepel a várospolitikai célok között, ez jelenleg nem látszik valószínűnek. Sem a nemzetközi trendek (a pénzpiacok globálisan koncentrálnak), sem a nemzetközi analógiák (nincsenek nemzetközi pénzügyi központok kicsiny és gyenge gazdasági háttérrel), sem a Közép-Európában befektető bankok üzletpolitikája (egyáltalán nem koncentrálnak beruházásaikat sem Budapesten, sem más városban, hanem sok helyen nyitnak fiókokat, melyeket Közép-Európán kívülről irányítanak), sem a közép-európai országok közötti tőkeáramlás mérete nem utal régiókban egy regionális pénzügyi központ kialakulására. A várospolitikának inkább a termelésirányításban betöltött jelentős budapesti szerepre kellene figyelnie: az ipar ma is jelentős tényezője a városi gazdaságnak.

7. *A városi élet minősége.* A kapuvárosnak ki kell elégítenie a nemzetközi üzleti élet huzamosabb ideig a városban tartózkodó tagjainak, valamint átlag feletti képzettségű s jövedelmű polgárainak igényeit. Több felmérést (pl. az MTA RKK „Budapest – nemzetközi nagyváros” vizsgálatot) figyelembe véve megállapítható, hogy Budapest nemzetközi minőségű nagyváros. A tartósan itt-tartózkodó nyugat-európaiak általában elégedettek a városi szolgáltatásokkal, az iskolarendszerrel, a kulturális kínálattal. A városi élet megfelelő minőségét az igényes – kulturális, konferencia – turizmus jelentősége is igazolja. Budapest a nemzetközi konferenciák világlistáján (a konferenciák számát tekintve) évente persze váltakozva, a 15. hely körül található – Bécs és Prága mögött.

8. *A helyi társadalom* általában jól fogadja a nemzetközi nagyváros szereppel együtt járó multietnikus együttélést. Két generációval korábban Budapest még több nemzetiségű város volt: az idősebb generáció számára nem meglepő az utcán az idegen beszéd, az idegen étkezési vagy kulturális szokások jelenléte. Budapesten sok első generációs falusi bevándorló is él, akik számára mindez kevésbé természetes. A külföldiek beilleszkedése nem egyértelmű. A „nyugatiakat” jól fogadják, ám ők általában csak átmeneti időre telepednek le a magyar fővárosban. Nehezebb a beilleszkedése a volt Szovjetunió területéről és Ázsiából jött bevándorlóknak. A befogadást nehezíti a sok illegális bevándorló. A fő aggály nem a munkahelyek féltése, hanem a bűnözés növekedésétől való félelem. Az is befolyásoló tényező, hogy az Európai Unió, melynek országai évtizedekig a befogadásra, betelepítésre adtak példát, most a bevándorolni vágyók távoltageését várják el tőlünk.

Általában megállapítható, hogy a helyi társadalom viszonylag könnyen befogadja a külföldieket, a nemzetközi nagyvárosokban kialakult fogyasztási és kulturális szokások, a transznacionális nagyvállalatok munkaszokásai gyorsan megjelennek a magyar fővárosban; a helyi társadalom nyitott, jó alkalmazkodó képességű.

9. *A konfliktuskezelő várospolitikai.* Budapest prosperálása s gyors átalakulása számos új problémát okozott, melyek rontják a város előnyös adottságait. Ezek főleg társadalmi feszültségekben, környezeti ártalmakban, közlekedési túlterheltségben jelennek meg. A „nagyvárosi társadalmi betegségek” Budapestet is elérték. A rendszerváltás folyamatában gyors volt terjedésük s ismertté válásuk, miközben hiányoztak a védekezés szervezetei és a védekezési módok ismerete. Az biztató, hogy a várospolitikai rendelkezik szociális Kartával, átfogó környezetvédelmi programra is szükség lenne. A belvárosi lakóterület fizikai és társadalmi hanyatlása is megköveteli a városrehabilitáció erősebb érvényesítését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyar főváros külső és belső feltételei a kapuszerep betöltésére többnyire kedvezőek. Budapest minden kétséget kizáróan Magyarország kapuja, de hogy a határon kívül – nyilván kelet-délkeleti irányban – meddig terjedhet, az ma még nehezen mondható meg. A pénzügyi, kulturális, termelés-szervezési, kommunikációs funkciókhoz más-más akcióterületek tartoznak. Közép-Európán belül csak alközponti szerepek képzelhetők el – nem tudok olyan tevékenységet elképzelni, melyben Budapest lenne az egyetlen regionális központ.

Kialakulatlan még, hogy melyek lehetnek a legfontosabb nemzetközi szerepek: az oktatás? kultúra? technológia transzfer? a transznacionális tőke hídfő-állása? Nincs a várospolitikának sem világos jövőképe. Mintha a főváros kétségtelen sikerei túlzott magabiztosságot adnának. Budapest város-marketingje – Bécshez és Prágához viszonyítva – gyenge, pedig sürgős lenne erős pontokat szerezni az európai városversenyben.

A dolgozat végső következtetése az alábbiakban foglalható össze: a magyar területi-igazgatási egységek beillesztése az európai régiók rendszerébe, a magyar területfejlesztési politika és az EU regionális fejlesztés harmonizálása, továbbá a magyar főváros sikeres beillesztése az európai nagyvárosi rendszerbe – olyan előttünk álló kihívások, melyekre a sikeres választást a regionális kutatások eredményeinek fgyelembevétele megkönnyítheti.

JEGYZETEK

¹ Az egy lakosra jutó bruttó hazai termék értéke alapján számolva.

² Az EU regionális politikájának alakulását részletesen elemzi Horváth, 1997.

³ Mindez bonyolult kérdés: az agrártevékenység speciális ágazat. Foglalkoztatását más ágazatok átvehetik, ám földművelő szerepét nem. A mezőgazdaság nemcsak termékkibocsátásáért, hanem a kultúrtáj konzerválásáért is igényt tarthat támogatásra.

HIVATKOZÁSOK

- Barta, Gy. (szerk.) (1998): *Budapest – nemzetközi nagyváros. Magyarország az ezredfordulón.* – Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bellon, E. (1997): *Lesz-e Budapest nemzetközi pénzügyi központ?* – Budapest: MTA RKK (kézirat).
- Enyedi, Gy. (1997): Budapest: retain to European competition. In: Ch. Jensen-Butler, A. Shaghar, J. van Weesep (eds) *European Cities in Competition*. Aldershot: Avebury p. 274–299.
- Enyedi, Gy. (1997): *Integration of the Urban System in East-Central Europe* Bonn: Bfa für Landeskunde und Raumordnung.
- Enyedi, Gy. (ed.) (1998): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* – Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth, Gy. (1997): Európai integráció, keleti bővítés és a magyar regionális politika. – *Tér és Társadalom* 3, p.17–57.
- Horváth, Gy.-Illés, I. (1997): *Regionális fejlődés és politika.* – Budapest: Európai Tükör – Műhelytanulmányok, 16.
- Lever, W.F. (1993): Competition within the European Urban System. *Urban Studies* 6, p.935–948.

ENYEDI, GYÖRGY

THE CHALLENGES OF REGIONAL AND URBAN DEVELOPMENT

Summary

The author points out that the basic challenge of the end of the century is the growing dependence upon the global economic and social processes. It also means competition among regions and settlements within the European Union, as capital goes to concrete places which offer suitable conditions.

Hungary has to meet the requirements of regional development in the EU as well as to reduce regional differences inside the country. As competition among cities and the European urban network has emerged, the second challenge Hungary has to meet is at what level and in what roles can Budapest become a part of the continental urban system?

Further on, the author discusses the financing and policy issues of the planned expansion of the EU from the angle of regional development and enumerates what changes are necessary in the Hungarian regional policy during the period of negotiations of accession.

In the second part of the writing the possibilities and roles of Budapest as a gateway city are discussed. Though Budapest has favourable conditions to function as a gateway city, the author does not envisage any particular activity in which the Hungarian capital could be the only regional centre in Central Europe.

SZABÓ ANDRÁS

TÁRSADALMI ZAVAROK, DEVIANCIÁK, ERŐSZAK, BŰNÖZÉS ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK VÁLASZAI

A címben jelzett témát kriminológusként és büntetőjogásként kívánom megközelíteni. Ezt több okból tartom szükségesnek előre jelezni. Azok a társadalomtudományi ismeretek ugyanis, amelyek a szociológia közvetítésével a bűnözésre, ennek társadalmi beágyazottságára vonatkoznak, a kriminológiában *gyakorlati hasznosítást igényelnek*, praktikus felhasználást kívánnak. A bűnözés–társadalom viszonyára vonatkozó felismerések *társadalomkritikai tartalma* kriminálpolitikai *cselekvési programokban* hasznosul. A „rendszerkritika” tehát akarva, akaratlanul *reformgondolatokba torkollik*. Ennek magyarázata igen egyszerű: a bűnözés az egyént közvetlenül érintő problémaként társadalmi reakciót vált ki és ezzel egyidejűleg közhatalmi (állami) beavatkozásért kiált. Tekintettel azonban arra, hogy a közhatalmi beavatkozás időtlen idők óta a büntető jogalkotás és büntető törvénykezés formájában történik, a szociológiai-társadalomtudományi ajánlások *racionálitása* önmagában nem elegendő az ajánlások közhatalmi programmá alakításához, mert a jogon keresztül, a jog általi szabályozás nem tehet meg mindent, ami ésszerűnek tűnik. A jogi szabályozásnak figyelembe kell vennie a jog autonóm rendszerét, azokat a jogi premisszákat, melyek a legális beavatkozást legitimé teszik. Természetesen a legitimitást igazoló jogi premisszák rendszerenként változóak. A rendszerváltást megelőzően a közösségi érdek primátusa volt a büntetőjogi beavatkozást legitimáló premissza, a rendszerváltást követően pedig az alkotmányosság, az alkotmányos alapjogok és szabadságok tiszteletben tartása. A kriminológiát nemcsak az az ismeretanyag köti, amely a társadalmi folyamatok és a bűnözés alakulása között fennáll, hanem a „személyesített bűnözés”, a büntettek, a bűnbe esett személyek és a társadalom viszonya, a büntettek – mint *egyének és a közhatalom viszonya is*.

Mint látható, a bűnözés tömeges és tömegjelenség, amely erre való tekintettel elsősorban szociológiai megközelítést kíván; másrészt individuális jelenség is, hiszen büntettségé váló egyének tettei alkotják és ennyiben pszichológiai jelenség, amely lélektani magyarázatot igényel *az elkövetésre*; végül, de nem utolsó sorban jogi jelenség, amennyiben a jog definiál egy tettet bűncselekményként, a jog rendeli büntetni és ezzel közvetlen kapcsolatot teremt egyén és közhatalom viszonyában, minek folytán ez a bűncselekménnyé

nyilvánítása, ennek indokai, az érdek motiválta szükségesség és az erkölcsi elmarasztaló megítélés ugyancsak kifejtést igényel. A jog varázsköpenye teszi a cselekményt bűncselekménnyé. Ez a láthatóan több dimenziós jelenség kihívást jelentett az emberi gondolkodás számára és így a kriminológiai gondolkodás morálstatistikai, morálfilozófiai, antropológiai, etnológiai, örökléstani, személyiséglélektani, politikai vizsgálódások tárgya volt még a kriminológia diszciplinájának kialakulása előtt, illetve ennek keretein kívül. Figyelemre méltó, hogy a bűnözés társadalmi genezisének, illetve a büntettségé válás, az elkövetés genezisének vizsgálata következetesen determinista és az ajánlott ellenszerek az ok-okozat kapcsolatának természetére építenek. A társadalmi gyakorlat azonban nem nagyon követi az ajánlásokat. Vagy ha igen, rövid kitérő után visszazökken az alapvetően jog uralta hagyományos megoldásokhoz. A nemi erőszaknak nem ellenszere sem a kasztrálás, sem az amputálás. A büntetettre való társadalmi reakció általában és elsősorban nem okkezelő, hanem a morális és jogi felelősségre apelláló szankcionálás. Ez a tradicionális és konvencionális gyakorlat bizonyítja, hogy nem lehet egyenlőségi jelet tenni deviancia és bűnözés közé.

Ehhez képest a címben szereplő devianciákkal csak érintőlegesen foglalkozom. Az nem kétséges, hogy egy viselkedésmód a társadalmi minősítés révén sorolható deviáns jellegűnek. Nagy azonban a különbség a társadalom érték szempontú minősítése és a *közhatalom* érték szempontú és *normatív* minősítése között. Az egyszerű érték szempontú minősítés rosszallást fejez ugyan ki, nevezheti a devianciát értéktagadónak, de a társadalmakban szokásos több értékrend okán a deviáns minősítés vitatható. Sőt: adott esetben a deviancia új értékrend előfutára is lehet. Nem ez a helyzet a bűnözésnél. Itt közhatalmi, normatív minősítésről van szó, ami vitatható ugyan, de *kötelező*. Az öngyilkosságot lehet elítélni mint gyávaságot, lehet segítségért kiáltásnak tekinteni, az öngyilkossági kísérletet lehet a környezet zsarolásának felfogni, de lehet a tisztai becsületkódex értelmében kötelességnek is minősíteni. Büntetni azonban nem büntetik, legfeljebb az öngyilkosságban való közreműködést.

Az iszákosság megítélése negatív, de büntetendősége szóba sem kerül. Az amerikai „száraz törvény” pedig egyenesen a szervezett bűnözés legkorábbi megjelenési formájához vezetett. Ami ebben az összefüggésben lényeges, az az, hogy empirikus tapasztalatok szerint a visszaeső büntettek nagy része hordozója más devianciáknak és a *halmozott* előfordulású devianciák nagyrészt ugyanazt a populációszelvényt érintik. A magyar Társadalmi Beilleszkedési Zavarok kutatása ezt az egybeesést egyértelműen igazolta. Az tehát lehetséges, hogy vannak szuicid hajlamú, alkoholista vagy neurotikus büntettek, az azonban már nem igaz, hogy például a bűnözés a neurózis transzponálása volna a külvilágba. A devianciával foglalkozó tudományok okkutató és okkezelő szemlélete *visszatérően* rávetül a bűnözésre is és alapjává válik olyan intézményes kezelésmódnak, amely a büntettest gyógyítani, kezelni,

személyiségét átformálni, magatartását korrigálni igyekeznek. Ezeknek a kísérleteknek intézményes kudarcra az ún. értékelő kriminológiai vizsgálatok révén bebizonyosodott. A kezelés és büntetés antinómiáját az *Igazságosan vagy okosan?* című könyvemben részletesen bemutattam. A tanulsága mindennek úgy fogalmazható, hogy az érintkezési pontok ellenére a deviancia és a bűnözés nem azonos, hanem jól elkülöníthető két jelenség.

Minekutána a devianciák és a bűnözés együttes kezelésének nyűgétől megszabadultam, rátérek a bűnözés vizsgálatára. Ez lehet, hogy csalódást okoz azoknak, akik a meghirdetett előadáscím alapján mást vártak. A kevesebbről azonban talán többet mondhatok. Meggyőződésem, hogy nem lehet a bűnözésről beszélni úgy, hogy közben a devianciára gondolunk.

A bűnözés jogilag tilalmazott viselkedésforma. A tilalmazottság révén azonosíthatjuk a bűnöző magatartást. A tilalmazottság közös jegye számtalan, több száz jól elkülöníthető egyedi tettet foglal egységbe. Ez a színes választék az élet elleni támadásoktól a tulajdont sértő tetteken át az igazságszolgáltatás elleni büntettekig, a közlekedési bűncselekményekig, az emberi becsület és méltóság meggyalázásáig terjed. És akkor nem szóltam a háborús bűncselekményekről, az adócsalásokról és a vámszabályok kijátszásáról stb. A tettek tilalmazása révén a büntetőjog átfogja a társadalmi élet szinte minden területét és ebből a változatosságból, inhomogenitásból a tilalmazottság révén teremt *egyneműséget*. Míg a családjog a házasság és család intézményét szabályozza, a civiljog a vagyoni életviszonyokat, a közigazgatási jog az állami és közhatalmi adminisztrációt, az alkotmányjog pedig az alkotmányos intézmények működését regulálja, ilyen *tárgyazonosság* a büntetőjogban nincs. Ezért mondhatjuk, hogy a büntetőjog a jogrendszer egészének szankciós zárköve. A *tilalmazottság* mellett mint normatív ismérv mellett van azonban egy olyan *léttani* azonosság és homogenitás is, aminek felismerése kulcsfontosságú minden elemzés számára, lett légyen ez az elemzés szociológiai, szociálpszichológiai, lélektani vagy pszichiátriai. Ez pedig a következő: a büntett – mint cselekvés – a szükségletkielégítés és konfliktusmegoldás *eszközcselekménye*. Ezt a léttani ismérvet véve alapul a büntett, a bűncselekvés a társadalmi lét rendjébe szervesen, normálisan illeszkedik: a hétköznapi lét szerkezetében köznapien helyt foglaló cselekvési alternatíva. Nem kell egyénenként külön kitalálni, feltalálni: elég megtalálni. Természetesen adott cselekvési alternatíva. Az önkiszolgáló üzletben – ha nincs pénzem vagy megkívánom – elég *elvenni* egy kézmozdulattal a csokoládét. Ez az elvétel lopás. Az elvétel módja persze lehet művészi cizellált, leplező hadművelettel fedett elvétel, de a fizetési kötelezettség elmaradása ontológiaiilag adott. Persze ezt a cselekvési alternatívát, amit nem kell feltalálni, hanem elég *megtalálni*, meg is lehet tanulni. Működtek és működnek zsebmetsző iskolák, de ezek kimunkált stílusjegyei mind csak az *elvételt*, annak módját, de nem annak potenciális lehetőségét cizellálják. A bünszervezet működése ugyanúgy adott közös, kollektív együttműködési forma, mint egy cserkészraj vagy úttörőőrs együttcselekvése.

A bűnözés szociológiai magyarázataiban nem találjuk meg ennek a tételnek explicit kifejtését, de hallgatólagosan, kimondatlanul mindenkiben ott van. Marx zseniálisan látta meg, hogy a földbérlettől megfosztott angol bér-lőparaszt kénytelenségből csavargott, hiszen földjéről, bérletétől elúszva mit tehetett volna? A közhatalmi normatív értékelés ezt a kénytelenséget – lak-hely nélkül mit tehetnék, ha nem csavarognék – büntette. Engels az ipari forradalom életmódját elemezve fogalmazta meg tételét: akivel az élet egzisz-tenciálisan játszik, játékszerré válna maga is játszik, hazardírozik életével. És ez a cselekvési alternatíva szervesen adott. De adott az is, hogy a létbizonyta-lanságot a jobb napokban kuporgatva kompenzálja, de alternatíva az is, ha a közös érdekvédelmi tevékenység szervezett mezejére lép. A kockázatos bűnözés így az adott elemi létfeltételek elleni spontán, anarchikus lázadás, amit pőnalizálnak pl. géprombolásként, morális *erénnyel magasztalnak*, ha a véde-kező, biztonságot kereső kuporiságot választja, tiltanak, ha kollektív érdekér-vényesítésként sztrájkba lépnek, végül az anarchikus tiltakozást levető szak-szervezeti-szolidaritási fellépést legalizálják és megszelídítik. *A társadalmi lét-be beépülő cselekvési alternatívaként megjelenő bűnözésre* a morálstatiszti-kusok abban a formában csodálkoznak rá – Queteletre gondolok –, hogy a bűnözés mennyire nem egyénfüggő jelenség, hiszen a népesség korosodás-sal történő kicserélődése mit sem változtat a bűnözés társadalmi jelenlétén. Durkheim pedig egyenesen azt jelenti ki, hogy a bűnözés *normális* jelenség, és az szorul magyarázatra, ha a bűnözési *gyakoriságban* szembetűnő *arány-talanság* következik be. Ezt az aránytalanságot magyarázza aztán a társadalmi dezorganizációval, a társadalom értékrendjében tapasztalható *anomikus* álla-pottal. A lényeg itt is és ebben az esetben is az *eszköz-cselekmények szapora-sága*, amit azért kell magyarázni, mert a köznapi léthez szervesen és normáli-san illeszkedő normasértés a köznapi lét szerkezetében és a norma működő-képességében lényeges *változás* állt be. Ez a társadalm szerkezeti és társa-dalomlélektani magyarázat. Magyarázatként azonban ahhoz az egyéni társa-dalmi státushoz kötődik, ami a hétköznapi szintjén az egyén élethelyzetét, *életlehetőségeit*, ezek szűkösségét vagy bőségét jelenti. Az amerikai kriminológia mind az egyén élethelyzeteit, cselekvési lehetőségeit és ezek társadalmi strukturális kapcsolatait elemzi és iskolái is ehhez képest keresnek magyará-zó elméleteket. Ez legegységesebben Ohlin felfogásából tűnik ki. Elméleté-nek megnevezése is már erre utal: az *opportunitások* és ezek szerkezete. Az adott individuális *életlehetőségek egyes típusaihoz* sajátos *viselkedési kultú-ra és értékrend tartozik*. Ezek a szubkultúrák. Cohen az uralkodó középosztályi normákkal szembenálló, a bűnözést direkt módon igazoló ellenkultúrákról beszél. Ezek függése a nagy társadalmi struktúráktól kézenfekvő. Sellin az életlehetőségek korlátozottságának és az uralkodó értékek konfliktusának egy sajátos amerikai változatát kínálja magyarázó elméletként. Eszerint a siker, a teljesítmény az amerikai kultúrának *elfogadása* is, az ezzel való azonosulás magyarázza a hátrányos helyzetű csoportok bűnözését: az ő teljesítményük az egzisztenciateremtő bűnözés. Az elmélet megalapozója Merton, a *Társa-*

dalmi struktúra és anómia című művével. Miller az alsó rétegek kultúráját a bűnöző bandák kialakulása társadalmi közegének tekinti.

A társadalmi struktúrához illeszkedő élethelyzetek, élethelehetőségek és a szükségletkielégítés kapcsolata korunk bűnözéseméleteinek egyik vonulata. A struktúrát adó társadalmi rendszer *értékpreferenciái normatívan is meghatározottak*. Az ezekhez való viszony, ezek elfogadása vagy tagadása a bűnözés oldaláról *reflektált viszony*. A struktúrakötöttség tehát egyúttal *kulturális, szubkulturális kötöttséget is jelent*. Ez is azt mutatja, hogy a bűnözés maga morálisan is megítélhető és megítélendő, azon túl, hogy normatív, büntetőjogi tiltás és szankcionálása, vagyis társadalmi *minősítése* eleve morális minősítés is.

A kriminológia bűnözésmagyarázatai, különösen azok, amelyek a társadalmi struktúrához kapcsolódnak, rendszertani elméletek. Legalábbis annyiban, amennyiben nyíltan kimondják, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a kapitalista társadalmi formáció szerves részei. A társadalmi értékek normatívan kötelező szabályait és ezek tagadását hangsúlyozó elméletek ugyanezt teszik, legalábbis annyiban, amennyiben a középosztály kultúrájáról beszélnek.

Az azonos társadalmi formációt jelentő rendszerek azonban nem változatlanok. A kriminológiát különösen foglalkoztatta a változás és a bűnözés kapcsolata. Európában és nálunk is a századforduló időszakában a liberális, szabadversenyes kapitalizmus lényeges átalakulásokon ment keresztül. A XIX. század állam- és jogrendszerének működése és ezek jogi-normatív kultúrája is átalakult. Az örökdő, be nem avatkozó állam modelljét felváltotta a közjó érdekében interveniáló közhatalom modellje. A rendvédő, örökdő, felvigyázó „csendőrállamot” felváltotta az *igazgató* közhatalom. Észlelve az eddig jól működő szocializációs intézmények válságát, az igazgató állam bevezeti a kötelező oktatást, a szegénygondozás helyén megjelenik a szociálpolitika. A kor tudományosságát jellemző determinista, evolucionista, pozitivistákultúra az alapja annak, hogy a bűnözés változásaira már nem spekulatív jog- és morálfilozófiai alapon, hanem empirikus alapon, önálló diszciplínává szerveződve a bűnügyi embertan, a kriminálszociológiai és a pozitivistákriminálpolitika reagál. A büntetett ember viselkedésének magyarázatára kitűnő eszközül szolgál a pszichoanalízis, a felettes Én, a morális Én működési zavara. A társadalom változására, a bűnözés változására immár a pozitivistákriminológiai és a pozitivistá alapú kriminálpolitika reagál és ez ágyazódik be a bűnözésre és annak változásaira reagáló büntetőjogi rendszerekbe is. Megjelenik a pozitivistabüntetőjog.

A fordulat látványos és alapvető. A klasszikus kapitalizmus büntetőjoga, amelyet klasszikus büntetőjognak nevezünk, elveszti biztonságát adó funkcióját. Ez a büntetőjog a szabad polgár morális felelősségére épít, aki a maga világának normáit szabadon követi, szabadon választ jó és rossz között. A nyíltan felvállalt társadalmi egyenlőtlenség időszakában a polgár tetteiért erkölcsi alapon és számára racionálisan átlátható módon felel. Ahogy boldogu-

lását is csak magától kérhette számon, úgy tettei morális következményeit is egyedül kellett vállalnia. Ez a világos felelősségi viszony a klasszikus büntetőjog intézményrendszerében egyértelműen tükröződik vissza. A bűn választása a szabad akarat aktusa, vagyis a beszámítható ember bűnös választása. A büntetőjogi büntetés a bűn erkölcsi-jogi megtorlása. A megtorlás jogi tartalma az okozott rossz malummal (rossz) való viszonzása. A megtorlás igazságos, ha arányos a bűnnel. Az állam büntető beavatkozásának, a szankciónak korlátot a tett állít. A tett súlyával arányos büntetés tehát a beavatkozás jogi korlátja. Ezt a markáns, objektivista, a tette, bűntettre koncentráló klasszikus büntetőjogot váltotta fel a pozitivistá büntetőjog. Ennek lényege, hogy nem tetterányos büntetésre van szükség, hanem a tettes személyiségállapotához igazodó kényszerintézkedésekre. Ezek lehetnek nevelő, átnevelő, korrekciós javító intézkedések, a tettes veszélyességére alapozó biztonsági-elszigetelő mellékbüntetések, amelyek valamilyen veszélyes állapotot jogfosztással semlegesítenek. A pozitivistá büntetőjog láthatóan tettesjoggá transzformálódott. A tettes-büntetőjog szükségességét a kriminálpolitika a kriminológia elméleti eredményeire és tanácsaira támaszkodva igazolta. A kriminálszociológia ugyanis – mint láttuk – számba vette a bűnözés változásait, a társadalmi változások okozta intenzitásnövekedést, az üzletszerű és szokásszerű bűnözés megjelenését, a fiatalkori bűnözés növekedését, a büntettesekre irányuló kriminálszociológia kialakította a veszélyes bűnöző „ideáltípusát”, kidolgozta ennek az állapotnak a tesztelését és életútjósuló prognózisait. A pozitivistá kriminálpolitika nemcsak a büntetéspolitika reformját igazolta, hanem olyan államilag gyakorolt szociálpolitikát is szükségesnek látott, amely preventív hatású, amely a bűnözés társadalmi reprodukcióját képes korlátozni.

A kriminológia bűnözést magyarázó elméletei napjainkban is társadalmi *változás-bűnözésváltozás* kontextusában közelítik meg. A változás fogalma azonban tartalmában jelentősen módosult. Ezt jelezte a Nemzetközi Kriminológiai Társaság 1964-es kongresszusa és az ENSZ 1970-ben tartott bűnmegelőzési kongresszusa. A változás kategóriája tartalmilag a fejlődés fogalmának hasznosítását jelentette. Erre a magyar kriminológia igen hamar és sikeresen reagált. Ez lényegében az ipari társadalom fogalmának hasznosítását jelentette. Azok az empirikusan megalapozott kutatások ugyanis, amelyek több monográfiában kerültek publikálásra, a szocialista társadalom alapjainak lerakása „burkában”, fedőfogalma alatt ugyanazokat a gazdaság- és társadalomstatisztikai mutatórendszereket hasznosították, amelyeket az ENSZ és az UNESCO Társadalomtudományi Dokumentációs Központja ajánlott. A fejlődés meghatározó elemének a gazdasági növekedést tekintették, ennek egyik hordozója nálunk az iparosítás volt. Ennek kísérőjelenségei az urbanizáció, a társadalmi mobilitás. Nálunk a foglalkozási szerkezet átalakulását nem követte a városfejlődés üteme és így a munkahely és lakóhely diszkrepanciáját a geográfiai mobilitás intenzív, aránytalanul magas proporciója jellemezte. A társadalom-foglalkozási szerkezetváltás és a településszerkezet ellent-

mondásai rendkívül éles regionális különbségeket eredményeztek a bűnözés területi megoszlásában is. Az életmódváltás zavarainak legjelentősebb okozója éppen a társadalmi mobilitás új magatartási kultúrájához való alkalmazkodás volt. Ehhez járult az ingázás instabil életvezetése, életmódot romboló hatása, a sajátos kétlakiság. Az ipari körzetek lakónépességének bűnözési rátáját jelentősen megnövelte a beingázó, jelenlevő népesség bűnözése. Itt könnyebb volt lopni, mert volt mit. Az elmaradottabb régiók kirajzó népességének tulajdon elleni támadásai ide koncentráálódtak és ez elfedte a szegénység–vagyon bűncselekmények közismert korrelációját. A büntetéseket kibocsátó területeken viszont az erőszakos konfliktusbüntettek aránya ugrott meg, hiszen az elhagyott otthonba visszatérő ember más igényszinttel tér haza, személyes kapcsolatrendszere fellazul és konfliktusdúlttá válik. A szociológia társadalmi struktúrát kutató vizsgálatai és az életmódvizsgálatok megtermékenyítették a kriminológiai vizsgálatokat és ezek módszertanát is. A magyar kriminológia tanulva a társadalmi földrajz kutatásaiból, képes volt kidolgozni a bűnözési földrajz országos atlaszát. Ez településtípusok és bűnözéstípusok egybeesésének kimutatását jelenti. Haszná a társadalmi kontroll intézményeinek „helyre telepítése” lehetett volna. Az életmódvizsgálatok kriminológiai megfelelője az életútvizsgálat volt, amely ráirányította a figyelmet a bűnözés családi átörökítésének jelenségére. Ez a bűnözésen belül a visszaeső bűnözés társadalmi reprodukcióját leginkább jellemző folyamat.

A bűnözés szociológiai-szociálpszichológiai elméletei az 1970-es években rámutattak, hogy a változás-fejlődés folyamatai a bűnözés szintjét aszerint is tagolják, hogy a fejlődés az egyén szabadságállapota melletti *nyílt társadalomban*, vagy a korlátozott szabadság mellett egy *zárt társadalomban* következik be. Az integrált és dezintegrált társadalom fogalma lehetővé tette annak megmagyarázását, hogy a nyugati társadalmak bűnözése miért magasabb a szocialista országok bűnözésénél. Ez a társadalom politikai-jogi rendszerének fontosságára mutatott rá. Napjaink szociológiája és kriminológiája a társadalom *önvédelme* céljából foganatosított *elhárító és beavatkozó mechanizmusait* a társadalmi kontroll problémájaként tárgyalja. A kriminológiai elmélet a társadalmi kontroll fogalmát a bűnözéselmélet szempontjából fontos felismeréssel gazdagította. Ezt az ún. *interakcionista kriminológia* akként fogalmazta meg, hogy a bűnözés szintjét nem egyszerűen a bűnözés társadalmi termelése határozza meg, hanem az a kölcsönhatás, ami a bűnözés és a bűnözés-kontroll között tapasztalható.

Ennek egyik leágazása a stigmatizációs elmélet, amely a deviánssá vagy büntettség minősítéssel nem egyszerűen identifikálja a társadalmi kontroll számára az egyéneket, hanem a minősítéssel magával sugallja is a devianciát, a bűnözést, míg végül is a személyiség azonosul ezzel a szereppel. Végletes megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a társadalom a büntetőjog eszközével maga teremti meg a bűnözőit. Csak utalok rá, hogy ezt a szemléletmódot követte az antipszichiátriai iskola is.

A társadalmi kontrollelméletek újrafogalmazták a társadalmi önvédelem koncepcióját és mivel a társadalmi-állami beavatkozás közvetlenül érinti az egyént, az egyén szabadságát és szabadságjogait, éles elméleti és kriminálpolitikai ellentéteket gerjesztettek. A nyugati jóléti állam és a szocialista paternalista állam a *kontrolláló és gondoskodó funkciójában egybeesett*. A magyar kriminológiában így ugyanazok a viták ismétlődtek meg, mint Nyugaton. A gondoskodás szakértelme és intézményei öngerjesztő folyamatot idéztek elő, mivel egyre jobban voltak képesek az érintetteket, a potenciális érintetteket kiszűrni és így intézményeik túlterheltek lettek. Triviális példával élve: ha egy járási rendőrkapitányságon új státust kreálnak ifjúságvédelmi szakelőadónak, biztosak lehetünk benne, hogy a fiatalkori bűnözés jelentősen megugrik. Ugyanez mondható el a gyámügyben szervezett ifjúságvédelmi felügyelőkről. A büntetőjogban mindez úgy csapódott le, hogy a hagyományos *szankcionáló büntetési rendszer egészét javasolták felváltani és egy kezelő büntetőjoggal helyettesíteni*. Az *igazságszolgáltatás osztó* funkciója így háttérbe szorulna és a szakértőkkel bővült *bizottsági eljárás* ajánlásai jelölnék meg a kezelésre kijelölt speciális intézményt vagy ambuláns eljárást. Ezt a dilemmát a büntető hatalom megosztásának buktatóit tárgyaló kitűnő tanulmányok és monográfiák tárgyalták. A vita lényege a következő: ha a kezelést (gyógyítás, pszichoterápia, reedukáció) a büntetett személyiségállapota és szükségletei alapján állapítják meg, ez a hivatalos, közhatalmi beavatkozás szükségképpen határozatlan időtartamra szól, hiszen a kezelés sikerének időpontja nem jósolható meg. Ez az egyéni szabadság diszkrecionárius, gyakorlatilag korlátlan korlátozása. Ez az emberi jogok és az állampolgári alapvető jogok megengedhetetlennek tűnő korlátozása. Feladása annak a klasszikus évszázados büntetőjogi alapelvnek, amely a büntettest a büntettért bünteti és ahol a büntett maga jelöli ki a büntetés korlátait, amennyiben a büntett súlyához kell igazodnia és így határozottnak kell lennie. A kezelő büntetőjog a tettes személyiségállapotából indul ki, ez a kényszerbeavatkozás alapja. Nem azért büntetünk tehát, amit tettél, hanem azért, aki vagy. Ez a személyes szabadság és személyi autonómia indokolhatatlan korlátozása. Az igazságos, a büntetettel arányos büntetés szankcióként jobban garantálja az egyén jogait és szabadságát, mint a humanista érvelésű, racionálisan, okosan indokoló rehabilitáló kezelés. A büntetőjog hagyományos értékeit elfogadó kriminológusok a szankcionáló, klasszikus büntetőjogi alapelveken nyugvó igazságszolgáltatás mellett törtek lándzsát. Gondoljuk meg: ha a bűnözést devianciaként kezeljük, vagyis központi magyarózó elvét a személyiség ilyen vagy olyan zavarával magyarózzuk, akkor fölöslegessé válna a társadalom egész morális és büntetőjogi értékrendje, hiszen nem igazítaná el a társadalmi viselkedést a jó és rossz, megengedett és tiltott között, hiszen a személyiségzavar – mint viselkedési magyarázat – felmentést adna minden felelősség alól. A morális, büntetőjogi tilalmaknak viszont éppen az az értelme, hogy áthághatatlanok. Mindenki okkal cselekszik, de az okkal cselekvés nem ment fel a felelősség

alól, a tettért való helyállásra kötelezés alól. A büntetőjogi büntetés funkciója a norma, az erkölcsi és büntetőjogi tilalom abszolút érvényességének kifejezése: a büntett büntetést érdemel elvének fenntartása. Ezt az elvet alkotmányosan megerősített elvnek kell tartanunk. Ez egyúttal a bíróságok ítélkezői monopóliumának kijelentése.

Ezzel együtt és ugyanakkor megfontolást érdemelnek a humán, embertudományok elméleti eredményei is. Ha a potenciális büntettek, a prekriminális állapot megállapítható és kiszűrhető, akkor érdemes és fontos a bűnözés, a bűnbeesés megelőzése érdekében minden rendelkezésre álló és professzionálisan igazolt eszközt igénybe venni. Ennek alapja azonban nem lehet közhatalmi beavatkozás, illetve ezek az eszközök közhatalmi kényszerintézkedés formáját nem ölthetik. A ma ismert minden professzionálisan kidolgozott kezelésre érvényes az a megállapítás és jogi premissza, hogy csak partneri kapcsolat, a felajánlott és ajánlott szolgáltatás önkéntes elfogadása lehet az alapja. Ez a partneri kapcsolat és önkéntesség a személyes szabadság és autonómia garanciája. Nem ez a helyzet a büntetőjogi szankciónál. Itt nincs szó partneri kapcsolatról. Miről van itt szó?

A magyar kriminológia – követve az interakcionista és kontroll elméletek hagyományát – a bűnözés és a bűnüldözés viszonyát konfliktusos, szembenálló, egymásnak feszülő, ellenérdekelt viszonyoknak tartja. A bűnözés titkos vagy leplezett, a törvény kezére kerülést megakadályozni akaró, a hazugságot, cselt, kijátszást és erőszakot evidens módon alkalmazza. Együttműködésről, megadásról, önkéntességről a büntettek részéről szó sem lehet. Ez alól ritka a kivétel. *Itt szó sem lehet partneri viszonyról.* A bűnüldözés – hiába vannak közhatalmi jogosítványai – nincs abban a helyzetben, hogy a fegyverek egyenlősége alapján vehetné fel a küzdelmet a büntettekkel. A legális erőszak maga is korlátozott, hazugságot, kijátszást, félrevezetést nem alkalmazhat. A fegyverek egyenlőségéről a két fél között csak az igazságszolgáltatás fórumain lehet és van szó. A vádelv és a védelem elve, valamint eljárási jogosítványai ennek biztosítékai. A bűnözés társadalmi kontrolljának rendszerében a leggyengébb láncszem a bűnfelderítés. A bűnfelderítés szolgáltatja azt a „hozott anyagot”, amivel a vádhatóság és bíróság az ítélkezésben dolgozik. A magyar kriminológia régi álláspontja, hogy a bűnözés nemcsak a viszonyok terméke, hanem maga is viszonyokat teremt. Ilyen viszony például a közbiztonság és közbátorság. Ha az egyensúlyi állapot felborult, mert a bűnfelderítés eredményessége csökken, ez növeli a bűnelkövetési bátorságot. A kriminológia kimutatta, hogy a bűnfelderítés eredményességének csökkenése nem a rendőri tehetetlenséget jelenti elsősorban, hanem a működési *kapacitás* és a felderítendő ügyek arányának függvénye. Ha ugyanis a kapacitás változatlan, mert például következetesen felderít 200 ügyet, de a felderítendő ügyek száma nő, akkor itt kapacitásnövelő intézkedésekre van szükség. Nem kívánok itt részletekbe bonyolódni, csak jelzem, hogy Európa-szerte erősödik azoknak az elméleti-taktikai és gyakorlati kísérleteknek a száma és je-

lentsége, amelyek a rendvédelmi funkciók erősítése révén kívánják a büntelődést eredményesebbé tenni. A rendőri jelenlét, a rendőri intervenció azonnali hozzáférhetővé tétele, a bűnügyi információk informatikai tárolása és azonnali lehívhatósága, az ismert bűnözési góccok intenzív felügyelete, a bűnalkalmak kontrollja, az ún. szituációs beavatkozás. Igen ám, de a rendőri eredményességi kapacitás növelésének dominóhatása van. Ha az igazságszolgáltatás még és már ma is túlterhelt, a jogerős ítéletek „aktualitása” (az elkövetési időtől való távolsága) elmarad, a felderített ügyek torlódnak a bírósági ügyszálakkal. Ezért találták ki az ún. elterelő technikákat, amelyek az apparátusok tehermentesítését szolgálják és ennek keretében az ún. alternatív büntetéseket. Itt tárgyalás mellőzésével a tettes és az áldozat jogilag szentesített kiegyezését érik el a kár megtérítésére és lényegében a büntetés tartalékolását arra az esetre, ha az egyezés nem menne teljesedésbe. A közbiztonság – mint alapjában véve a bűnözés által teremtett viszonyrendszer – kutatásában a magyar kriminológia nemzetközi szinten is jeleskedett. Az ún. rejtve maradt (latens) bűnözés statisztikailag megbízható becslésével a bűn-üldözés gyenge pontjai behatárolhatók. A biztonságérzet – a közbátorság a bűnözéstől való félelem hatására nincs lineárisan arányos viszonyban a bűnözési arányokkal, a tényleges fenyegetettséggel. A bűnözés helyzetfelmérését az ún. tudomásra jutott büntettek számbavétele mellett jelentősen finomították a viktimizációs felmérések. Ennek rendszerbe állítása nálunk még késik. Igaz viszont, hogy kevés országban bevezetett a számbavételi gyakorlat.

A nyugati országok bűnügyi leterheltsége jelentősebb hazánknál. Bár a 100 000 főre számított bűncselekmények nálunk még jóval kevesebbek, mint Németországban vagy Franciaországban, a bűnözés növekedési tendenciája azonban rontja kilátásainkat. A tendencia megfordítására nincs reális esélyünk. Erre enged következtetni a társadalmi változás – a bűnözési változás viszonyára vonatkozó kriminológiai elmélet, amely a változást *modernizációként* interpretálja. Heiland és Shelley nyomán Eisner dolgozta ki az *„önkontroll kínálata és kereslete”* elméletet. A modernizációnak lényegében ugyanabból a meghatározásából indul ki, mint a magyar szociológiában Andorka Rudolf. Ennek lényege a mi szempontunkból a társadalmi normák komplexebbé válása, az egyének szabadságszintjének növekedése a növekvő élet-esélyek mellett a relatív depriváció jelentőségének felértékelődése, a társadalmi különbségek eredményeként fokozódó társadalmi feszültségek és a társadalmi diszharmónia. Oda zárkózunk fel a modernizáció révén, ahol a modern, de nem jól integrált országok tartanak. Ráadásul a társadalmi kontroll intézményeinek válsága egybeesik a bűnözés olyan 6–7 év alatti növekedésével, amit a nyugati államok majd csak két évtizedre elhúzódva tapasztalhattak.

A politika szintjén ez a válság kiváltotta nálunk a türelmetlen, hisztérikus rendpárti követeléseket. A halálbüntetéstől és a büntetések szigorításától azonban – ezt mutatja a nyugati kriminálpolitikai gyakorlat – nem lehet várni a

tendencia megfordulását. A büntetés elkerülésének valószínűségét kell csökkenteni, ami az egyedüli biztos mutatója, hogy a közhatalom jobban ura a helyzetnek. Ezt a szórványos felderítés és szórványos, krudélis büntetés nem helyettesítheti.

Annak, hogy a büntetőjogi reformok, a büntető eljárás reformja és a bűnüldözés rendvédelmi megtámogatása az egyedül járható út, a jogi kultúra és modern jogrendszerek sajátosságai kényszerítik ki, amióta a jogállamok alkotmányos jogállammá váltak. Európában a '60-as, '70-es években vált ez általánossá. Az alkotmányok alapnormaként működnek. Ennek lényege az, hogy az alkotmányok nem egyszerűen a politikai intézményeket és azok működésmódját szabályozzák, hanem a jogrendszer minden ágának tartalmi meghatározói. Mégpedig az alkotmányos alapjogok normatív előírásaival és ezek garanciáival. A garancia legfőbb eleme az alkotmánybíráskodás, amelynek hatáskörébe tartozik az alkotmányellenes normák (törvények, rendeletek) megsemmisítése. Az emberi jogok felvétele a jogrendszerbe és az alkotmányos alapjogok egész rendszere megnöveli az egyének szabadság- és autonómiaszféráját és korlátok közé szorítja a közhatalmi beavatkozást. Ez megnehezíti a büntető-, bűnüldöző hatalom működését. Ezért tűnik úgy, hogy a társadalom szinte tehetetlen a szabadsággal visszaélő jogsértésekkel szemben. A bűnfelderítés szervezeti, technikai és informatikai megerősítése az egyedül járható kriminálpolitikai út. A rendpárti szigorznak és intervencionizmusnak korlátot állít a kriminálpolitika alkotmányos behatároltsága. Ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy fel kell-e áldoznunk társadalmi szabadságunkat annak érdekében, hogy biztonságunk nagyobb legyen, a válasz erre csak nemleges lehet. Az elvesztett szabadság ugyanis pótolhatatlan, biztonságunk viszont javítható, korrigálható.

SZABÓ, ANDRÁS

SOCIAL DISTURBANCES, DEVIANCE, VIOLENCE, CRIME AND THE ANSWERS OF SOCIAL SCIENCES

Summary

The paper approaches the issues from the angle of criminology and penal law. It considers crime as a mass phenomenon requiring sociological, as well as an individual approach. It also recognises crime as a legal phenomenon. Attention is called to the difference between deviance and crime. Crime is a legally prohibited form of behaviour. Further on, a brief survey of the history of understanding crime is given, with special reference to Hungary. Reference is made to the self-protection of society, to a shift towards punishment on the basis of the personality status of the criminal. The author refers to the rise of crime rate after the systemic change and its interrelationship with the capacity of the authorities of investigation and law enforcement. In conclusion the author rejects approaches wishing to limit social freedom in the interest of enhancing public security and is of the view that the latter one can be improved.

EGY JAPÁN-MAGYAR KÖZÖS KUTATÁSI PROGRAMRÓL

A *Társadalomkutatás* 1998/1–2. számában bemutattuk a Japan Foundation által finanszírozott japán–magyar kutatási program keretében elvégzett munka eddigi eredményét, az öregedő japán társadalom idősgondozásának fő vonalát, illetve a magyarországi gyakorlat néhány vonatkozását.

Most, jelen számunkban közreadjuk a kutatás japán résztvevőjének tanulmányát, valamint két interjút, melyet a japán kutató és a két magyar szociológus készített Japánban. E három közlés gyakorlatilag a kutatás első felének anyagait és tapasztalatait tartalmazza. A kérdőíves felmérés magyar anyagát a későbbiekben adjuk közre és várhatóan a közeljövőben elkészül a japán felmérés is azonos kérdőív alapján. Mivel a Japan Foundation további támogatásáról biztosított, a kutatás második szakaszában kerülhet sor közös szeminárium és esetleges tréningek megtartására.

Gáthy Vera

I.

OKA MASZATO

A NEM ÁLLAMI SZERVEZETEK SZEREPE AZ ÖREGEDŐ TÁRSADALOMBAN

(Esettanulmány egy japán szövetkezeti társulásról)

1. BEVEZETÉS

1993-ban Japánban közel 700 fogyasztói szövetkezeti társulás volt. A Szeikacu Klub Szeikjó (a továbbiakban SCS) 12 prefektúrában található 14 egységes szövetkezetek általános neve. A „Szeikacu” szó életet, az egyszerű ember életét jelenti. A „Szeikjó” szövetkezetet jelent. Az SCS minden 14-es egysége kifejleszti saját napirendjét és tevékenységét. Az SCS tagsága 1993-ban 220 ezer fő volt, 95%-uk nő. 1989-ben az SCS-nek ítelték a Helyes Életmód Díjat, amit olykor alternatív Nobel-díjként is szokás emlegetni. Az egészség és a környezet védelmére irányuló tevékenységét igen nagyra értékelték mint olyat, ami a magasan iparosított és a hatékonyságnak elsőbbséget biztosító társadalomban alternatív gazdasági tevékenységet jelent (SCS 1993:1.).

Az SCS-t először 1965-ben 200 tokiói asszony szervezte meg, hogy együtt vásároljanak tejet. 1968-ban már 1000 tag alapította meg fogyasztói szövetkezetként. 1971-ben a tokiói úttörő nyomdokait követve megalapították a második SCS-t a szomszédos prefektúrában, Kanagavában, amelyet „Szeikacu Klub Szeikjó Kanagavának” (a továbbiakban SCSK) neveztek el. Ma már ez az egyik vezető testület nemcsak az SCS csoportban, hanem a japán fogyasztói szövetkezetek teljes körében is.

Az 1970-es évek vége óta az SCSK és csoportos szervezetei egyedülálló tevékenységet fejlesztenek ki, hogy javítsák a teljes élet minőségét, különös tekintettel az idősek felé irányuló jóléti tevékenységre. Az SCSK munkája azért fontos, mert jelzi a nonprofit szervezetek pozitív szerepének lehetőségét a gyorsan öregedő japán társadalomban.

A jelen tanulmány célja, hogy alapos megfigyelés segítségével bemutassa az „Együttérző Fudzsizavát”, egy, az SCSK csoport által épített különleges gondozóházat publikált anyagok, a vezetőkkel és a szervezet tisztviselőivel készített interjúk, valamint 1997 novemberében az Együttérző Fudzsizavánál tett látogatás alapján.

2. SZEIKACU KLUB SZEIKJÓ KANAGAVA (SCSK)

2.1. Kiindulás a közös beszerzési tevékenységektől

Az SCSK 1971 májusában Jokohama város Midori körzetében született és eredeti neve Midori szövetség volt. Alapítója, Kacumi Jokota villamosmérnök volt egy magán vasúttársaságnál. Aktív szakszervezeti tag volt, de csalódott a szakszervezetben, mivel az képtelen volt megbirkózni a gyorsan növekvő gazdaság negatív gondoljaival, az inflációval, a környezetszennyezéssel és a mohó kommercializmussal. A mindennapi élet megvédelmezése, ezen káros jelenségekkel szembeni védelem és egy lehetséges alternatív társadalom kihívása volt a fogyasztói szövetségi társulás megszervezésének eredeti motívációja (Jokota 1991: 3. és 2. sz. interjú).

A tokiói SCS tapasztalataiból okulva Jokota a biztonságos tej és néhány egyéb minőségi élelmiszer közös megvásárlásával kezdte: együttműködött a helybeli háziasszonyokkal és megbízható termelőkkel. Az üzletet „raktár” nélkül működtették egy *'han'*, 8–13 tag csoportja révén, amely feladta a rendeléseket és megkapta a termékeket. A *han* tagjai megbeszélik minden egyes termék szétosztását, mielőtt megrendelik, mert a nagyobb mennyiségben történő vásárlás megfelelő és hatékony termelést és elosztást tesz lehetővé. Ha a tagok egy hónapra előre rendelnek, megtervezhetik fogyasztói életüket. Ugyanakkor a termelők a terveknek megfelelően termelhetnek és mindenfajta tartósítószer nélkül szállíthatnak. A termékeket közvetlenül a termelőtől a SCSK átvételi központjai révén kapják meg a *hanok*. A *han* tagjai felosztják egymás között az árut. Ez a rendszer költségkímélőnek bizonyult, mert nem merül fel az üzletek vagy raktárkészletek fenntartásának költsége, sem a nagyméretű kereskedelem kockázatai. A *han* hatékonynak bizonyult úgy is, hogy alkalmat kínál tagjainak a kölcsönös véleménycserére és aktív részvételi lehetőséget az egyszerű tagság számára. (Jokota 1991:23; SCS 1993).

Az SCSK tagjai fiatal és középkorú háziasszonyok, akiket foglalkoztat, hogy jó minőségű élelmiszerhez juthassanak mérsékelt áron. Az 1973-as első olajválság utáni évek „hanyatló inflációja” közepette az SCSK felhívását igen jól fogadták az iskolázott háziasszonyok, akik erős rokonszenvet éreztek a mozgalom iránt és ezért a szervezet tagsága igen gyorsan növekedett az egész Kanagava prefektúra területén. 1975–1977-től kezdve sikerrel indult a sertéshús és a tüzelőolaj nagy tételekben történő megvásárlása a termelőktől. Azóta szakadatlanul növekedik a forgalom és a taglétszám is. (Jokota 1991:33; SCSK 1991; SCSK 1997).

2.2 A közös vásárlástól az egész élet felé

1977-ben az SCSK kampányt kezdett a szintetikus mosószerek ellen, amelyek szennyezik a vizet és károsítják a természetes környezetet. Ez volt tevékenységi körének kibővítése az egyszerű közös vásárlástól az élet egésze felé. Az SCSK havi folyóiratának, az *Élet és Önkormányzat* című kiadványnak első, 1978-ban megjelent száma új stratégiát jelzett. 1979-ben az SCSK 8. éves közgyűlése a stratégiát hivatalosan is jóváhagyta és azóta különféle tevékenységeket fejlesztett ki (SCSK 1991:287).

1980-ban nagy kampányt szervezett a szintetikus mosószerek ellen.

1981-ben mozgássérültek számára jóléti intézményt épített a hokkaidói Furubirában, ezzel ünnepelte az SCSK fennállásának tizedik évfordulóját. Együttal ez volt az SCSK első lépése a szociális-jóléti területen.

1982-ben politikai akcióba kezdett, amikor létrehozta kampánybizottságát a békéért és a nukleáris fegyverek ellen.

1982-ben az SCSK segítséget nyújtott egyik tagcsoportjának, hogy megnyithassák a „Dolgozók Nindzsin Kollektívája” elnevezésű szövetkezetet. Ennek célja az volt, hogy új, alternatív stílusú munkalehetőségeket teremtsenek, amikor nem profithajhász munkáltatók foglalkoztatják az embereket. Ennek a szövetkezésnek az alapelve: a dolgozók befektetnek, irányítanak és dolgoznak a kollektívában.

1983-ban megszervezték a „Közösségfejlesztési Bizottságot”, melynek feladata volt, hogy megbirkózzon a helyi közösségek gondjaival a helybeli lakosok kezdeményezése alapján.

1984-ben az SCSK 13. éves közgyűlése „alternatív” üzenetet terjesztett elő, amelynek célja volt megmutatni a mozgalom útját egy új, a szövetkezés elvén nyugvó alternatív társadalom felé.

1985-ben felépült az első „alternatív élet háza”, közösségi központ a tagság és a helyi lakosok számára. Azóta folyamatosan fejlesztik a különböző jóléti kérdésekkel összefüggő tevékenységüket.

1985-ben megszervezték a „Tasukeai Csoport”, azaz a kölcsönös segítség dolgozói kollektíváját, amely házi segítségnyújtást biztosít.

1986-ban a tagok a kölcsönös segítség egyfajta biztosítási rendszerét teremtették meg. Havi 200 yen részletet fizetnek és a tagtársaktól házi segítséget kapnak, akiket az Alap viszont a szolgáltatás óraszámára szerint fizet.

1987-ben az SCSK orvosi központja, az „Alternatív Klinika” kezdte meg működését.

Az 1996. pénzügyi évben az SCSK tevékenysége néhány szám tükrében a következő képet mutatta (SCSK Központ – Interjú):

Tagság:	47 150 háztartás
Hanok száma:	8080
A hanok átlagos nagysága	5,6 háztartás
Éves össz eladás értéke:	18,36 milliárd yen

Havi forgalom háztartásonként:	31 972 yen
Befektetett tőke nagysága:	3,86 milliárd yen
Befektetett tőke nagysága háztartásonként:	81 731 yen
Alkalmazottak száma:	252
Adminisztratív egységek száma:	11

A háztartásonkénti havi forgalom, valamint a háztartásonként befektetett tőke nagysága a legnagyobb a Japánban működő szövetkezetek között.

2.3 Adminisztratív felépítés

Az 1. ábra bemutatja az SCSK adminisztratív felépítését 1985–1990 között.

A *han*, mint korábban ismertettük, az SCSK szervezet alapegysége.

A *részleg* mintegy 1000 háztartás (avagy 100–200 *han*) tagjainak szervezeti egysége a szomszédsági közösségben. Éves közgyűlése választja meg a Részlegbizottság 15 tagját, amely támogatja és koordinálja a *hanok* tevékenységét.

A *blokk* az igazgatás regionális egysége, amely az azonos környéken működő 4–5 részlegből áll, például ilyen van Dél-Jokohamában. 1990-ben 9 blokk létezett. A Blokk Igazgatói Bizottságának tagjait választják, ez a testület felelős az ágazat irányítási problémáikért csakúgy, mint a különböző társadalmi mozgalmak elősegítéséért, beleértve a politikai és kulturális eseményeket is. Minden egyes blokk 2 tagot választ az SCSK igazgatótanácsába és 1 tagot az SCSK auditori bizottságába.

Az SCSK éves közgyűlése választja meg az elnököt, az alelnököt és a 3 ügyvezető igazgatót. Ez az öt személy a blokkok által megválasztott 18 fővel és egy testvér szövetkezet (Szeikjó Községi Klub) által választott 2 személlyel, tehát összesen 25 fő alkotja az SCSK igazgatótanácsát.

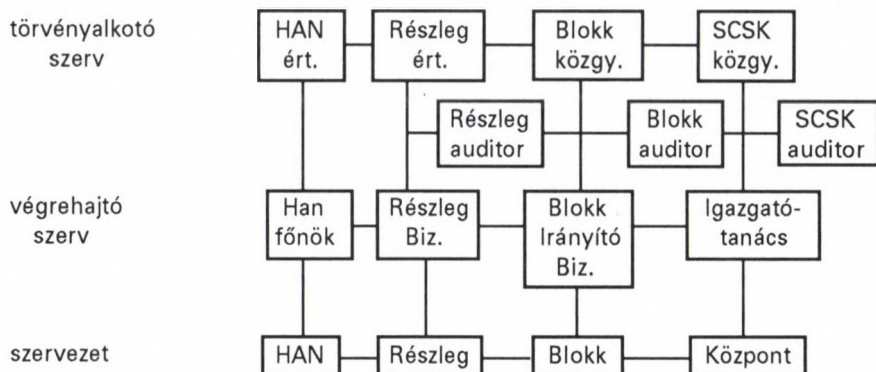
Az auditori bizottságnak 1990-ben 10 tagja volt, közülük kilencet a blokkok választottak és egy személyt a testvér szövetkezet (Szeikjó Községi Klub).

Az igazgatótanács ülésein megfigyelőként részt vehetnek a testvér szövetkezetek (a Szeikjó Községi Klub és a Szeikjó Jóléti Klub) ügyvezető igazgatói, valamint azok a helyi parlamenti képviselők, akik az SCSK mozgalmat (Kanagava Hálózat Mozgalom) támogatják.

A közelmúltban a blokkok száma tizenegyre emelkedett. Az újabb blokkok megkapták a független szövetkezeti társulások státusát, amit a fogyasztási szövetkezeti szövetségekre vonatkozó törvény elismer annak érdekében, hogy megfeleljenek az önkormányzás kihívásainak és a hatalmat jobban szétoszták az egyszerű tagok között. Ennek megfelelően a központ döntéshozatali hatalma csökkent, csupán a mozgalom egészének koordinálása maradt meg (SCSK Group, Educ. Bureau 1997:103–4; 1–2. interjú).

1. ábra

Az SCSK adminisztratív struktúrája (1985–1990)

Forrás: SCSK: 138.

3. A CSOPORTOK SZERVEZETEINEK FEJLŐDÉSE

3.1 A Kanagava Hálózati Mozgalom (KNM): egy helyi politikai párt

A szintetikus mosószeres elleni kampány tapasztalatai megtanították az SCSK-t arra, hogy a hagyományos politikai pártok vagy nem érzékenyek a környezeti problémákra, vagy pedig nem képesek meghallani az állampolgárok hangját. Az SCSK ezt az alkalmat használta fel, hogy elkezdjen közvetlenül részt venni a politikában. 1983-ban egy SCSK jelöltet beválasztottak a Kavaszaki városi közgyűlésbe. Kavaszaki a Kanagava prefektúra második legnagyobb városa. Mintegy egymillió lakosa van, nagyvárosi rangját rendelet szabályozza.

1984-ben az SCSK sikeresen vett részt egy petíciós mozgalomban, amelynek során a helyi kormányzati szerveket kérte: hagyják jóvá az atomfegyverellenes nyilatkozatot.

Ezek a tevékenységek vezették el az SCSK-t 1984 júliusában saját helyi politikai pártjának megszervezéséhez *Kanagava Hálózati Mozgalom* (KNM) néven. 1997 júniusában 39 tagja – valamennyi nő – volt helyi közgyűlések tagja. Közülük négyen a prefektúra közgyűlésének tagjai, tízen pedig rendeltileg nagyvárosnak deklarált települések (pl. Jokohama és Kavaszaki) testületi tagjai, további 25 pedig más városok és kisvárosok képviselője. Közösségükben különféle tevékenységeket fejlesztenek ki, hogy általuk megvalósítsák a résztvevő politikizálást. A KNM támogat helyi pártokat is Japán más részein és törekszik arra, hogy véleményeket tükröztessen a nemzetgyűlésben.

A KNM tagsága főképpen nőkből áll és 1996-ban 3000 fős volt. Érdeklődésük középpontjában áll a béke, a környezet, a jólét, a nők jogai és a részvételi demokrácia kérdései (KNM 1997, 1996; SCSK 1991 és 4. sz. interjú).

3.2 A Kanagava Dolgozói Kollektív Unió (KWCU)

A korábban említett dolgozói kollektíva megalapítása óta sok helyi közösség szervezett ilyen testületeket, amelyek különféle szolgáltatásokat nyújtanak, például élelmiszergyártást folytatnak, ebédet és kenyeret készítenek, idős-gondozással és mozgáskorlátozottakkal, újranelhasználással, szerkesztéssel stb. foglalkoznak. Az SCSK vezetése javasolja, hogy a tagság csatlakozzon dolgozói kollektívákhoz és ez lehet részvételük harmadik formája azon kívül, hogy részt vesznek a *han* tevékenységében (közös vásárlás) és a szervezet magasabb szintjein az adminisztratív feladatok elvégzésében.

A dolgozói kollektívák fejlesztésének előmozdítása érdekében az SCSK nagy szerepet játszott a Kanagava Dolgozói Kollektív Unió (KWCU) 1989-ben történt megalapításában (KWCU 1995, 1995a, 1997; SCSK 1991).

A KWCU teljesítményét az 1996-os pénzügyi évben az 1. táblázat mutatja. Eszerint 125 dolgozói kollektíva 4224 tagja különféle iparágakban tevékenykedik és üzleti forgalma meghaladta a 2 milliárd yent. Ebből a „jóléti” szektor részesedése, beleértve a házi segítségnyújtást idősek számára 38,4% (dolgozói kollektíva csoportok), a tagság 62,2%-a folytat ilyen tevékenységet és ez teszi ki az üzleti forgalom 20,9%-át.

A 2. táblázat az 1995-ös pénzügyi évben folytatott házi segítségnyújtás és gondozás adatait tartalmazza. A házi segítségnyújtási szolgálat részesedése 54% volt mind az üzleti forgalom mennyiségét, mind pedig a szolgáltatás órákban mért időtartamát tekintve.

A 3. táblázat azt mutatja meg, hogy 1985–1995 között a KWCU dolgozói kollektíváinak milyen gyorsan fejlődött a házi segítségnyújtási szolgáltatása.

1. táblázat

A Kanagava Dolgozói Kollektív Unió teljesítménye (az 1996. pénzügyi évben)

	Csoport száma	Taglétszám	Forgalom nagysága (millió yen)	Befektetés (millió yen)
Jóléti	48	2648	451,7	67,5
Élelmiszer	13	272	684,7	86,9
Megbízatus stb.	36	979	599,6	50,0
Tájékoztatás	7	52	107,2	11,0
Óvoda stb.	4	29	18,9	3,5
Oktatás stb.	3	74	25,7	3,6
Kiállítás	1	28	129,6	2,6
Környezet	5	37	64,6	13,1
Újrahasznosítás stb.	8	39	56,5	6,9
Összesen	125	4224	2161,3	245,1

Forrás: Kanagava Dolgozói Kollektív Unió

2. táblázat

A Kanagava Dolgozói Kollektív Unió házi segítségnyújtása és gondozással kapcsolatos szolgáltatásai (1995-ös pénzügyi év)

	Dolg. kollekt. száma	Tagság	Alap mill. yen	Ügyfél	Gondozási esetszám	Gondozási óraszám	Forgalom mill. yen	Bér mill. yen
Házi segítségnyújtás	31	2114	34,38	2190	81 787	183 893	179,0	147,5
Nappali szolg.	7	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	86 802	94,0	69,8
Étkeztetés	9	182	16,76	566	51 853	68 563	58,0	39,5
Autóvezetés	1	5	nincs adat	29	184	457	0,4	0,3
Összesen	48					339 715	331,4	257,1

Forrás: Kanagava Dolgozói Kollektív Unió

Megjegyzés: Tag: dolgozói kollektíva tagsága; Pénzalap: befektetett tőke összege; Ügyfél: a szolgáltatásban részesedő kliensek száma; Gondozási esetek: az ilyen esetek összesítése; Gondozási órák: a gondozási munkában eltöltött órák száma összesen; Forgalom: az üzleti tevékenység összege (millió yen); Fizetés: a szolgáltatások személyzeti költségei (millió yen)

3. táblázat

A KWCU házi segítségnyújtási szolgáltatása órákban kifejezve

	Dolgozói kollektívák száma	Órák havonta	Órák/dolgozó kollektíva
1985	1	150	150
1986	2	430	215
1987	4	660	165
1988	5	1029	205
1989	7	2035	290
1990	10	3020	302
1991	12	3700	308
1992	17	5692	334
1993	28	10 574	377
1994	31	12 144	418
1995	31	15 324	494

Forrás: Kanagava Dolgozói Kollektív Unió

Megjegyzés: órák havonta: szolgáltatási órák havi átlagban

Óra/dolgozó kollektíva: az egyes dolgozói kollektíva által havonta átlagosan teljesített szolgáltatás óraszám.

3.3 A Fukusi Szeikjó Klub (Jóléti szövetkezeti klub)

1989-ben a „Fukusi Szeikjó Klub” (Jóléti Szövetkezeti Klub) az SCSK testvér fogyasztói szövetkezete kétesztendei előkészítés után nyílt meg.

Célja eleinte az volt, hogy kibővítse olyan emberekkel a közös vásárlás hálózatát, akik nem tudnak a megrendelt áruk, köztük élelmiszerek, gondozással kapcsolatos és egyéb termékek közvetlen házhozszállításával csatlakozni a *han* rendszerhez; másodsor, hogy megteremtse a drága gondozási műszerek bérbe adását; harmadszor, hogy létrehozza a házi segítségnyújtás szolgálatát; negyedszer, hogy megépítsen egy gondozóházat és a vele kapcsolatos létesítményeket. A célcsoportokat a törékeny idősek, a mozgáskorlátozottak, valamint a családi gondozási feladatokat is ellátó elfoglalt háziasszonyok alkotják.

A tevékenységet Jokohama északi részén kezdte meg. 1990. augusztusában taglétszáma 2710 fő volt. A tagok átlagos életkora 43 év, a 65 évnél idősebbek aránya 10%. A 65 évnél idősebbekkel együttélő tagok aránya 30% volt.

Ahhoz, hogy ezeket a szolgáltatásokat nyújtani tudják, 3 dolgozói kollektívát hoztak létre. A Jóléti Klub tagjainak mintegy 10%-a részt vett a termékek házhozszállításában és a házi segítségnyújtásban. 1996-ban a Jóléti Klub szövetkezet 3 helyi blokkal és 8000 fős tagsággal rendelkezett.

Úgy látszik, hogy az idősek számára épített létesítmények ügyét megzavarta a „buborék gazdaság” 1992-es kipukkadását követő hosszú recesszió. A Jóléti Klub azonban továbbra is lelkesen foglalkozott pénzalapok gyűjtésével, hogy legyen miből megépíteni az Együtttérzés Fudzsiszavát, a később bemutatandó különleges gondozóházat az SCSK-val és csoportos szervezeteivel együtt (SCSK 1991; SCSK 1997; 3. sz. interjú).

3.4 A Közösségi Klub Szövetkezet

1991-ben megnyitották az SCSK másik testvér szövetkezetét, a Szeikjó Közösségi Klubot. Célja az volt, hogy bővítse a közös vásárlás hálózatát depónak nevezett szövetkezeti raktárak révén történő beszerzésekkel. Arra számítottak, hogy a depók egyúttal különféle tevékenységek, beleértve kulturális, társadalmi és politikai tevékenységet is, közösségi központjai lesznek. 1996-ban 16 depó működött és 17 000 háztartás volt a tagja (SCSK 1991; SCSK 1997; 3. sz. interjú).

3.5 Egyéb csoportos szervezetek

Az eddig említett főbb testületeken kívül az SCSK-nak a következő szervezetei vannak (SCSK 1991; KNM 1996.)

Alice Központ: kutatási és tájékoztatási szolgáltató központ a mozgalom számára, amit 1988-ban alapítottak.

Globális Állampolgári Alap: A föld fája: 1991-ben alapított jótékonyági alap.

Jao Klub: a csoportot férfi tagok számára 1991-ben alapították és egyre több férfit kívánnak megnyerni a mozgalom számára.

4. AZ EGYÜTTÉRZÉS FUDZSISZAVA

Mint fentebb láttuk, az SCSK mélyen elkötelezte magát az idősek érdekében kifejtett jóléti munka mellett és együttműködik a Szeikjó Jóléti Klubbal és a dolgozói közösségekkel.

Az SCSK vezetői megmagyarázták, melyek azok az okok, amelyek miatt az SCSK az idősjóléti területen kifejtett tevékenység mellett döntött. Az okok a következők: először a tagok maguk is korosodó társadalomban élnek, ahol az összlakosság egynegyede 65 év feletti lesz már a XXI. század elején; másodszor a szövetkezeti egyesülésben érvényesülő kölcsönös segítségen alapuló együttműködés szelleme hatékony lenne a közösségükön belül támogató rendszer kiépítésében (2., 3., 4., sz. interjúk; Kimura 1996).

A fentebb említett tevékenységeken túl az SCSK kezdeményezte az „Együttérzés Fudzsizsava”, az időseket szolgáló fontos létesítmény felépítését. Fudzsizsava 360 ezer lélekszámú város Tokiótól 60 kilométernyire délnyugatra. Híres gyönyörű tengerpartjáról és az 1970-es évek eleje óta folyamatosan haladó szellemű kormányzatáról. Az alábbiakban az Együttérzés Fudzsizsava megfigyelését ismertetjük.

4.1. Háttér

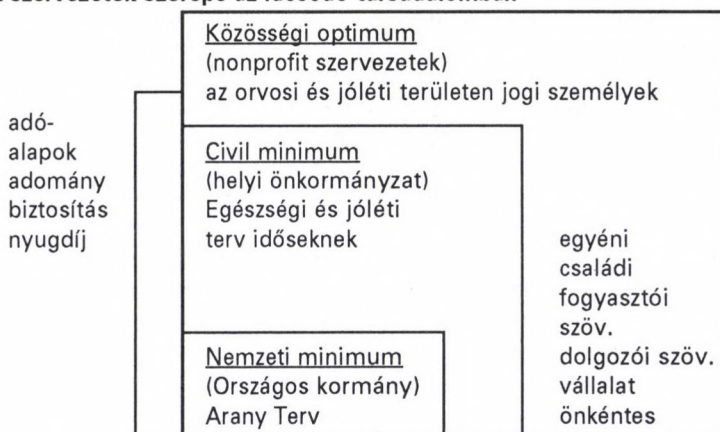
1991-ben az SCSK éves közgyűlése javasolta egy ápolási otthon felépítését Fudzsizsavában a helyi önkormányzattal közösen, hogy így emlékezzenek meg az SCSK 20. évfordulójáról. Fudzsizsava kiválasztása a város kényelmes és alkalmas elhelyezkedésének tulajdonítható, valamint annak, hogy az SCSK jó kapcsolatot tartott fenn a haladó fudzsizsavai kormánnyal, amely az SCSK-t jó partnernek ismerte el a korosodó társadalom szociális ellátásának javítása terén. E partneri viszonyban az alapvető elméleti koncepciót „közösségi optimumnak” nevezték.

A koncepciót a következő történelmi háttér révén találták ki. Az 1960-as évek eleje óta a központi kormány igyekezett kiépíteni a jóléti államot a brit „nemzeti minimum” koncepciója alapján. Célja az volt, hogy mindenki számára biztosítsa a tisztességes élet minimumát. Ám a pénzügyi korlátok és bürokratikus megkötések miatt igen távol volt az ideális céltól. A nagyvárosi önkormányzatok progresszív vezetése további szociális szolgáltatásokkal igye-

kezett javítani a rendszeren és e szolgáltatásokat „civil minimumnak” nevezték, amely nagyratörőbb célokat tűzött ki a jóléti közösség elérése érdekében. Ez egy ideig sikeres is volt, de a szolgáltatásokban részesedők és a szolgáltatók költségének gyors növekedése miatt pénzügyi nehézségekkel találták szemben magukat. Ugyanakkor az emberek nemcsak egyre hatékonyabb szociális szolgáltatások után vágytak, hanem a döntéshozatali folyamatban való nagyobb részvétel után is. Az emberek szükségleteit optimális feltételek mellett abban a közösségben kell kielégíteni, ahol élnek, úgy, hogy az érintett szereplők, beleértve az államot, az önkormányzatot, a nonprofit szervezeteket és a magánvállalkozásokat, egyéneket és családokat is, együttműködjenek. Ezt az elképzelést nevezték el „közösségi optimumnak” (Isige 1986).

2. ábra

A nonprofit szervezetek szerepe az idősödő társadalomban

Forrás: Kanagava Dolgozói Kollektíva Unió: 49.

4.2 Pénzalapok gyűjtése és egyéb problémák

Az Együttérzés Fudzsiszava terv megvalósítását azzal kezdték, hogy megvettek a telket, melyet azután egy szociális jóléti jogi személynek adományoztak, amely felelős volt a létesítmény felépítéséért és igazgatásáért. A földvásárlás költségét mintegy 200 millió yenre becsülték. Az SCSK vezetői azt javasolták, hogy ennek az összegnek a felét az SCSK összegyűlt többletéből kell kifizetni, a másik felét pedig a tagság adományaiból lehetne fedezni. A tagság reagálása kezdetben nem volt nagyon pozitív. A pénzt inkább saját életük javítására akarták fordítani, nem pedig ismeretlen öregemberekre költeni. Az SCSK vezetése azonban sikerrel győzte meg a tagságot, hogy a tervben fontos kihívást lássanak, amelynek révén el lehet érni a „közösségi optimum” koncepciót.

óján nyugvó jóléti közösség megteremtését. Az SCSK tagjai több hónapos vita után az Együttérzés Fudzsiszava céljait a következőkben határozták meg: először is legyen közösségi jóléti központ, amelyet az egyszerű helybeli lakosok aktív részvételükkel támogatnak; másodsor, a hivatásos személyzet mellett működjenek közre a dolgozói kollektívák; harmadszor az Együttérzés Fudzsiszavával kapcsolatos információt nyilvánosságra kell hozni, hogy az illetékes emberekkel és szervezetekkel megosszák a tapasztalatokat és a jövőendő kihívásokat (Kimura 1996; 3. sz. interjú).

Volt még egy jelentős, megoldásra váró probléma. Kanagava prefektúra kormánya eredetileg megkötötte magát, hogy az Együttérzés Fudzsiszava mint jóléti jogi személy megteremtéséhez szükséges pénzalapot ne sok és meg nem nevezett személy adományából szedjék össze, mivel erre a múltban nem volt példa. Az SCSK azonban végül sikerrel győzte meg a kormányt, hogy fogadja el a kis jótévkölkollektív erőfeszítését. A pénzalapok összegyűjtésének célját három év alatt sikerült megvalósítani az SCSK csoport hetven ezer tagjának adományaiból. Továbbá a kampány folyamán a tagok érdeklődése a dolgozói kollektívák iránt meredeken emelkedett és sok házi segítségnyújtási és gondozási szolgálatot szerveztek meg.

A 4. sz. táblázatban láthatók az Együttérzés Fudzsiszava megalapításának költségei. Az SCSK összkiadása 218 millió yen volt. Ez nem profitorientált szervezet esetében hatalmas pénz, de csupán a megalapítás összes költségének 14,6%-át tette ki. Az SCSK sikerrel nyert támogatást közületi testületektől, amelynek összege saját költségvetésének a négyszerese (uo.).

4. táblázat

Az Együttérzés Fudzsiszava alapítási költségei

	ezer yen	
Telek ára	363 563	
Szubszenció (Fudzsiszava város kormánya)	182 589	
SCSK	180 974	
Alapösszeg működési költségre	28 000	
SCSK	28 000	
Létesítmény építési költsége	1 093 775	
Szubszenció (közp. korm.)	289 807	
Szubszenció (prefektúra korm.)	295 466	
Szubszenció (Fudzsiszava korm.)	67 411	
Kölcsön alacsony kamattal (közületi alap)	427 000	
Adomány (jótékonyági alap)	5000	
SCSK	9091	
Összköltség	1 485 338	(100,0%)
ebből SCSK (üzleti nyereség+adomány)	218 065	(14,7%)
Szubszenció	835 273	(56,2%)
Jótékonyág	5000	(0,3%)
Kölcsön	437 000	(28,7%)

Forrás: Kimura: 1996: 21.

4.3 A létesítmény

Az Együttérzés Fudzsiszava háromszintes épület, összesen 2644 m² beépített területtel egy 3310 m² nagyságú telken.

A földszinten található egy nappali szolgáltató sarok, két fürdető helység (egy különleges használatú és egy szokásos), egy konyha, egy mosoda, egy iroda és egy gyűlésterem a személyzet számára, egy kiállító helység gondozási eszközök bemutatására, és így tovább. Van még egy szép négyzetes terület, amely kényelmes közös térség és valamennyi helység számára természetes világítást biztosít.

Az első és a második emeleten összesen 30 lakoszoba van, közülük 10 egyágyas szoba, 10 kétágyas és 10 négyágyas helység van. Minden három lakoszoba számára van közös nappali tér. A folyosó elvezet a közös nappali térségbe, ahonnan el lehet jutni a lakoszobákba. Úgy tervezték, hogy a légkör otthonias legyen. A kanagavai városi kormányzat kezdetben megkérdőjelezte ezt a tervet mondván, hogy a gondozók számára veszélyes, holt szögleteket tartalmaz. De az eredeti terv lényegében, kisebb változtatásokkal megmaradt.

A közös nappali térség bebizonyította hatékonyságát és barátságos csoportos életet teremtett a kliensek, a gondozók és a látogatók között.

A létesítmény összesen 70 ágyas, ebből 50 ágyat a bentlakók használnak, 20 ágyat pedig fenntartanak a rövid időtartamú szolgáltatások céljaira.

Ezenkívül az első emeleten található az orvosi szoba, az ápolói szoba, valamint az ebédlő. A második emeleten is van ebédlő, fürdető, valamint egy helység az önkéntesek és a dolgozói kollektívák tagjai számára (Ikilki Fukusikai).

4.4 Funkciók

Az Együttérés Fudzsiszava elsődleges funkciója, hogy idősek számára létesített „különleges gondozóház”. A harmadik emeleten 30, súlyos időskori demenciában szenvedő személy él, a második emeleten 20 demenciától mentes ember lakik. A legidősebb bentlakó egy 98 esztendőss asszony. A lakosok átlag életkora 82 év. A legtöbbjük gyenge és különféle komplikációktól szenved.

Az Együttérés Fudzsiszava második funkciója, hogy az idősek és családjai számára közösségi gondozási központként működik a város két, összesen hatvanezer lakosú területére kiterjedő illetékességgel. A Fudzsiszava városi kormányzat a következő szolgáltatások ellátásával bízta meg „kiszereződöttség” alapján (Kimura 1996, 3. sz. interjú):

1. Otthoni gondozást támogató központ: ebben a szolgálatban két segítő dolgozik, akiket a hatóság finanszíroz.

2. Nappali szolgáltatások: hétfőtől péntekig naponta 25 idős nappali gondozása. A felhasználók 500 yent fizetnek egy ebédért.

3. Fürdetési szolgáltatás: ágyhoz kötött betegek számára alkalmanként 15000 yen térítésért.

4. Otthon ápolás idősek számára: a kliens jövedelmi szintjétől függően óránként 500–1500 yent fizet a szolgáltatásért.

Az 1995-ös pénzügyi évben 16 személy (2 férfi, 14 nő), összesen 27 eset vette igénybe ezt a szolgáltatást.

5. Segítségkérés telefonon: pillanatnyilag 730 szerződés van életben. A szolgáltatás 24 órás. Ezért évente a Fudzsiszava városi kormányzat 4 millió yent fizet.

6. Étkeztetés idősek számára: a főzést szerződéses alapon átadták egy dolgozói kollektívának. Az 1995-ös pénzügyi évben összesen 5300 adagot készítettek (havi átlag: 442 adag).

7. Rövid tartózkodás: 20 ágy. Egy éjszaka 8000 yen, ebből 5700 yen a támogatás. A fennmaradó 2300 yent a szolgáltatás igénybe vevői fizetik.

8. Otthoni segítségnyújtás: az 1995. pénzügyi évben 96 személy (32 férfi, 64 nő) vette igénybe, ennek 46%-a egyszemélyes háztartás, 28% gyermekekkel élt, 26% idősebb házaspár háztartása. Átlagos életkoruk 78,3 év (férfiaknál 76,7, nőknél 79,1 év).

4.5 Az irányítás szervezete és a személyzet

Az Együttérzés Fudzsiszava felső vezetése áll az elnökből, 7 ügyvezető igazgatóból és 2 auditorból. Az 1997-es pénzügyi évben az elnök Kimura J. volt, ő az SCSK legrégebbi aktív tagja.

Az igazgatótanács alatt 4 funkcionális szekció működik.

1. Általános ügyek szekciója: 4 teljes munkaidős és egy részmunkaidős dolgozó. Az egyik teljes munkaidős táplálkozási szakember. A többi hivatali és karbantartási munkákat végez.

2. Orvosi szekció: 4 teljes munkaidős ápolónő és 2 részmunkaidős orvos.

3. Életet támogató szekció: 22 teljes munkaidős segítő és 1 instruktor; a Mijui dolgozói kollektíva (főképpen mosodai szolgáltatás) 30 tagja (és egy kísérő kutya)

4. Helyi szolgáltatási szekció:

a.) Otthoni segítségnyújtási központ: 2 teljes munkaidős koordinátor

b.) Nappali szolgáltatások: 6 teljes munkaidős segítő és részmunkaidős asszisztensek

c.) Fürdetési szolgálat: 1 teljes munkaidős segítő és részmunkaidős asszisztensek

d.) Otthoni ápolási szolgáltatás idők számára: jelenleg egy teljes munkaidős nyújtja a szolgáltatást

e.) Telefonos riasztás: jelenleg egy teljes munkaidős dolgozik

f.) Idősek étkeztetése: a Hanamomen dolgozói kollektíva 30 tagja főz

g.) Rövid tartózkodás: az életet támogató szekció munkatársainak körébe tartoznak az itt foglalkoztatott segítők

h.) Házi segítségnyújtás: 2 teljes munkaidős segítő

Összefoglalva 1997 áprilisában 43 teljes munkaidős, 3 részmunkaidős, 2 dolgozói kollektíva 60 tagja, azaz összesen 106 fő teljesített szolgálatot. Továbbá említendő még egy sor ideiglenes, részmunkaidős segítő hozzájárulása, a baráti látogatásokat teljesítő önkéntesek, valamint egy kísérő kutya.

Ami a dolgozói kollektívák részvételét illeti, a Kanagava városi kormányzat kezdetben gyanakodott, hogy vajon a dolgozói kollektívák képesek lesznek-e megfelelően főzni és gondozást biztosítani és azt javasolta, hogy hivatásos dolgozókat alkalmazzanak. A SCSK nyomatékosan hangsúlyozta, mennyire fontos, hogy az átlagember aktívan vegyen részt az idősödő társadalom szociális ellátásában. A tárgyalások eredményeként a főzést és a mosást szerződéses alapon a dolgozói kollektívákra bízták. Ami pedig a többi gondozási szolgáltatást illeti, a dolgozói kollektívák tagjait egyénenként, részmunkaidősben alkalmazták (Kimura 1996, 3. sz. interjú).

4.6 A szolgáltatások minősége

Az Együttérzés Fudzsiszava gondozási irányelvei összegezhetők azzal, hogy támogatni kell a klienseket önálló életvitelük fenntartásában, amennyire csak az lehetséges a megmaradó fizikai és szellemi képességeik teljes kihasználásával, tiszteletben tartva az önálló választás jogát és az állampolgár emberi méltóságát (uo.).

Maga a megfogalmazás talán ugyanaz, mint a világ számos fejlett létesítményében. Az azonban mindenképpen újítás, hogy a szolgáltatásokat nem csupán hivatásos alkalmazottak nyújtják, hanem egyszerű háziasszonyok is, akik az SCSK csoporthoz tartoznak. A Hanamomen dolgozói kollektíva 30 tagja lelkesen felszolgálja az ételt a legalkalmasabb feltételek mellett, ami megfelel minden egyes kliens állapotának. A Mijui dolgozói kollektíva másik 30 tagja pedig a mosodai és gondozási szolgálatot látja el teljes háziasszonyi büszkeséggel, mintha csak az ügyfelek saját családtagjai lennének. Mivel ők a szomszédságban élnek, rengeteg hasznos információval szolgálhatnak ügyfeleiknek. Ezek az emberi érintkezés kereteibe tartozó szolgáltatások bizonyára felbecsülhetetlen értékűek. Láthatóan odaadó szolgáltatásaik nagymértékben gazdagítják az Együttérzés Fudzsiszava szolgáltatásainak minőségét (uo.; KWCU 1995).

5. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A szövetkezeti mozgalomnak többé-kevésbé közös vonása, hogy eszménye egy az együttműködésen alapuló alternatív társadalom felépítése. A Szeikacu Szeikjó Klub annyiban egyedülálló, hogy alternatív életmódként határozottan javasolta tagjainak, csatlakozzanak dolgozói kollektívákhoz. Másik egyedülálló vonása, hogy helyi politikai pártot fejlesztett ki, amely az asszonyok aktív részvételének eszköze egy alternatív politika megteremtésének célja érdekében.

Az Együttérzés Fudzsiszava az első speciális gondozóház, melyet Japánban fogyasztói szövetkezeti szövetség hozott létre. Az eredeti megalapítási költségeket a csoport hetvenezer tagjának adományai teremtették elő és a mindennapos szolgáltatásokat az egyszerű háziasszonyok aktív közreműködése támogatja, akik a dolgozói kollektívák tagjai. Úgy látszik, lehetséges kialakítani az állampolgárok között új, kölcsönös támogatási rendszert a szövetkezetek eszméje alapján.

Mivel 1998-ban az Együttérzés Fudzsiszava még csupán négyesztendős, túl korai tevékenységének és hatásának teljes körű értékelését adni. Annyit azonban már meg lehet állapítani, hogy fontos kísérlet egy új jóléti rendszer megvalósításának útján, amely a nonprofit szervezetek és az állami testületek együttműködésén alapul. A „közösségi optimum” elméleti koncepciója, úgy tűnik, az együttműködés hasznos keretét alkotja.

HIVATKOZÁSOK

- Yokota, Katsumi (1991): *I among others*. Tokyo: Seikatsu Club
Seikatsu Club Consumer's Co-operative (June, 1993) *Seikatsu Club Consumer's Co-operative*. (bevezető füzet)
- Kanagawa Network Movement (1997) *Women's Empowerment* (Bevezető füzet)
- Kanagawa Workers' Collective Union (1997). *New working system in the twenty-first century. Workers' Collective* (Information on Kanagawa Workers' Collective Union.) (Brossúra)
- Szeikacu kurabu szeikacu kjódókumiai „Ikilki orutanativu Szeikacu kurabu Kanagava 20 nen no ajumi” 1991, 12 (SCSK /ed./) *Twenty years history of SCSK*
- 21 szeiki no gakkó VISION /ed./ „VISION” no kjokaso rekisi”. 1997. 11. 30. (SCSK Group, Oktatási Iroda / ed./ *Text Book of VISION/History*)
- Sakai fukusi hódzsín Ikilki Fukusikai „Raboru Fudzsiszava” (Siszecu gajjó rífuretto) Ikilki Fukusikai (jóléti jogi személy) (ed.) *The Rapport Fujisawa* (Bevezető füzet)
- Kimura Jóko „Nanamannin no sinrai – Raboru Fudzsiszava – Szeikjó ga szecuricu botai no fukusi szisecu” „JA Keiei Dzsicumu” 96 nen 7 gacu go /Kimura, Y. „The Rapport Fujisawa: Trust of 70,000 people”. in: *JA Managerial Practice*, 1996. július: 19–24.
- Kanagava nettováku undó „Bukkuretto NET '96”. 1996. 7–. (Kanagawa Network Movement) (ed.) 1996. július. *Booklet „NET” 1996*.
- Kanagava Vákázu – Korekutivu Rengókai hen „Sinpan Hataraki zukuri – Macsi zukuri – Vákázu Koreikutivu no cukurikata”. 1995.2 (Kanagawa dolgozói kollektív unió) (ed.) (1995. febr.) *How to make a Workers' Collective*. Új kiadás.
- Kanagava Vákázu. Korekutivu Rengókai „1995 nendo dzsigjó hókokušo”. (Kanagava dolgozói kollektív unió (1996) *Annual Report FY 1995. [=1995a]*)
- Ishige Eiko „Tenkanki no sakai fukusi gjószei to dzsicsigata fukusi”. *Iida Dzszosi Tanki Daigaku Kijó* 8. 1986. nen (Ishige, E. /1986/. „The administration of social welfare and the participatory welfare system”. *Bulletin of Iida Women's College*, 8.)

INTERJÚK

1. SCSK Központ, a személyzet és az üzleti részleg vezetői. 1997. május.
2. Jokota Kacumi, az SCSK csoport vezetője. 1997. május.
3. Kimura Jóko asszony, az Együttérzés Fudzsiszava vezetője. 1997. november.
4. Matakí Kjóko asszony (a Kanagava Hálózati Mozgalom vezetője). 1997. november.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A jelen kutatást a Japán Alapítvány nagyvonalú támogatása tette lehetővé 1997 áprilisától 1998 áprilisáig.

A kutatást közös kutatási projektumként a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Konfliktuskutató Központja és a Yokohama City University végezte. Dr. Széman Zsuzsa és Dr. Gáthy Vera társaságomban 1997 novemberében felkereste az Együttérzés Fudzsiszavát és interjúkat készített.

A fent említett interjúalanyok és az SCSK csoport más tagjai teljes mértékben támogatták a kutatócsoportot.

A jelen szerző őszinte köszönetét fejezi ki mindezért az értékes támogatásért.

Magyar szöveg: GÁTHY VERA

Japán szavak és nevek átírása: JAMADZSI MASZANORI

II.

INTERJÚ MATAKI KJÓKO ASSZONNYAL, A KANAGAVA PREFEKTÚRA KÖZGYŰLÉSÉNEK TAGJÁVAL, A KANAGAVA HÁLÓZAT MOZGALOM ELNÖKÉVEL

Az interjú helyszíne és időpontja: Jokohama, Kanagava prefektúra, 1997. november 24.

Az interjút készítették: Dr. Széman Zsuzsa, Dr. Gáthy Vera, Prof. OKA Maszato.
A kutatást finanszírozta: The Japan Foundation

BEVEZETÉS

A több órás beszélgetés során – Mataki asszony, tekintélyes helybeli politikus japán nyelven adott tájékoztatást és Oka professzor úr, a kutatási program japán résztvevője biztosította a tartalmas tolmácsolást, illetve a megfelelő kapcsolatot a politikusnővel. Ismereteket szerezhettünk egy alulról építkező mozgalomról, amely fogyasztói szempontok érvényesítéséből nőtte ki magát és lett napjainkra sokoldalú szervezetté, amely ma már tudatosan politizál és eljutott az országos politikai szervezetekig. Mire maga a Kanagava Hálózat Mozgalom (a továbbiakban KNM) megalakult, ez az alakzat már egyértelműen politikai természetű és vezetői a városi kormányzat szintjéről eljutottak a prefektúra közgyűlésének és vezetésének szintjére, illetve az országos Demokratá Pártig.

A KNM vezetése és tagsága túlnyomórészt nőkből áll. Ennek sajátos háttere van. A hagyományos japán társadalom a férfiak világa, a nők politikai szereplése korábban szinte ismeretlen volt, a gazdasági életben is alárendelt helyzetűek voltak. A családon belüli tradicionális szerepek megoszlása napjainkban is jelen van, csupán közben az általános tankötelezettséggel, a japán gazdaság háború utáni látványos megerősödésével, a közismert modernizációval megjelent a nők magas szintű képzése, a tradicionális családi struktúra átalakulása, amikor a nukleáris család mind általánosabbá vált és egyre több nő lépett be a munkaerőpiacra modern ismeretekkel, szaktudással. A régi és az új sajátos összetalálkozásának eredményeképpen napjainkban nagy tömegekben vannak asszonyok, akik egyetemi, főiskolai diplomával rendelkeznek,

végzés után rövid ideig dolgoztak is, majd férjhez mentek és gyermekeik születtek, amikor otthon maradtak. A negyvenes éveik elejére gyermekeik többnyire már felnőttek, férjük jól keres, anyagilag tehát függetlenek, képzetek, ha konkrét szakterületükön nem is tartottak lépést a szakma fejlődésével. Ezek a kulturált, iskolázott, jól szituált és jó egészségnek örvendő hölgyek keresik a megfelelő tevékenységi formákat és meg is találják a KNM-hez hasonló mozgalmakban, szerveződésekben.

A japán politikai struktúrában nők alig találhatók, ám ezek a szerveződések az elmúlt két évtizedben politikai iskolaként is funkcionáltak és hozzásegítették a hölgyeket sajátos közéleti arculatuk kialakításához, amely legfőképpen a kívülálló számára azért rokonszenves, mert határozottan őrzi a japán magatartásformák hagyományos elemeit, a női szerénységet, szolidaritást, kifinomultságot, eleganciát, türelmet, halkszavúságot, szívósságot. A mozgalomban, szerveződésekben részt vevő hölgyek fegyelmezettek, keményen dolgoznak, visszafogottak és céltudatosak, de semmiképpen sem provokálják a férfiakat, akik hagyományosan a magukénak tekintik a politika és a közigazgatás szféráit. Az asszonyok lassanként elfogadtatták magukat a politikusok körében és ma már jelentős számban vesznek részt a helyi és a tartományi (prefektúra) közigazgatásban.

INTERJÚ

Mataki asszony, aki a Kanagava prefektúra közgyűlésének tagja, az önkéntes szerveződésekről a következőket mondta el.

1. A mozgalom a közös beszerzésekre, vásárlásokra és elosztásra alakult *hanokból* bontakozott ki. Célja a jobb élet megteremtése volt. Létrejötték a közösségi klubok szövetkezetei, amelyek raktáráruházzal jelleget biztosították az egészséges élelmiszert olcsóbb áron, mivel a nagyobb tételekben történő vásárlással számos költség megtakarítható, a forgalom mind a gyártó, mind a vevő számára biztonságosabb. A kibontakozott szövetkezeti mozgalom egyúttal a jól képzett asszonyok találkozóhelyévé is vált, ahol kicserélték tapasztalataikat, ötleteiket. A kezdet tehát egymás segítése volt, hogy biztonságos, egészséges élelmiszerekre telessenek szert, javítsák az életminőséget és a környezetet. Itt tehát az alapvető filozófia a *kölcsönös segítségnyújtás* volt.

2. A következő fázisban már a betegek és mozgáskorlátozottak megsegítése lett az újabb cél. Tagsági díjat szedtek, havonta 200 yent, ami nem nagy összeg. Egy-egy szervezeti tag elment segíteni egy beteg tagtársának és később ezt rendszeresítették.

Jóléti Összekötő Bizottságot alakítottak, majd dolgozói kollektívákat hoztak létre. Ez utóbbi lépés azért volt jelentős, mert itt a háziasszonyok már gyártóként, termelőként léptek színre azzal, amikor elkezdtek az idős emberek számára főzni, kenyeret sütni, illetve számukra szolgáltatásokat nyújtani. A dolgozói

kollektívák mozgalma mintegy 40 szervezetet tömörít, köztük házi segítségnyújtó csoportokat is, akik az idősgondozásban tevékenykednek.

3. Egymás után hozták létre a gondozási központokat, ahol az idősek számára nappali klubokat tartanak fenn, házi segítséget nyújtanak, nappali gondozást kínálnak, ebédet biztosítanak.

A mozgalom tagjainak figyelme azért fordult elsősorban az idősek felé, mert a 40–50 közöttiek szülei ma 70 fölöttiek és tapasztalják, hogy az állami közületi gondoskodás elégtelen. Az asszonyok ilyen körülmények között felismerték, hogy fontos dolog gondoskodni a jövőről. A kölcsönös segítségnyújtást még az Arany Terv, az állami időspolitika megfogalmazása és elfogadása előtt kezdték meg, mert a politika mozgását lassúnak, az Arany Tervet pedig elégtelennek tartják, amely múltbeli adatokra épül. A köztisztviselők fizetése magas, az állami gondoskodás költsége magas, az állami szociális ellátás tehát indokolatlanul drága.

4. Ekkor merült fel annak a gondolata, hogy meg kellene osztani a felelősséget és a költségeket, és hogy az állampolgárok aktivizálódjanak a jóléti területen. Bár el kell ismerni, hogy Jokohamában a házi segítségnyújtás szolgáltatása az idősek számára igen magas színvonalú, mégis elégtelen. Ezért 1997-re a Mozgalom 3000 tagja évente 360000 óra szolgáltatást nyújt (ez átlagosan évente és személyenként 120 óra). Érdemes egybevetni a *szolgáltatások tarifáját*. A szolgáltatásért a Mozgalom óránként 800 yen díjat számol fel, ha ugyanezt valamilyen állami szerv nyújtja, annak óránkénti tarifája 10000 yen, ha félállami szolgáltatóról van szó, akkor ez a költség 3000 yen. A 800 yenes tarifa nem tartalmazza a költségeket, csupán a gondozó bérét, ha a közvetett költségeket is felszámolják, akkor a tarifa 2500 yen, ami még mindig csak negyede az állami térítési díjnak.

5. Van *tartalmi különbség* is. Az állami szolgáltatás az élet alapvető szükségleteire összpontosít: legyen takarítás, étel, főzés biztosítva az idős számára. A Mozgalom szolgáltatása viszont a tényleges szükségleteket is képes figyelembe venni, nevezetesen egyénre szabott és változatos ellátást biztosít. Például szükségletnek ismeri el a kert rendben tartását, a házi állatkedvencek ellátását, a sétát, amiben segítséget kell nyújtani. A cél tehát az életminőség javítása. A Mozgalom azt akarja, hogy az emberek elégedettek legyenek, ki akarja tölteni az igények és az állami szolgáltatások alacsony színvonala közötti szakadékot.

6. Figyelemre méltó a nonprofit szervezet és a helyi önkormányzat viszonya. A 3,3 millió lakosú Jokohama önkormányzata és a Mozgalom között feszültségek vannak, nehezen alakul ki a vegyes rendszerű szociális ellátás. A szükséges koordinációt állami tisztviselők végzik, akik képtelenek megérteni a szükségletekből adódó problémák gyökereit. Kisebb településeken, ahol a jóléti koordinációt nem köztisztviselők végzik, az ún. „kiszervezés” gyakorlata könnyebben alakult ki, a jóléti ellátás részeit átadják jogi személyeknek. A jogi bizonytalanságok ellenére ma már Jokohamában is mintegy 20–30

nonprofit szervezet vesz részt az idősgondozásban és ez azt jelenti, hogy az önkormányzat a munkát megosztja ezekkel a szerveződésekkel.

A jokohamai probléma igazi gyökere a bürokratikus államigazgatási kultúrán túlmenően abban is keresendő, hogy a nonprofit szervezetek legtöbbszörnek Japánban nincs jogi státusa, nincs bejegyzési kötelezettség és nincs a tevékenységüket és jogállásukat szabályozó-tisztázó törvény sem hatályban. A kétkamarás japán diéta alsóháza már elfogadta a vonatkozó törvénytervezetet, amely pillanatnyilag a felsőház előtt van.

7. A KNM-et gazdag nonprofit szervezetnek tartják. Vagyoni helyzete szoros kapcsolatban van személyi összetételével (és egyúttal fényt vet a sajátos japán viszonyok néhány vonatkozására). Alapvetően a Mozgalomban önkéntesek dolgoznak. A tagság 95%-a nő, és kétharmada egyetemi, egyharmada főiskolai végzettséggel rendelkezik. Ma már közülük számosan a helyi önkormányzatok választott testületeinek tagjai, akik igen magas fizetést kapnak. Mivel azonban a hölgyek fizetése tekintélyes, ezért kötelezik magukat, hogy a saját képviselői fizetésüket beadják a Mozgalom közös kasszájába. Így az interjú elkészítéséig a KNM egyedül a képviselők fizetéséből 4 millió dollárt (400 millió yen) gyűjtött össze. Bár az újjavasztatást jogszabály nem korlátozza, a Mozgalom előírja, hogy a tagjai sorából megválasztott képviselő legfeljebb és összesen 8 évig tölthet be ilyen tisztséget. A politika azonban Japánban ma még a régi stílust követi, amit a cégek és szakszervezetek is támogatnak, holott éppen a vállalati támogatás jelenti a politikusi korrupció hátterét. A nők azonban tiszta pénzt akarnak látni és politikusi pályafutásuk során nem törekednek a vagyongyűjtésre. A jelenlegi gyakorlat szerint pl. a politikusok szolgálatban eltöltött idejük után 12 évig igen jó nyugdíjat kapnak, Mataki asszony és köre ezt ellenzi és fellép a politikusi pálya professzionalizmusa ellen. Megítélése szerint a politikában amatőrökre van szükség. És fontos a szervezetek felfrissítése. Ha valaki túlságosan hosszú ideig vesz részt ugyanabban a politikai munkában, ez alapja lehet a korrumpálódásnak.

8. A Mozgalom, amely az életminőség javítását tekinti legfontosabb céljának, negyedszázad alatt valóban sokoldalú tevékenységet folytató szervezetek/egységek egyre terebélyesedő hálójává alakult. 1996-ban már működött az Együttérzés Fudzsizava gondozóház, az Aszahi gondozási központ, a Szeikacu Klub Szeikjó, a dolgozói kollektívák, a jóléti klub szövetkezet, a bizottsági klub, a globális támogatás szervezete, amely kapcsolatot teremt az ázsiai országok asszonyaival, továbbá az Alice központ, amely információt szolgáltat. E jobbára szociális-jóléti szférán kívül a Mozgalom hálózata kifejezetten politikai természetű szerveződésekkel is rendelkezik, ilyen a helyi pártok országos szövetsége, a J-háló, a helyi politikai párt, a blokkok hálója, a választókerületek hálózatának mozgalma, amely Kanagava prefektúrára terjed ki. És végül harmadik vonulatként léteznek kutatási-oktatási intézményei is. Fenntart politikai iskolát, kutatási bizottságot, amely a nők bérezés nélküli munkájának kérdéseivel foglalkozik. Békefenntartási feladatként kutatási bi-

zottságot tart fenn, amelynek tárgya az ázsiai és a Csendes-óceán peremén lévő országok békéje. A harmadik kutatási bizottság pedig környezetvédelemmel, a hulladékok és a szennyeződés kérdéseivel foglalkozik. Ezt a politikai iskolát járták végig azok az asszonyok, akik ma már tucatszám kerülnek be az önkormányzati választásokon a helyi közgyűlésekbe és hasznosítják szociális érzékenységüket és műveltségüket, a szövetkezeti mozgalomban szerzett tapasztalataikat a politika kezdetben helyi, majd ma már tartományi szintjén jó eséllyel arra, hogy bekerülnek a központi törvényhozásba.

ÖSSZEGZÉS

A tapasztalt politikus, Mataki asszony ismertetéséből kitűnt, hogy a KNM sikerében, fejlődésében meghatározó szerepet játszik a tagok magas képzettsége és anyagi függetlensége, amely családi háttérükből fakad. Fontos továbbá a japán társadalom néhány alapvető vonásának – pl. gyors öregedés – és az abból adódó problémák alapos ismerete. A szociális érzékenység voltaképpen az egyes ember családjából indul ki és társadalmi szinten válik általánossá. A Mozgalom egyik meghatározó alapelve az önkéntesség, a javadalmasítás nélkül végzett társadalmi munka fontossága. Törekszik azonban a jóléti ellátást az állami és az önkormányzati szervekkel egyeztetve, azokkal közösen ellátni. Fennmaradásának és sikerességének egyik titka a gyors problémafelismerés és a mozgékony, a szívósság és a nyitottság az új iránt. De legalább olyan fontos volt az a felismerés is, hogy a társadalmat legjobban foglalkoztató jóléti kérdések és az életminőség problémái voltaképpen politikai kérdések és ezért a KNM-nek be kell kapcsolódnia a helyi, tartományi és országos politikába amellett, hogy naponta törekszik szolgáltatásaival kielégíteni az egyes ember tényleges szükségleteit. E kettős tevékenység jelentős mértékben befolyásolja az állam szociálpolitikáját és talán hosszú távon a japán belpolitikai diskurzus stílusát is képes lehet megváltoztatni.

III.

INTERJÚ AZ EGYÜTTÉRZÉS FUDZSISZAVA LÉTESÍTMÉNY VEZETŐIVEL

Az interjú helyszíne és időpontja: Fudzsiszava város, Együttérzés Fudzsiszava gondozóház, Kanagava prefektúra, 1997. november 25.

Az interjút készítették: Dr. Széman Zsuzsa, Dr. Gáthy Vera, Prof. Oka Maszato. A kutatást finanszírozta: The Japan Foundation

BEVEZETÉS

Az Együttérzés Fudzsiszava létesítésének körülményeiről a kutatás japán partnere, Oka Maszato professzor tanulmányában részletesen beszámol. Itt most az interjú során elhangzott kiegészítő – a magyar idősgondozás szempontjából érdekes, tanulságos, hasznosítható – információkat közöljük, valamint azokat a sajátos vonásokat, amelyek miatt az intézményt a japán szociálpolitika változásai és gyakorlata szempontjából jelentősnek tartjuk. Ezért az *intézmény háttéréről* elegendő csupán annyit említenünk, hogy a Kanagava Hálózat Mozgalom fennállásának 20. évfordulója adta a gondozóház felépítésének ötletét. A telek megvásárlásától az építési tervek jóváhagyatásán, a felépítésen és az üzemeltetés elindításán át a történet azért izgalmas, mert a *gyakorlatban* mutatja meg, miképpen csatázott-egyezkedett, majd lassanként teremtette meg az *együttműködés mindennapjait egy nonprofit szervezet és a helyi, illetve tartományi hatóság*. Ez a kooperáció *alternatív modellt* teremtett, mivel éppen ezekben az években a japán állam a *Társadalomkutatás* 1998. 1–2. számában ismertetett Arany Terv grandiózus programját vezette be, ezzel kívánván megoldani az idősgondozás problémáját *átfogó állami* feladatvállalással. Ezért van különös jelentősége a Kanagava Hálózat Mozgalom által megteremtett részben bentlakásos, részben területi központként működő intézménynek, mivel már az alapításhoz szükséges pénzeszközöket is ezek adományaiából teremtették elő. A három esztendeig tartó gyűjtési akció 100 millió yent eredményezett és ezen túlmenően mozgósította a szomszédságot, tudatosította a tervezett tevékenység fontosságát, általában ráirányította a figyelmet az idősgondozás fontosságára, növekvő szükségleteire.

Az Együttérzés Fudzsiszava végül adományokból, állami és tartományi, valamint városi támogatással mintegy 1500 millió yen költséggel épült meg és rendezték be.

Az interjúban a kutatók tájékoztatást kaptak Fudzsiszava városról, a városi idősgondozásról, az állami/városi és a nonprofit szervezet közötti feladatmegosztásról. E közlések összefoglalását tartalmazza a jelen, második interjú, amely egyúttal a Mataki asszonytól hallottak konkrét, immár egy intézmény életével illusztrált első interjú kiegészítése.

INTERJÚ

A Tokió környéki *Fudzsiszava városnak* mintegy 370 ezer lakosa van, amelynek 11%-a 65 év fölötti. A város által biztosított házi segítségnyújtás nem elégséges. Különös gondot okoz a szolgáltatás este 17 óra után és ünnepnapokon, amikor a város semmiféle ellátást nem biztosít. Fudzsiszavában kilenc bentlakásos idősgondozási intézmény működik, amit a városi önkormányzat tart fenn. Mindegyik ötven férőhelyes. Ilyen körülmények között állandósult a kétszáz fős várólista. A város tervezi, hogy az ezredfordulóig még két otthont felépít, ennek azonban a kilátásai bizonytalanok. A jóléti ellátás az eddigiék ellenére meglehetősen jól szervezett, a várost 13 jóléti kerületre osztották és a tevékenységet gondosan megtervezik. A hiányosságokat újabban a nem állami szervezetekkel együttműködésben igyekeznek pótolni. Ebben van nagy szerepe az Együttérzés Fudzsiszavának.

Az eredeti elképzeléseknek megfelelően a létesítmény azon kívül, hogy otthont nyújt *ötven bentlakónak*, ami tevékenysége kétharmadát jelenti, egyharmadát a *közösségi gondozás* alkotja. Ez alatt az idősök nappali klubját kell érteni, ahol az átlagosan naponta beérkező 25 idős ember *ebédet* kap, segítséget a fürdésben, testi higiénében, valamint kulturális és egyéb tevékenységekben vehet részt. Ilyenkor a bejárók az ebédért 500 yent fizetnek, a fürdetés pedig ingyenes.

A *bentlakásos gondozás* jelenti az intézmény fő profilját. Ennek költsége személyenként és havonta 300 000 yen. Ezt szubvenció formájában kapják meg a városi önkormányzattól, de az összeg egy része a központi kormánytól származik. Legnagyobb részét a teljes munkaidős szakképzett alkalmazottak fizetésére, étkezésre és rezsi-re fordítják. Az intézménynek 46 teljes munkaidős, szakképzett alkalmazottja van, akik zömében ápolónők és gondozók. Őket segíti két dolgozó kollektíva – a korábbiakból már ismert magasan képzett háziasszonyok egyesülete, ez esetben összesen 30 fő két csapatban, az egyik főz, a másik mos. Ebédidőre száz adagot készítenek el. A mosás pedig alkalmanként 400 kilós tételeket jelent. A magasan gépesített konyhában/mosodában a 30 önkéntes részmunkaidőben, napi 3–4 órás munkával 8 teljes munkaidős alkalmazott bérét váltja ki. Ezek az önkéntes asszonyok vala-

mennyien környékbeliek. Szolgáltatásuk – az ebédfőzés – annyira professzionálisnak bizonyult, hogy némi gyanakvás és bizalmatlanság után a városi önkormányzat szerződést kötött velük, illetve a létesítménnyel, hogy igény szerinti mennyiségben főznek a *házhoz szállítás* szolgáltatása számára is. Ez, ha nem is minden nap, de alkalmanként további száz adag ebédet jelent. Megjegyzendő, hogy 1997 novemberére a konyha üzemeltetése olyan jól bevált, hogy dolgozói kollektívája már másutt is létrehozott egy konyhát, amely igény esetén *vacsorát* is biztosít. A gyakorlat innovációra készítette őket, mint ahogy a városi önkormányzatot is, amikor bővíti együttműködését nonprofit és profitorientált szervezetekkel egyaránt.

Az intézmény az önkormányzattal történt megállapodás alapján *otthoni ápolást* is nyújt, illetve az otthonápolást segítő bázisként funkcionál. Van kijáró nővér, aki segít az otthonápolás begyakorlásában, megszervezésében. Az intézmény továbbá részt vesz a *házi segítségnyújtás* szolgáltatásában is, bár ez utóbbit nem ebből a központból koordinálják. Az otthonápolásért a kliensnek fizetnie kell, az összeg a vagyoni/jövedelmi helyzettől függően óránként 500–1500 yen, amit természetesen állami forrásokból szubvencionálnak.

Az intézmény részt vesz a *házi gondozásban* is, erre a városi önkormányzat tekintélyes összeget biztosít. Ennek részeként az intézmény a bentlakásos kapacitás mellett *20 ágyat* tart fenn *rövid tartózkodásra* (legfeljebb 7 nap/hó), melynek költsége éjszakánként 8000 yen, amiből 5700 yent az állam fizet, a fennmaradó összeget pedig a kliens.

Az intézmény működtet riasztórendszert is, tehát az otthonában maradt idős hívhatja az Együttérzés Fudzsiszavát, ha sürgős segísége szorul.

Az ételmezés és mosás mellett további önkéntesek vesznek részt a bentlakók gondozásában, illetve a házi gondozásban. Ezek az önkéntesek mind fiatalok, akik a szakemberek mellett megtanulják a gondozás alapvető technikáit és ezzel a jövő gondozói feladataira felkészülve utánpótlást, megfelelő emberi erőforrást jelentenek. Megjegyzendő, hogy az önkéntesek és a dolgozói kollektívák segítenek kitölteni azt az űrt, amikor a városi szolgáltatás nem elérhető, nem működik (este, éjjel, ünnepnapokon).

A szolgáltatásokat egy főfoglalkozású tisztviselő tervezi meg és koordinálja, elkészíti a szolgáltatás részletes tervét. Az intézménybe történő felvétel is szabályozott. A bentlakásos elhelyezést a családnak kell kérnie és egy bizottság dönt a megfelelő környezettanulmány elkészítése után. (A bizottság tíz főnél kisebb létszámú, tagja az orvos, a megfelelő városi tisztviselők és a gondozók). Ezt követően a kliens az eset súlyosságától és a természetesen felszabaduló helyektől függően egy hónapig, de esetleg 2 évig is vár, míg bekerül. Nem véletlen tehát, hogy az interjú készítésekor 30 szellemileg súlyosan leépült és 20, részben ágyhoz kötött, részben toló kocsi, tehát szellemileg nem, de fizikailag korlátozott lakója volt az intézménynek.

A házi gondozás és ápolás költségtérítése is a vagyoni helyzettől függ, környezettanulmány, illetve a jövedelem megállapítása tehát itt is szükséges.

Az intézmény *finanszírozásának* rendje és forrásai napjainkra világosak és egyértelműek: normák vannak, világos és egyszerű szabályok, amelyek pontosan megmondják, hogy mennyit ad a központi kormány és mennyit a városi önkormányzat, illetve mennyit kell az ügyfélnek fizetnie. A városi önkormányzat ugyan szigorú ellenőrzést gyakorol, de mára már megszűnt a gyanakvás és gördülékennyé vált az együttműködés. Talán éppen az Együttérzés Fudzsiszavának köszönhető, hogy a városi önkormányzat más, nem állami szervezettel, független jogi személlyel is szerződéses viszonyt teremtett a házi segítségnyújtás területén.

Az Együttérzés Fudzsiszava, amelynek építészeti megoldása messzemenően figyelembe vette az idős emberek szükségleteit – mozgás tolószékkal, a beszélgetés, társas érintkezés igénye, az önállóság lehető legteljesebb megőrzése, a visszahúzódás és magány igényének tiszteletben tartása stb. – biztosítja kisebb, esetenkénti közösségek formálódását, de nagyobb összefüggéseket is. Ha az idős akar, a nagy ebédlőben fogyasztja el ebédjét, de ha akar, akkor a folyosó végén a kis étkezőbe kéri.

A gondozók különös figyelmet fordítanak arra, hogy az *idős ember* ne tétlenül üldögéljen naphosszat, hanem képességeinek megfelelően *legyen tevékeny*. Jelentheti ez a kivasalt ruhanemű összehajtását, de részt vehet karácsonyi díszek, továbbá képek, kézimunkák készítésében. Ez a *foglalkoztatásterápia* az intézmény idősprogramjának középpontjában van és rendkívül átgondolt, ötletes. Természetesen nemcsak a bentlakók számára biztosított, hanem azoknak is, akik az idősek klubjába nap mint nap bejönnek. Ebben a vonatkozásban a külföldit különösen megragadja a hagyományos technikák alkalmazása. A japán ikebana mellett a bőséges anyagellátás lehetővé teszi, hogy akik akarnak, fessenek (olajat is), iparművészeti tevékenységet folytassanak, vagy a séták során szezonálisan összegyűjtött levelekből, bogyókból, gallyakból, a fák terméseiből, színes kavicsokból, továbbá papírból, textildarabokból kollázsokat készítsenek. A jól sikerült alkotásokból azután helyi kiállítást rendeznek, majd a falakat a legszebb darabokkal díszítik. Az ott látható munkák némelyike igen nagy tehetségről és tudásról árulkodik. Ezeket a foglalkozásokat olyan önkéntesek vezetik, akik maguk is kiváló művelői ezeknek a területeknek. A gondozók pedig ügyelnek arra, hogy *érvényesüljön az elv, miszerint az értelmesen foglalkoztatott kéz megmozgatja az agyat és akadályozza, lassítja a deméntálódást*. E tekintetben az Együttérzés Fudzsiszava feltételezhetően a saját régiójában is modellnek tekinthető.

Természetesen a bentlakók fogadnak látogatókat, a mozgásukban kevésbé korlátozottak vagy az épület kertjében sétálnak, vagy a gondozókkal mennek ki a környékre.

Az intézmény súlyt helyez arra, hogy a környező lakosokkal szoros kapcsolatot tartson fenn és ezt megkönnyíti az a tény, hogy az összes önkéntes környékbeli lakos. Így mindenki számára nyilvánvaló, hogy az *intézmény a közösség szolgálatában áll*. Ez egyúttal úgy is felfogható, hogy a jövő gondo-

zása számára annyira fontos új stílusú jóléti tevékenység a lakosság tényleges részvételét jelenti, ez lesz az alapvető filozófia, amit az intézmény és a Kanagava Hálózat Mozgalom egyaránt vall és amit dolgozói kollektívái és a tagság egyelőre még újszerűsége miatt szokatlan adományai révén lassanként meghonosít és ezzel a jóléti-szociális ellátás idősgondozási részét, egyúttal a nők társadalmi szerepét is új tartalommal tölti meg, új formákat teremt.

ÖSSZEGZÉS

Mind az Együttértés Fudzsiszava, mind a Mozgalom tehát rendkívül sikeres, innovatív, ugyanakkor tiszteletben tart bizonyos hagyományos értékeket és a meglévő keretek átforgalmazásával teremt meg azt a szemléletet és gyakorlatot, amelyre az ezredforduló után a gyorsan öregedő japán (és más) társadalomnak nagy szüksége lesz. A magyar szemlélő számára különösen a türelmes alkufolyamatok sikeressége az, ami figyelemre méltó. Kétségtelen tény, hogy a látogató észleli a bőséges pénzügyi erőforrásokat, amikor látja a nemzetközi viszonylatban is drága berendezéseket (fűrésztő gép), és nyilvánvaló, hogy azokban a társadalmakban, ahol hagyományosan magas a nők foglalkoztatottsága és jelenléte a munkaerőpiacon, nem várható el az önkéntes munka ilyen formája a magasan kvalifikált női munkaerőtől. A japán megoldás tehát e tekintetben nyilvánvalóan nem utánozható, a foglalkoztatásterápia azonban olyasmiről, aminek hazai gyakorlatát célszerű lenne bővíteni az ottani tapasztalatokkal. Figyelemre méltó továbbá az állam, az önkormányzat, a nonprofit szervezet közös tervezése, közös pénzalapjainak együttes felhasználása úgy, hogy végül a születő intézmény a nonprofit szervezeté és üzemeltetését az állam/helyi önkormányzat szubvencionálja, a viszonyt pedig szerződések szabályozzák. Bár a japán gyakorlat a szerződéses viszonyt az élet minden területén ismeri, a jóléti szférában ez a jelenség új és a Kanagava Hálózat Mozgalom mindenképpen úttörő szerepet játszik elterjesztésében.

FEKETE JUDIT

A PUCCSSZERŰ IRÁNYÍTÁSI MÓDSZER

(Egy válságkezelő, koordinációs eljárás leírása)

A hazai központi gazdaságirányításnak a '70-es, '80-as években bizonyos válsághelyzetekben tanúsított magatartásának a megfigyelése, az általa alkalmazott kríziskezelési eljárásoknak a vizsgálata során figyeltem föl arra az irányítási szisztémára, amelyet leginkább talán a „puccs” fogalma fed le.

A tapasztalt puccsszerű irányítási módszer leírása túlmutat önmagán: egyrészt további adalékokkal szolgál egy másik, a szakirodalomban korábban már feltárt irányítási módszer, a kampány megismeréséhez. A két módszer egymás ellenpólusaként is értelmezhető, és a jelek szerint egymást kiegészítő eszközként is funkcionált a gyakorlatban. Másrészt a módszer feltárása közben bepillantást nyerhetünk a hazai központi gazdaságirányítás és végrehajtó apparátusa hatalmi játszmáiba, érdekérvényesítési képességeibe. A módszer alkalmazásának bemutatása árulkodik a hatalmon lévők válságészlelési és válságkezelési készségéről és képességéről, a hatalomgyakorlás elveiről és logikájáról, működési mechanizmusainak csapdáiról.

A hazai központi gazdaságirányítás krízishelyzetben tanúsított magatartásának vizsgálatakor használt kutatási módokat alárendeltem a minél hitelesebb valóságföltárásnak. Folyamatában, dinamikájában, összefüggéseiben, kölcsönkapcsolataiban és egymásra hatásukban akartam és igyekeztem vizsgálni a jelenségeket. A kutatás eszközeivel magam akartam a valósághoz igazodni – az objektív lehetőségeken belül, és nem a valóságot akartam a művi eszközökhöz igazítani. Ezért empirikus és teoretikus módon egyaránt építkeztem. Közgazdasági, szociológiai, politológiai, jogi, történettudományi kutatási eszközöket és szemléletmódot egyaránt igénybe vettem, hol az alapvető kontrollhoz, hol a részletek megtalálásához. Így a kutatás forrásanyagául mélyinterjúk éppúgy szolgáltak, mint hivatalos, írott dokumentumok, tények, statisztikai adatok; jelenségek, gyakorlati folyamatok éppúgy, mint jogi paragrafusok, teoretikus tapasztalatok.

A hazai központi gazdaságirányítás és végrehajtó apparátusának e több éves kutatás során megfigyelt magatartását, válságkezelő viselkedését és az empirikus tapasztalatok leírását két korábbi, eddig még publikálatlan kézirat rögzíti.¹

Az alábbi tanulmány ennek az átfogó diagnózisnak nem általános ismertetése. A kutatási eredmények egy apró részlete csupán, egy központi válságkezelő eljárás, a puccsszerű irányítási módszer leírása. Itt is az elmélet és a gyakorlat szintézisére törekedve a tanulmány első része általánosan, második része esettanulmányban tárgyalja és ismerteti a puccsszerűség módszerét.

Ez utóbbi fejezet a konkrét illusztráción túl azért is érdekes, mert olyan központi intézkedést tárgyal, amely a piac felé nyitás első központi lépéseinek egyikeként vonult be a gazdaságtörténetbe: a kisvállalkozások születési körülményeiről lesz szó. Mára a piacgazdaság létjogosultságát úgyszólván senki nem vonja kétségbe. De hogyan jutottunk el idáig? Sőt, hogyan indultunk el ebbe az irányba? A központi gazdaságirányítást, az akkor hatalmon lévőket mi kényszerítette, mi készítette nyitásra? Milyen gazdasági, politikai érvek, érdekek csaptak össze az addig példa nélkül álló intézkedés/döntés körül?

Az akkor tapasztalt magatartásokat, hatalmi játszmákat, kölcsönös függőségeket, gazdaság és politika kapcsolatát a jövőben össze lehetne vetni a '90-es évek hasonló stratégiai jellegű, nagy jelentőségű intézkedéseivel és kulcsproblámaival, a körülöttük megfigyelhető magatartásokkal és jelenségekkel.

Ilyen lehetne például a privatizációk folyamatának, vagy a bankszektor és a pénzügyi szféra területén zajló folyamatok elemzése² stb.

A '80-as és a '90-es évek ezen empíriáinak összevetése és szisztematikus feldolgozása minden bizonnyal számos hasznos ismerethez és felismeréshez vezethetne széles körben.

A tanulmány első, általános része is hasznos viszonyítási alapul szolgálhat. Egyrészt nem kizárt, hogy megfigyelhető bizonyos folytonosság a '90-es évek új kormányzatainak válságkezelő eljárásaiban. A puccsszerű irányítási módszer lehet, hogy kevésbé kötődik ideológiákhoz, mint inkább a társadalmi tevékenységeket koordináló mechanizmusokhoz. A kormányzati magatartásban az állami beavatkozás igénye – különösen krízishelyzetben – ma is jelen van. A nem piaci mechanizmusokkal operáló kormányzati fellépést – jellegéből fakadóan – a bürokratikus koordinálás jellemzi, amely akár melegágya is lehet az általunk tárgyalt puccsszerű irányítási módszer alkalmazásának.

Másrészt az általános rész viszonyítási alapul szolgálhat a központi válságkezelő magatartásban a '90-es években megfigyelhető elmozdulások, változások mikéntjének, mértékének, módjának a regisztrálásához is. Az új kormányzatok idején, a '90-es években mennyiben más a válságészlelési, a válságkezelési készség és képesség, a beavatkozási szándék és ennek elvei, végrehajtási útjai, módjai, eszközei; mennyiben mások a folyamat során tapasztalható érdekérvényesítési és hatalmi játszmák, a végrehajtó apparátus viselkedése, az érintett társadalmi szereplők, csoportok válaszreakciói, mint voltak a '80-as években?

Lehet, hogy ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása közelebb visz bennünket más napirenden lévő témák által jelzett problémák hátterének megértéséhez (is). Például hogy: A társadalmi elit jó részét vajon miért ugyanazok

az emberek alkotják, akik korábban, a rendszerváltás előtt is az elit tagjai voltak? Miért mehetett végbe a rendszerváltás, ha a korábbi elit jó része az új helyzetben is elittag maradt? Miért van új vezetési stílusa, irányítási föllépése az ún. régi vezetői garnitúrához tartozóknak, illetve miért követnek régi vezetési stílusokat, korábbi vezetői beidegződéseket az újonnan jövők? Más szakkal, miért viselkedhetnek másként is a korábbi vezetők, mint régen, illetve miért viselkedhetnek ugyanúgy az új vezetők is, ahogy régen a korábbiak? Vajon mennyire személyfüggő egy vezetői magatartás, illetve mennyiben a pozíció, a helyzet, a környezet, a hatalomgyakorlási elvek és mechanizmusok s egyéb tényezők függvénye a vezetői reakció? Mi áll az ismétlődések hátterében? Milyen társadalmi mechanizmusok, játékszabályok, törvényszerűségek azok, amelyek tovább élnek, hatnak és működnek a személycserék, a rendszerváltozások után is? stb.

Mindezekért gondolom, hogy a puccsszerű irányítási módszer és döntéshozatal leírása nemcsak gazdaság- és politikatörténeti érdekesség s érdemes erről a tízéves kéziratról lefújni a port. Íme a „MŰLT”³:

I. RÉSZ

A PUCCSSZERŰ IRÁNYÍTÁSI MÓDSZER JELLEMZŐI

A puccsszerű eljárás olyan önkényes és erőszakos, ugyanakkor rejtőzködő – lényegét tekintve informális – döntés-előkészítési, illetve döntés-végrehajtási módszert értek, amelyre a következők jellemzők.

1. A központi gazdaságirányítás⁴ többnyire éles konfliktushelyzetben (válságszituációban), politikai stabilitásérzetének csökkenésekor, alkalmasszerűen használja – úttörő jellegű, újszerű (az érvényes gazdaságpolitikai koncepciótól és a korábbi gyakorlattól markánsan eltérő, ha nem azzal egyenesen szembenálló) és politikai jelentőségűnek, nagy horderejűnek minősülő központi intézkedések előkészítése, illetve végrehajtása során. Az adott intézkedések bevezetése – saját megítélése szerint – a pillanatnyi helyzetben erősítheti az uralkodó elit státusát és a politikai stabilitás védelmét szolgálhatja.

2. A központi gazdaságirányítás az általa kitűzött feladat föltétlen és sürgős megvalósítása végett, vagy éppen ellenkezőleg – a leendő tennivaló újszerűségére való tekintettel – az előzetes terv tényleges megvalósításának bizonytalansága miatt az előkészületi munkát kiveszi a normális hivatali keretek közül. A vezetés kiemeli a végrehajtást a szokásos hivatali gépezetből, és mentesíti a végrehatókat a szokásos hivatali utak bejárásától.

3. A döntéselőkészítést, illetve a végrehajtást bizalmas vagy titkos megbízás, utasítás alapján zárt és szűk körű szakértői gárda végzi (részben apparátusbeli, részben azon kívüliek) az ő számukra átláthatatlan, bizonytalan rendeltetéssel. E szakértői gárda végig hírzárlat mellett dolgozik, sőt egyenesen

az intézményes, illetve megszokott keretek között illetékes apparátus háta mögött (annak tudta, véleményezése vagy hozzájárulása nélkül).

4. A bevont szakértőket a munka során függetlenítik a tényleges hivatali beosztásuktól, szakatlanul széles hatáskörrel ruházzák fel; a javaslatételben szinte teljhatalommal rendelkeznek.

Ennek a különleges eljárásnak az alkalmazásával a központi gazdaságirányítás tehát kiiktatja az – egyébként általa többnyire igénybe vett, működtetett – saját konfliktuskezelési gépezetét, és megszegi az intézményesített keretek között érvényesülő magatartás-szabályokat (törvényeket, normákat stb.). Az intézményesített, formalizált keretek áttörésének, a fölépített (bürokratikus jellegű) korlátok (időleges) lebontásának, a vezetés és az apparátus egysége megbontásának, az apparátus megosztásának (résztevők és kívülrekedtek) az ad értelmet, hogy ezek a módszerek kivételes esetben és nagy horderejű változtatások alkalmával a szokásosnál hatékonyabb konfliktuskezelést ígérnek. Ezekkel a módszerekkel azonban a központi gazdaságirányítás egyúttal dezorganizálja is saját rendszerét.

A puccsszerű eljárás azonban nemcsak a központi gazdaságirányítás részéről kockázatos vállalkozás, hanem az abban részt vevő apparátusok számára is az. A hivatali gépezetből és hatalmi hierarchiából csak ideig-óráig kiragadott apparátusok kockázata egyrészt (politikai, ideológiai, hatalmi, szervezeti szempontból is) kényes megbízatásukból, munkájuk bizonytalan kimeneteléből fakad. A résztvevők másrészt nem ismerik valódi megbízóikat, nem képesek azok konkrét szándékainak, céljainak, erőpozíciójának kifürkészésére, és saját feladatuk is gyakran homályban marad előttük. A kockázat harmadik eleme, hogy hiányzik a rájuk bízott feladat teljesítéséhez szükséges tapasztalat, és nincs lehetőségük javaslataik gyakorlati ellenőrzésére sem. Ellentmondás feszül továbbá az újszerű tennivalók és a rendelkezésre álló hagyományos eszközrendszer között.

Mindebből következően nagy a veszélye a eredménytelenségnek. Magyarán az apparátusbeliek számára nagy a belebukás kockázata mind szakmai, mind egzisztenciális értelemben. Ugyanakkor azonban a siker (a szokásosnál gyorsabb hivatali előmenetel, a karrier) lehetősége és esélye is nagyobb a megszokottnál.

Miért kell időnként puccsszerű irányítási módszert alkalmazni?

A puccsszerű irányítás alkalmazására a központi gazdaságirányítás voltaképpen rákényszerül, akár az általa hozott elhatározás föltétlen és sürgős megvalósítása, akár ennek bizonytalansága esetén.

Az első esetben a puccsszerű megoldást azért kell igénybe vennie, mert az apparátus várható ellenállása vagy az intézményrendszer, a hivatali gépezet alkalmatlansága veszélyezteteti vagy veszélyeztetheti a szükségesnek ítélt vál-

tozttatások megtételét. A helyzet paradoxona csupán az, hogy maga a központi gazdaságirányítás építette korábban föl azt a (bürokratikus) intézményhálózatot, aminek ellenében kell hatnia a „puccsnak”. A bürokratikus apparátus és a rendelkezésre álló (ugyancsak bürokratikus jellegű) módszer- és eszköztár ugyanis a centralizált gazdaságirányítási modell szükségszerű terméke – ez teszi lehetővé a gazdasági folyamatokba való totális⁵ központi beavatkozást. A gazdaságirányítást szolgáló eszköz, a bürokratikus apparátus azonban idővel önálló hatalmi tényezővé válik, saját céljaival és érdekérvényesítő képességével a központi gazdaságirányításnak is számolnia kell.

A bürokratikus gépezet jellegzetes sajátosságai: az alacsony kockázatvállalási hajlandóság, a felfokozott biztonságigény és a rutineljárások előnyben részesítése, a mindebből következő merevség, nehézkesség, lassúság kiélezett konfliktushelyzetben elfogadhatatlan a vezetés számára. Krízisszituációban, amikor a végrehajtással szemben alapvető követelmény a változtatás iránti fogékonyság, az újítás kockázatának a vállalása, a rugalmasság, a gyorsaság, a bürokratikus apparátus használhatatlannak bizonyul. Tekintettel arra, hogy a konfliktuskezelésre amúgy is megkésve,⁶ többnyire csak a feszültségek fölhalmozódása és végletes kiéleződése után kerül sor, a központi vezetés – politikai stabilitását féltve – nem tehet mást, mint a – pillanatnyi helyzet követelményeinek megfelelni nem tudó – hivatali gépezetet kihagyja a kiütkeresésből.

A megoldást szolgáló intézkedések eltervezésére, a megfelelő végrehajtásra nemcsak jellege, fölépítése és szervezeti rendszere alapján bizonyulhat alkalmatlannak a hivatali gépezet, hanem ellenérdekeltsége miatt is, amennyiben a tervezett változtatások sértik egy-egy főhatóság (vagy az apparátus egésze) szervezeti, hatalmi érdekeit és fővállalt érdekérvényesítési törekvéseit.

A központi gazdaságirányítás a közte és az apparátus közti nyílt érdekütközést, hatalmi csatározást nemcsak krízishelyzetben nem vállalhatja, hanem általában véve sem engedheti meg: az önálló célokat kitűző apparátus nem fér bele a centralizált központi irányítás eszméjébe. A központi gazdaságirányítás saját kizárólagos hatalmának garantálása végett építette ki a széles főhatósági rendszert, és nem azért, hogy megossza vele a hatalmat. Kizárólagos hatalmának megőrzése érdekében, a status quo védelmében föl kell lépnie a renitenskedő apparátussal szemben. A központi akarat érvényesítésének egyik eszköze a puccsszerű irányítási módszer alkalmazása.

A másik esetben – amikor a központi gazdaságirányítás maga is bizonytalan a tervezett intézkedés véghezvitelében – azért kényszerül puccsszerű irányításra, mert ha netalán menet közben kellene visszakoznia és változtatnia beavatkozási szándékán, az addigi előkészületi munka zavarmentesebben és gyorsabban módosítható, illetve gyorsabban leállítható, ha azt szűk körben, hírzárlat mellett dolgozó szakértők végzik. A hivatali gépezet nagy létszámú apparátusának igénybevétele esetén széles körű főhatósági egyeztetések mellett nagy a „tehetetlenségi nyomatók”. Ennek az esetnek – vagyis az irányítás

beavatkozási szándéka megváltoztatásának – reális az esélye, az említett intézkedéseket ugyanis általában kényszerhelyzet hatására tervezik. Mihelyt oldódik ez a kényszer – azaz javul az általános gazdasági helyzet, csökkennek a válságjelek és nő a vezetés stabilitásérzete –, időszerűségét vesztheti az addig tervezett intézkedés.⁷ A puccsszerű megoldást tolja előtérbe a tervezett intézkedés újszerűsége is. Minél nagyobb horderejű változásokat hordoz magában ugyanis egy-egy intézkedés, annál inkább ütközik a központi gazdaságirányítók (erős) status quo-orientáltságával.

A puccsszerű eljárás és a központi gazdaságirányítás hajlandósága a változásra

Kényszerhelyzetben, politikai stabilitása szolgálatában a vezetés kénytelen belekezdeni a strukturális, érdek- vagy hatalmi viszonyokat érintő, alapvető változtatásokba is. Ezeket a kezdeményezéseket azonban többnyire nem viszi következetesen végig. Ezt már konkrét célkitűzései is előrevetítik. A szóban forgó intézkedések napi aktualitású, rendszerint koncepciótlan, egymástól is elszigetelt részintézkedések maradnak. Erre utalnak továbbá azok a módszerek és eszközök is, amelyeket e feladatok végrehajtására a vezetés kijelöl. Ha például a legmerészebb újításokat, legnagyobb horderejű változtatásokat is puccsszerűen hajtják végre, akkor óhatatlanul a központi gazdaságirányítás vezetési szellemének megfelelően cselekszenek. Ugyanis a puccsszerű eljárást is a társadalmi nyilvánosság kerülése, a titkosság, az utasítás útján való központi irányítás, a jogi eszközökkel történő, ügyintéző jellegű rendezés, az adminisztratív szabályozás jellemzi.

A központi gazdaságirányítás a puccsszerű irányítási módszer alkalmazásakor sem tud – nem is akar – szabadulni a hétköznapi megszokott adminisztratív, bürokratikus megoldásoktól. Általános beavatkozási elveiből ugyanis az következik, hogy az egyes intézkedések során biztosítani kell az elindított folyamat irányíthatóságát és ellenőrizhetőségét, továbbá azt, hogy szükség esetén – „nemkívánatos tendenciák” jelentkezésekor – a folyamat bármikor visszafordítható legyen. Ez pedig a nyilvánosság kizárásával, tilalmak és kötelezések útján biztosítható a leginkább. A végrehajtók közvetlen függősége (az, hogy ők apparátusbeliék, akik ráadásul hivatali karriert szeretnének) garantálja a titkosságot, egyben biztosítja azt is, hogy a föltétlen engedelmesség (munkajogilag is) megkövetelhető és számon kérhető. Jogi eszközök alkalmazásával el lehet érni, hogy az elindított folyamatok központilag kézben tarthatók és szükség esetén visszafordíthatók legyenek. A jog segítségével ugyanis utat lehet törni egy központi törekvés érvényesítésének, ez az eszköz ugyanakkor nem túl veszélyes, mivel a jog kevésbé alkalmas gyökeres gazdasági, társadalmi változások közvetlen előmozdítására. Alkalmas viszont a menet közben esetleg meglöduló változások kordában tartására, mivel finom jogász

disztinkciókkal sok mindent vissza lehet vonni.⁸ Jogi úton visszavehető a már nem kívánt változások, hiszen – vélekedik a központi gazdaságirányítás – e folyamatot is jogi formában indították el.

A bürokratikus jellegű módszerek és a jogi eszközök puccsszerű alkalmazása megmutatja, hogy ebben a gazdaságirányítási rendszerben hogyan fér össze az informális szabályozás a jogi szabályozással. További tanulság, hogy a vezetés készletét érez az informális út formalizálására, „legalizálásra”. A vezetés tehát szükségét látja, hogy a lényegyet tekintve informális út is formalizált legyen, miközben a formalizált keretek által valójában egy pillanatra sem érzi megkötve magát.

A puccsszerű eljárás és a kampány hasonlósága és különbözősége

A puccsszerűen létrehozott jogszabályok, rendelkezések gyakorlati bevezetésénél gyakran informális módszerekkel végrehajtott kampányra is szükség van, részben azért, mert a „puccs” fölkészületlenül találja azt az apparátust, amelyre az intézkedés gyakorlati végrehajtását bízják, és váratlanul éri a társadalmat is. A kampányt általában is hasonló okok teszik szükségessé, mint amelyek korábban a puccsszerű megoldást indokolták. A központi gazdaságirányítás úgy ítéli meg, hogy döntésének gyakorlati megvalósításához és az általa kitűzött célok eléréséhez önmagukban nem elegendők a jogi eszközök és a végrehajtó apparátus bürokratikus módszerei, illetve az apparátus ellenállására számít a döntés végrehajtása során.⁹

Azt, hogy az apparátus ellenállásának leküzdésére a két módszer közül mikor melyikre esik a választás, előre nehéz megjósolni. Úgy tűnik, a puccsszerű irányítás alkalmazása felé akkor billen a mérleg, ha a központi gazdaságirányítás szélesebb körű, élesebb ellenállásra számít a tervezett döntéssel szemben, vagy akkor, ha a döntésben mélyreható változások potenciális lehetősége rejlik, és túllendüléstől tartva, óvatosságból nyúl az irányítás a kampány helyett ehhez a módszerhez. (Puccsszerűen hajtották végre például a nyolcvanas évek elején a vállalati decentralizálást is.) Megjegyezzük azonban, hogy a puccsszerű irányítást némileg elterjedtebben alkalmazzák a döntéselőkészítés és szabályozóalkotás időszakában, a kampány pedig a döntés gyakorlati végrehajtása során fordul inkább elő.

A puccsszerű eljárás és a kampány – mint azt már előbb is hangsúlyoztuk – egymással szoros rokonságban lévő módszerek. Ez első látásra paradoxonnak tűnhet. Ezért vegyük sorra a puccsszerű eljárás és a kampány¹⁰ hasonló és különböző vonásait.

Megítélésem szerint az eddigiek alapján a puccsszerű irányításról és a kampányról egyaránt elmondható, hogy azok az adott politikai és gazdaságirányítási rendszerből következnek, alkalmazásuk a rendszer lényegi, belső sajátosságából fakad. Ebben az értelemben tehát a puccsszerű eljárás – csak

úgy, mint a kampány – nem tekinthető különleges módszernek és eljárásnak, csak a „hétköznapi” módszerekhez képest számít különlegesnek.

Végezetül legyen szabad mélyreható indoklás nélkül is annyit megállapítani, hogy a puccsszerűen előkészített, majd később puccsszerűen vagy kampány segítségével végrehajtott beavatkozás nem képes tartós és átütő eredményt elérni a válság kezelésében. A válság alapvető oka ugyanis abban a centralizált bürokratikus gazdaságirányításban van, amelyben a konfliktuskezelés több rétegű torzítást szenved: egyrészt akkor, amikor gazdasági kérdésekre politikai válaszokat adnak, másrészt amikor ezeket a politikai döntéseket jogi döntésekre támaszkodva igyekeznek végrehajtani. A puccsszerű eljárás és a kampány pedig éppen e hibás irányítási szisztéma eszköze.

A puccsszerű eljárás és a kampány összevetése*

Puccsszerű eljárás	Kampány
A végrehajtás több szintjének magatartását befolyásoló, viselkedését szabályozó, mozgósító erejű, informális irányítási módszer, koordinációs eljárás.	
Szűk körű, titkos mozgósítás zajlik a végrehajtás <i>felső szintjén</i> .	<i>Tömeges mozgósítás</i> zajlik minden végrehajtási <i>szinten</i> , sőt az ügyet a <i>közvélemény</i> előtt is propagálják.
Valamely politikai jelentőségű célt szolgáló döntés feltétlen végrehajtása érdekében alkalmazzák.	
A megkezdésükre adott jel általában bizonytalan vagy ismeretlen helyről származik.	
Nincs egyértelmű közvetítő csatornájuk.	
A célokat és a kijelölt feladatokat általában <i>utasítások</i> írják le. (Bizalmas utasítás, parancs útján való irányítás.)	A célok és kijelölt feladatok általában <i>ajánlások, elvárások</i> formáját öltik. („A kimondott szóval való irányítás.”)
Gyorsított ütemű, nagy lendületű, alkalomszerű (ideig-óráig tartó) végrehajtás.	
A feladat teljesítését „fentről” <i>inkognitóban</i> kéri számon.	A feladat teljesítését szinte mindenki számon kéri (a kormánytól, a politikai szervektől a TV-ig, rádióig, sajtóig stb.)

A központi gazdaságirányítástól „zöld utat” kap.
Mentesül a szokásos hivatali utakon és útvesztőkön való bolyongástól.

Csendesen, diszkréten kerüli meg
a normális hivatali utakat.

Szinte *harsogva*, kérkedve kerüli meg
a normális hivatali utakat.

Akkor folyamodnak hozzájuk, amikor a központi gazdaságirányítás
tart a döntésével szembeni ellenállástól.

A (szélesebb körű) ellenállás
megkerülésével próbál védekezni a
központi gazdaságirányítás.

Az ellenállás *legyőzésével* próbál
védekezni a központi
gazdaságirányítás.

*Nem foglalkoznak a végrehajtók
meggyőzésével* a kijelölt célok
helyességét illetően.

A cél helyességéről a végrehajtókat
(sőt a társadalmat is)
igyekeznek meggyőzni.

Az engedelmesség *utasításra,
parancsra* történik.

Az engedelmeskedés *elvárásra
vagy tömegnyomásra* történik.

A résztvevők közül *nem* mindenki
azonosul egyformán a rá szabott
feladatokkal.

A feladatok feltétlen helyességét
nem mindenki *hiszi el*,
a látszat nem csap be mindenkit.

A résztvevők nyíltan ritkán kérdőjelezik meg a kítűzött célt,

mert a titkosság miatt nincs
lehetőség a tiltakozásra.

mert *nincs tere*,
címzettje a tiltakozásnak.

Az előrelátás, a mérlegelés, a kontroll lehetősége áldozatul esik.

A szűk körű részvétel, a végrehajtás
diszkréciója *objektíve* csökkenti
a kontroll lehetőségét.

Nem *illik* aggódni,
a kampány „köreit” zavarni.

Kockázati tényezők:

Rontja a központi irányítás és a
végrehajtás közötti jó együttműködést,
szétzilálja, megosztja a gépezetet.

A végrehajtás túllendülésétől
lehet tartani.

* Az összevetést a „puccs” lezajlásának időbeli sorrendjében végeztük el.
a táblázat folytatása

II. RÉSZ

A KISVÁLLALKOZÁS BEVEZETÉSÉNEK TÖRTÉNETE

Az alábbiakban a kisvállalkozás életre hívásának körülményeit tekintjük át azzal a céllal, hogy bemutassuk a puccsszerű gazdaságirányítási módszer alkalmazását a gyakorlatban.

A hetvenes évek végén a korábbi is ismert, de addig elszigetelt részletkérdésekként számon tartott problémák hirtelen, egységes problémahalmazá álltak össze a központi gazdaságirányítás szemében. Az eladósodás, az egyensúlyhiány és az alacsony teljesítőképesség valóságos súlyát érzékelve a vezetés kénytelen volt belátni, hogy a jövőben tartós gazdasági visszaeséssel és életszínvonal-csökkenéssel kell számolnia. A felismerésből származó konklúziók rendkívül súlyosak voltak, és drámai módon tudatosultak a vezetés számára. Nyilvánvalóvá vált, hogy föl kell adni az addigi – a szocializmusnak tulajdonított – vívmányokat: a szakadatlan gazdasági növekedést, a stabil fogyasztói árakat, az egyre szélesedő választékú áruellátást, a folyamatos életszínvonal-növekedést, az elért jövedelmek reálértékének a megőrzését és a mindezekből adódó társadalmi biztonságérzetet.

Az is világossá vált, hogy a korábbi rejtett vagy burkolt problémák felszínre kerülése és kiéleződése, a „vívmányok” egy részének kényszerű feladása nem pusztán ideológiai nehézségekkel jár és értékzavart hoz létre, hanem társadalmi elégedetlenséggel is fenyeget. Ez már fölveheti a legitimitás kérdését és veszélyeztetheti a politikai stabilitást. E feszült helyzetben a politikai vezetés elsősorban az életszínvonal és az áruellátás problémájára igyekezett valamilyen megoldást találni, így próbálva a társadalom tagjai számára perspektívát nyújtani, s a (saját szempontjából alapvető) politikai stabilitást megerősíteni.

A Központi Bizottság a fegyelmezett munkavégzésben, a szabadidő „hasznosításában”, az elosztási viszonyokban és a szolgáltatások fejlesztésében jelölte meg az életkörülmények javításának új lehetőségeit.¹¹

A Politikai Bizottság időszaki helyzetértékelése is az életszínvonal és az elosztás kérdésére koncentrált.

Az előkészületek

Az elosztási viszonyokról 1978 szeptemberében vizsgálatok kezdődtek az Országos Tervhivatalban. Ennek keretében vette kezdetét a második gazdaság intézményes áttekintése is. A szokatlan gazdasági helyzet ellenére a hivatali munka a megszokott módon indult: a kijelölt feladat a hivatal számára egy volt a sok közül. Az apparátus a formális keretek között igyekezett végrehajtani a ráosztott feladatot: az áttekinthetetlen második gazdaság áttekintését. Kézelfogható eredmény nélküli, kimért tempójú hivatali munka folyt egészen 1979 közepéig, amikor is a politikai vezetés megelégedte a helybenjárást.¹²

A gazdasági helyzet további romlása és az újabb fogyasztói áremelések miatt feszültté vált helyzetben a – lehetőleg nem tőke- és importigényes – kiút megtalálása sürgőssé vált. A politikai vezetés elégedetlen volt az apparátus addigi tevékenységével, s eredményeket sürgetett.¹³

Ennek következtében a második gazdaság áttekintése is felgyorsult. Elosztásban játszott szerepének vizsgálatán túl már az a kérdés is fölvetődött, hogy miként lehetne az ott végzett gazdasági tevékenységet az első gazdaság számára is kamatoztatni. Ez az új szempont azonban már összeütközött a hetvenes évek gazdaságpolitikájának szellemével, a – főleg az apparátus körében jelentkező – reformellenes mentalitással.

A hivatal dilemmája az volt, hogy miként lehetne kezdeményezőként, mégis „kivülállóként” föllépni; vagyis csökkenteni szeretnék volna azt a kockázatot, amivel a bizonytalan politikai helyzetben megtett reformjavaslat jár. A feladott leckét úgy oldották meg, hogy – inkompetenciára hivatkozva – az Országos Tervhivatal államtitkára utasítást adott egy apparátuson kívüli szakmai bizottság megalakítására.

A kiszemelt kutatókat egyénileg (intézményi háttérük nélkül) hívták meg a bizottságba és saját, már meglévő kutatási eredményeikre hagyatkozó, személyes közreműködésre kérték föl.¹⁴ A beavatott apparátustagok magatartását udvarias távolságtartás jellemezte a bizottsággal szemben. A szakemberekkel leginkább egy kezdő előadó tartotta a kapcsolatot, akinek „se rangja, se mundérja” nem volt, de támogatásáról biztosította a kutatókat; ők azonban nem tudták fölmérni, hogy ez a támogatás hivatalos jellegű-e, avagy sem. Ennek föltérképezéséhez nem nyújtott számukra segítséget a hivatali környezet sem, mert az apparátustól elszigetelten dolgoztak.¹⁵ Nem tudtak arról sem, hogy rajtuk kívül létezett egy másik, hasonló felállású és föltételekkel dolgozó csapat is az Országos Tervhivatalon belül, azzal a feladattal megbízva, hogy a – közvéleményt irritáló és az államra is nagy terhet rozó, alacsony színvonalú – lakossági szolgáltató hálózat továbbfejlesztésén munkálkodjék.

A második gazdasággal foglalkozó bizottság munkája során tehát olyan döntéselőkészítés folyt, amelyben a résztvevők nem tudtak arról, hogy pontosan kiknek és milyen céllal dolgoznak, és hogy munkájuk tényleges döntéselőkészítésnek minősíthető-e vagy sem. A leendő döntéshozók és végrehajtók sem tudták előre pontosan, hogy megszületik-e végül is a döntés, illetve, hogy mi lesz ennek a tartalma, és miként vezetik majd be. Kölcsönösen nagy volt tehát a bizonytalanság. A szakértők ilyen helyzetben készítették el munkaanyagukat 1979 decemberére. Ezt követően a bizottságot szinte máról holnapra fölszámolták, azzal az indoklással, hogy feladatukat teljesítették, munkájuk véget ért.

A menetrendnek megfelelően a szakértői javaslatra támaszkodva az Országos Tervhivatal illetékesei a témáról megírták az előterjesztést, de azt különösebb várakozások nélkül továbbították: nem számoltak az előterjesztésben

foglalt megállapítások gyors politikai elfogadásával. Ehhez hozzájárult, hogy éppen akkor új árrendszer bevezetése volt napirenden. A politikai vezetés részéről ennél nagyobb nyitásnak – józan apparátusfejjel mérlegelve – nem volt realitása. Az előterjesztés azonban a Gazdaságpolitikai Bizottságon keresztül egészen a Politikai Bizottságig (PB) jutott, amely azt – az Országos Tervhivatal vezetőinek nagy meglepetésére – pozitívan értékelte. A második gazdaság mellett kiálló PB elvi, politikai állásfoglalást fogadott el, sőt ajánlásokat is tett a Minisztertanács számára.¹⁶

E váratlan fogadókészségnek összetett okai voltak. A második gazdasággal – vélhetően vagy valóban is – összefonódtak a megoldásra váró problémák szálai: szervezeti méret, hatékonyság, hiány, életszínvonal, rendezetlen ideológiai kérdések stb. A fentiek közül különös jelentősége lehetett a második gazdaság hiánypótló szerepének. 1979-ben ugyanis a kiegyensúlyozott áruellátás biztosítására és az áruhiány megelőzésére hivatkozva hajtottak végre áremeléseket. A vezetés ezért megragadott minden olyan lehetőséget, amely a feltételezések szerint segíthetett elkerülni a hiány elmélyülését, ennek bekövetkezése ugyanis nyíltan megkérdőjelezte volna a kivezető intézkedésként beharangozott központi áremeléseket. A második gazdaság hiánypótló szerepét (erényét) hangsúlyozta a februári politikai határozat is.

E határozat után pár hónapos csönd következett. Az előkészítésről és a PB-határozatról tudó néhány apparátustag ezt a rövid időszakot is határozottan állásidőként élte át. Nem tudta mire vélni a meglepő politikai állásfoglalást követő megtorpanást. Úgy tűnt számára, mintha buborékként pattant volna szét a hirtelen jött szenzáció. A rábízott feladat értelmében ugyanis az Országos Tervhivatal (OT) 1980 áprilisában egyes főhatóságoknak szétküldte az első és második gazdaság együttműködését szolgáló előzetes javaslatokat, véleményt és további ötleteket kérve tőlük. Azok azonban vagy válasz nélkül hagyták, vagy egyenesen kifogásolták az OT javaslatát (a mögötte meghúzó PB-határozatot nem ismerték), e főhatósági „bojkottot” pedig nem kérték számon „odafönn”. E megtorpanás mögött föltételezhetően az állt, hogy tavasszal váratlanul úgy tűnt, oldódnak a gazdasági problémák: javult a fizetési mérleg, nőtt a konvertibilis export, a széles körű fogyasztói áremelés jó áruellátással párosult, politikai feszültség sem érződött. Csönd fogadta az áremelést, a lakosság jól tűrte a válságjelenségeket, a társadalomban fennmaradt a rend. A gazdasági helyzetre vonatkozó hivatalos állásfoglalásokat a föllélegzés, sőt bizonyos optimizmus jellemezte. (A „hallgatásban” szerepet játszhattak a felső vezetésben tavasszal bekövetkezett személyi változások is.)

Év közben azonban kiderült, hogy a gazdasági helyzet javulása múlt illúzió volt, sőt a külső föltételek tovább romlottak. Így újra aktuálissá vált a második gazdaság témája. Nyár elején már számon kérték az előrehaladás hiányát: 1980 júliusában a Központi Bizottság gazdaságpolitikai titkára összehívta a párttag minisztereket, és a februári PB-állásfoglalás ajánlásainak addig elmulasztott végrehajtásáról tárgyaltak. Itt fogalmazódott meg az az elvárás, hogy az ügy sikere érdekében kormányzati programra van szükség.

E megbeszélést követően kiválasztották az Országos Tervhivatal öt-hat munkatársát, és utasították őket, hogy készítsenek a témában sürgős határozati előterjesztést a kormány Gazdasági Bizottsága számára – az ilyen munkára szokásos három hónap helyett körülbelül három hetet adva. A döntéselőkészítők nem értették, hogy miért e hajsza. A feladatot – a kevesek között is többen – „agyrémnek” tartották, amely politikai, ideológiai problémák sorát veti föl. „A feladat végrehajtásához az érintettek politikai megerősítést igényeltek. Nem akarták elhinni, hogy politikailag szabad utat kapott tevékenység bevezetését készítik elő.”¹⁷ Többen félték a politikai felelősségre vonástól: „Volt olyan főosztályvezető, aki egyszerűen azt mondta, hogy ő nem adja az aláírását ehhez a munkához, nem akar ő tíz évig ülni majd a következményekért.”

Az apparátusnak a döntés-előkészítésről informálisan értesülő – még mindig kisszámú – tagjai is vegyes érzelmekkel szemlélték az eseményeket. Egyesek nem tudtak mit kezdeni a tervezett intézkedéssel; mások legyintettek és nevettek az egészen. Akadtak, akik magukon az előkészítőkön gúnyolódtak és epés megjegyzéseket tettek: „Ki áll temögötted, hogy te ilyent csinálsz?”¹⁸ Voltak aggódók is, akik féltették a nagyvállalatokat vagy a szocializmust; voltak, akik drukoltak az előterjesztés sikeréért, de titokban. Kevesen támogatták a munkát és még kevesebben tették ezt nyíltan.

Ebben a légkörben a megfogalmazott javaslatokat maguk az előterjesztők sem a közeljövőre szánták; a fölvezolt tennivalók gyakorlati végrehajtását még a legoptimistábbak is a távlati tervekhez sorolták, s még ennek ellenére is aggodalmakkal terhesen írták az előterjesztést.

A döntés és a részletek kidolgozása

A Politikai Bizottsághoz hasonlóan a Minisztertanács is meglepte, sőt megdöbbenette az előkészítőket: elrendelte ugyanis a javaslatok haladéktalan végrehajtását. Az eltökéltségre utal az, hogy egymást erősítő kettős határozat született. Az egyiket a kormány hozta 1980. augusztus 27-én a fogyasztási szolgáltatások szervezeti formáinak korszerűsítéséről és a magánkisipar szolgáltató tevékenységének fejlesztéséről,¹⁹ a másikat pedig 1980. augusztus 28-án a Gazdasági Bizottság (GB) a kisüzemi termelés és kiegészítő tevékenység továbbfejlesztéséről.²⁰

A sietséget magyarázza, hogy a felső vezetésre nyomást gyakorolt a megoldatlan életszínvonal- és reálbérprobléma. A kétszeres döntéshozatal pedig – a kettős szálon futó döntéselőkészítésen túl – politikai, taktikai megfontolásokkal is magyarázható. A központi gazdaságirányítás ugyanis – bár pontosan nem mérhette föl, hogy konkrétan milyen folyamatokat indít el – azt jól tudta, hogy nagy horderejű és új utakat kereső döntést hozott, amelyben eddig idegennek vagy deviánsnak tekintett értékeket és szervezeti megoldásokat próbált elfogadtatni. Föltételezhető tehát, hogy a szolgáltatások továbbfej-

lesztéséről szóló határozatot általános tájékoztatásnak szánták, amely fölkeszíti az apparátust – és majd a társadalmat is – a nagyobb horderejű másik határozat, a kisüzemi termelésre és kiegészítő tevékenységre vonatkozó döntés elfogadására.

A döntéshozatal után pár nappal az Országos Tervhivatal munkatársainak – az elnökhelyettes vezetésével – már hozzá kellett látniuk a végrehajtáshoz. A megbízottak részleteiben nem ismerték a feszített határidejű GB-határozatot, ezért meglepetéssel fogadták a végrehajtás azonnali elindítását. Az államigazgatás számára a tennivalók első ismertetésére a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságán (NGKT) került sor rendkívül szűk körben: az Országos Tervhivatalon kívül a Pénzügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium és a Munkaügyi Minisztérium képviselőinek a részvételével.

A feladatismertetők nem fordítottak figyelmet a résztvevők meggyőzésére. Szó sem volt a kitűzött célok helyességének indoklásáról, a meghozott döntések elemzéséről. Az érintettek számára világossá tették, hogy a feladatot el- lenvetések és mérlegelés nélkül végre kell hajtaniuk. A végrehajtókat ebben a légkörben a „kérek engedélyt meghunyászkodni” hangulata uralta, amelyben – saját bevallásuk szerint – „akár az ég kékre festését is kiadhatták volna feladatul.”²¹

Az NGKT-n tartott első megbeszélések résztvevői többnyire a fiatalabb (30–40 éves) korosztályhoz tartoztak, akiknek a gondolkodásától (értelemszerűen) nem volt teljesen idegen a fölvezolt feladat. Többen szimpatizáltak a megjelölt célokkal, az azonban előre látszott, hogy a végrehajtóknak menet közben támadásokkal és apparátuson belüli ellenállással is számolniuk kell. Látták, hogy az eredmény érdekében minden bizonnyal taktikázniuk kell majd, és gyakori manőverezésre lesz szükség. Ez viszont harcra kész és kis létszámú csapattal oldható meg leginkább. A szűk körben végzett munka mellett szólt az is, hogy a szokásos hivatali gépezet működtetésével a kitűzött határidők betartása is képtelenség lett volna.

A célszerűség tehát azt diktálta, hogy a végrehajtás kerüljön ki a megszokott keretek közül, és egy befolyásos ember irányítása alatt operatív bizottság végezze a munkát. E megoldás ellen szólt ugyan a kirekesztett apparátusbeli- ek várható sértődöttsége, valamint az, hogy az elszigeteltség miatt elveszhet- nek jó ötletek, elsikkadhatnak fontos észrevételek stb. A kételyek ellenére úgy döntöttek, hogy „rövidre zárják” a végrehajtás folyamatát; úgy vélték, hogy enélkül nem maradna sem idő, sem lehetőség a határozat megvalósítására.

A puccsszerű megoldás logikájának megfelelően az OT-hez tartozó munka- társak szinte teljhatalmat kaptak: közvetlen bejárást az OT legfelső vezetőihez és fölhatalmazást az érdekelt miniszterhelyettesekkel való közvetlen kapcsola- tattartásra. Az érdekelt főhatóságok megbízott képviselőiből szűk körű (50–60 fős) tárcaközi operatív bizottság alakult az OT elnökhelyettesének vezetésé- vel.²² A bizottság munkatársait hírzárlat védte; a résztvevők tevékenységükről nem informálhattak kívülállókat (még az apparátus tagjait sem).

A tárcaközi operatív bizottság alakuló ülésére (1980. december 6-án) minden érdekelt eljött (miniszterhelyettesek és kijelölt főelőadók, előadók egyaránt), és nem helyetteseket küldött maga helyett. Az ismertetett tennivalókat döbönt csönd fogadta. A hallgatóság nagy része akkor értesült először a tervekről, és akkor élte át mindazt, amit az OT-n belül korábban már átéltek néhányan. A bizottság vezetője oldani igyekezett a feszült hangulatot: „A lángost szeretjük, elvtársak, de a lángossütőt nem. Ezt az anomáliát ideje fölszámolni. Ezért vagyunk itt.” Ez az aforizma – az adott szituációban – hatásos volt: az aggodalmak nem maradtak el, a problémák fősorakoztatása sem, de a feladatot a jogszabályalkotók tudomásul vették.

A jogalkotó munka során a kérdések leginkább egy-egy téma és terület közvetlen felelőseinek külön megtartott „zárt ajtós” megbeszélésein és nem a tárcaközi operatív bizottság ülésein dőltek el. Ezt az indokolja, hogy az 50–60 fős operatív bizottság is túl nagynak bizonyult: olykor az üléseket tömeges fecsegő hozzászólások és olyan viták jellemezték, amelyek ritkán eredményeztek megoldást. A precedens hiánya, a főhatósági és személyi pozícióféltés, a nyomasztó felelősség jól kiütközött a bizottsági munkában. Az ideológiai és politikai kérdéseket is óhatatlanul bolygató tevékenység nem élvezett folytonos politikai támogatást a legfelső vezetés, a központi gazdaságirányítás részéről sem.

1981 júniusában azonban (újra) felerősödött a politikai elhatározás: a miniszterelnök magához rendelte és beszámoltatta a kisvállalkozási jogszabályalkotásért felelős vezetőket. Elégedetlen volt a munka addigi előrehaladásával, a felelősöket a tempó meggyorsítására és kézzelfogható eredmények produkálására szólította föl. Ez idő után a miniszterelnök számára hetente kellett az illetékeseknek számot adniuk a végrehajtás előrehaladásáról. Valószínűsíthető, hogy a pragmatizmus felülkerekedése mögött a fizetésképtelenség közvetlen veszélye, valamint a vészjósló külső körülmények (lengyel ügyek, hiteldiszkrimináció) húzódtak meg; a helyzet súlyossága ismét beindította a „tűzoltó gépezetet”.

Ennek következtében a munka rendkívül fölgyorsult: amíg korábban csak a határozatok (szöveg) értelmezése hét hónapig (1980 szeptemberétől 1981 márciusáig) tartott, addig most számos vitás jogi és pénzügyi szabályozási kérdés eldöntésére, a szervezeti konstrukciók többségének érdemi kidolgozására és az előterjesztés megszövegezésére két hónap (1981. június közepe – 1981. augusztus közepe) is elegendő volt. (A közbeeső idő alatt – 1981 áprilisában, májusában – a végrehajtás állt.) Ez minden túlzás nélkül bámulatosan gyors munkára vall. Ezt a hatékonyságot a szokásos államigazgatási gépezettel, a szokásos hivatali utakon és útvonalakban nem lehetett volna elérni.

A kisvállalkozásról szóló rendeletcsomag 1981 augusztusára elkészült tehát. Minden fogyatékosága ellenére frontáttörésnek számított, mivel a szocialista gazdaságtól az idáig idegen (sőt eretnek) vállalkozási formák nyertek legitimitást.

A jogszabálytervezet megszületésében – a kétségtelen politikai kezdeményezésein és fölkaroláson túl – vitathatatlan érdemei voltak a végrehajtásban részt vevő személyeknek is. A kijelölt feladat megvalósítása iránti elkötelezettségüket, szívós kitartásukat, fokozott aktivitásukat – a hivatali kötelességen, valamint a tervezett intézkedéssel való személyes rokonszenven, annak progresszív jellegébe vetett hiten túl – az is motiválta, hogy a közreműködés számukra nem mindennapi érvényesülési lehetőséget is kínált. A szabályalkotók közül többeknek valóban sikert hozott kockázatos „vállalkozásuk”: egyes előadók közül főelőadók vagy osztályvezetők, sőt főosztályvezető-helyettesek is lettek. Volt, aki rangosabb főhatósághoz került; másokat az államigazgatási apparátusból a pártapparátusba kértek át új, felelős beosztásba.

A gyakorlati bevezetés

1981. augusztus 19-én a kormány elé került a kisvállalkozásokról szóló jogszabálytervezet. A Minisztertanács szinte ünnepelte az előterjesztést, dicséretben részesítette a végrehajtást, elfogadta az asztalára tett javaslatokat, és 1982. január 1-től elrendelte bevezetésüket is.

A szenzációkeltés elkerülése végett a kisvállalkozásokkal kapcsolatos rendeletek a Magyar Közlönyben csak részletenként (számonként 2–3 rendelkezéssel), időben elhúzva (1981 szeptemberétől novemberig) jelenhettek meg, a Minisztertanács Tájékoztató Hivatala által meghatározott sorrendben. A napvilágra került központi döntés ettől függetlenül bombaként robbant, és nemcsak a közvélemény, hanem a – hasonlóan tájékozatlan és fölkészületlen – széles párt- és államigazgatási apparátus számára is. A főhatósági apparátus nagy része (vezetők és ügyintézők egyaránt) nehezen tudta befogadni az új intézkedést, és elfogadni a hozzá tapadó új irányítói szemléletet és magatartást. A kisvállalkozások által megkívánt vezérlési stílus (az utasítás, a fennhatóság, a beleszólás, az elvárás, a túlszabályozás elkerülése) idegen volt az apparátus addig alkalmazott munkastílusától, és az új stílus érvényesítéséhez szükséges eszközök is hiányoztak a kelléktárból. Egyeseket aggasztottak a kisvállalkozási szféra kifejlődésének beláthatatlan következményei is.

A döntéshozatal körülményei is általánosan feldúlták a kedélyeket. A pártapparátuson belül azt kifogásolták, hogy ilyen nagy jelentőségű kérdésben előzetesen miért nem kérték ki a párttagság véleményét. Ez a panasz az államigazgatás részéről is megfogalmazódott: „Az államigazgatás háta mögött történtek a dolgok. Puccsot hajtottak végre a hátunk mögött” – fakadt ki az egyik tárca miniszterhelyettese.

A központi rendelkezés főhatósági fogadtatása összességében tehát azt az egy évvel korábbi feltételezést igazolta, mely szerint a mindennapokban használt, és a főhatóságok között széleskörűen elfogadott „játékszabályok” alkalmazásával, a véleményezési, egyeztetési lánc közbeiktatásával, a széles ap-

parátus bevonásával kevés esély lett volna véghezvinni a kisvállalkozás bevezetését.

Részben a döntéshozatal körülményei, részben a döntés által kiváltott heves indulatok következtében a vezetés kampányra kényszerült annak érdekében, hogy intézkedését elfogadtassa, és egyengesse annak gyakorlati megvalósulását. Az apparátus és a társadalom informálására és fölkészítésére külön központi program készült. A főhatóságok vezetői és az illetékes előadók számára tájékoztató előadásokat, tanfolyamokat, eligazításokat tartottak és ismertető-népszerűsítő kiadványokat szerkesztettek. A szervezőknek szinte agitációt kellett kifejteniük az intézkedés elfogadása érdekében. Valamennyi megbeszélésen szükség volt arra, hogy félreérthetetlenül kinyilvánítsák: a kisvállalkozás lehetőségének a megteremtése nem a szocialista társadalom érdekeinek sérelmére történt, hanem éppen ellenkezőleg, azok megerősítését szolgálja.²³

A közvélemény fölkészítésében, a megfelelő társadalmi fogadtatás kialakításában a sajtó és a tömegpropaganda kiemelt szerepet kapott: 1981. augusztus közepén a Politikai Bizottság fölhívta a figyelmet arra, hogy a propaganda és a sajtó tegyen minél többet avégett, hogy a kiegészítő gazdasággal szemben feloldódjanak azok a megítélésbeli zavarok, amelyek akadályozzák a szocialista építés időszerű kérdéseinek megértését. A propaganda ügyeljen arra, hogy megszűnjön az addig tapasztalt egyoldalú (negatív) szemlélet, fölszámolódjon az esetenként még széles körben jelentkező előítélet²⁴ a kistermelés értékelésében.

Ennek megfelelően részletes tematika készült a közvélemény tájékoztatásának módjairól és menetéről. A program ismertetésére és a sajtóra váró feladatok megfogalmazására 1981. augusztus 24-én az MSZMP KB székházában tartott főszerkesztői értekezleten került sor.

Ennek megfelelően a sajtó is ellátta a maga feladatát, beharangozta és propagálta a kisvállalkozást, amelynek a mindennapi működése és működtetése ezután éppoly kalandos és ellentmondásos lett, mint bevezetése. Az ún. „nemkívánatos tendenciák” megakadályozására a kisvállalkozás szabályozásába épített fékek a gyakorlat során a devianciák kútfejévé váltak. A második gazdasággal szemben korábban alkalmazott és innen már jól ismert „húzd meg, ereszd meg” politika a kisvállalkozások kezelésében is érvényesült. Létezésüket a bizonytalanság és a vállalalkozási feltételek megteremtésének az elmaradása kísérte.

A kisvállalkozás, dacolva az eredeti szándékkal és a hiányos működési feltételekkel, más lett a gyakorlatban, mint amivé központilag tervezték alakítani. Továbbá bekövetkezett az is, amitől többen féltek: a kisegítő, kiegészítő gazdaság legitimálásával előreláthatatlan és kordában nem tartható folyamatok indultak el a gazdaságban, a társadalomban, a politikában.

JEGYZETEK

¹ Fekete J. 1984.: *Adalékok a kisvállalkozás jelenségrendszeréhez*. Tanulmánykötet, kézirat TTI, Bp. 250.; Fekete J. 1988.: *Kriziskezelésünk krízise*. Kézirat. TTI, Bp. 430.

² Kiváló lehetőséget kínál ehhez, hogy az MTA Politikai Tudományok Intézetében nemrég fejeződött be egy több éves, nagyszabású empirikus kutatás az „Átalakuló magyar bankrendszer” címmel, amely a főt említett széles körű kutatási módszereket követve, a kisvállalkozásokhoz hasonlóan szintén egy évtized történéseit, jelenségeit, folyamatait átfogva diagnosztizálta a bankrendszert és annak gazdasági, politikai, társadalmi környezetét a kormányzattól az ügyfelekig.

³ A téma napvilágra került már 1990-ben, *Közgazdasági Szemle* XXXVII. évf. 5. sz. (559–572.) és *Acta Oeconomica* 42 (1–2), 55–72 (1990). Kisebb változtatásokkal ez a törzsanyag kerül most az olvasó elé.

⁴ Központi gazdaságirányításon a gazdasági, a társadalmi és politikai rendszer célkitűző, feladatki-jelölő centruma értendő. Ide sorolhatók azok a gazdasági, társadalmi, politikai hierarchia csúcán elhelyezkedő szervek és személyek, akik társadalmi jelentőségű gazdasági döntéseket hoznak. A gazdasági és politikai csúcsovezetés egyetlen gyűjtőfogalomba tömörítését a gazdasági és politikai irányítás szoros szervezeti, személyi és informális összefonódása, együttműködése és nagyfokú egymásra utaltsága indokolja.

⁵ Totális beavatkozási igényen azt értem, hogy a központi gazdaságirányítás döntési igénye teljes körű, azaz kiterjed a nemzetgazdaság egészére (a termelés, a csere, az elosztás és a fogyasztás területére), a gazdaság konkrét részfolyamataira és a gazdasági élet valamennyi szereplőjére.

⁶ A megkésettiséget részben az a vezetői beidegződés okozza, amely egyenlőségelet tesz a politikai rendszer stabilitása és a problémátlanság látszata közé, következképpen amíg elkerülhető, nem vesz tudomást a létező konfliktusokról. Részben pedig a vezetés bizonyos gazdasági folyamatok iránti „hiperérzékenység” áll a háttérben. A központi gazdaságirányítás lényegében érzéketlen az olyan gazdasági folyamatok és jelenségek iránt, amelyek – saját megítélése szerint – közvetlenül nem veszélyeztetik a politikai stabilitást és nem akadályozzák a fontosnak minősített érdekek érvényesítését sem. Ha a vezetés ilyennek véli, akkor hajlamos leértékelni a gazdasági fejlődést mégoly döntő mértékben befolyásoló változásokat is, és akár évtizedekig is hajlandó belenyugodni az ezek nyomán keletkező súlyos és alapvető gazdasági problémákba.

⁷ A pillanatnyi helyzet alakulását követve többször is előfordulhat – még egyetlen előkészítési folyamaton belül is –, hogy egy tervezett intézkedés aktualitását veszve süllyesztőbe kerül, majd újra előkerül onnan.

⁸ Sajó András: *A társadalmi-jogi változás folyamata. Állam és Jogtudomány*, 1983.2.sz. 181–217.1

⁹ Az apparátusnak ugyanis a döntés életbe léptetése után is módja van akadályozni a beavatkozás tényleges érvényesülését. A szabályzók hatásfokát működtetésük közben is módosítani lehet a végrehajtási utasítások segítségével, belső irányelvek kiadásával, működési tapasztalatok szelektív észlelésével, sajátos értékelésével stb.

¹⁰ A puccsszerű eljárás és a kampány összevetésénél Soós Károly Attila kampányfogalmát és kampányértelmezését veszem alapul. Soós Károly Attila: *Terv, kampány, pénz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Kossuth Könyvkiadó, 1986.

¹¹ Lásd az MSZMP KB 1978. április 19–20-i határozatát. „A XI. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól”. (Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Kiadó, 1983., 764–771.)

¹² A gazdaság helyzetét tárgyalva a KB megállapította, hogy „...az irányítás és a végrehajtás minden szintjén ... az eddiginél gyorsabb előrehaladásra van szükség”. (Közlemény az MSZMP KB 1979. június 29-i üléséről. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 1038.)

¹³ „...Szükséges, hogy a központi gazdaságirányítási ...szervek több és konkrétabb kezdeményezéssel ... törekedjenek a kitűzött célok elérésére. (Uo. 1040.)

¹⁴ A bizottság tagjai voltak többek között: Gábor R. István, Galasi Péter, Juhász Pál, Kolosi Tamás, Kenéz Györgyné, Kovács Géza, Manchin Gy. Róbert, Varga Gyula.

¹⁵ A szakértők ténykedéséről egy-két apparátusbeli informálisan értesült ugyan, ők azonban hitetlenkedtek vagy nem vártak sokat a végzett munkájuktól.

¹⁶ Lásd az MSZMP KB PB 1980. február 19-i határozatát „A másodlagos gazdaság szerepéről és fejlesztésének lehetőségeiről”. (Az MSZMP határozata és dokumentumai 1975–1980. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 1113–1116.)

¹⁷ Az idézett interjú részletek abból az empirikus felvételtől valók, amelyet – (az 1. sz. lábjegyzetben említett kutatás keretében) – minisztériumok, országos hatáskörű szervek, érdekképviseletek vezetőivel és a végrehajtásban részt vevő apparátusbeliekkel készítettem. Az interjúk kontrollálását és a folyamatkövetés biztosítását lehetővé tették azok az írott dokumentumok (előterjesztés[tervezet]ek, jelentések, beszámolók, levelek, feljegyzések, javaslatok, bizottsági jegyzőkönyvek stb.), amelyek az MT, ÁTB, GBP, GB, PB, az MSZMP Budapesti Bizottsága és megyei bizottságai, a minisztériumok, az OT, a SZOT, TOT, SZÖVOSZ, KIOSZ, OKISZ, HNF, a megyei tanácsok, Budapest Fővárosi Tanács és az MNB és megyei szervezeteinek a részvételét, álláspontját, föllépését, viselkedését rögzítették a kérdésben a '80-as évek során.

¹⁸ Interjúrészlet, id. kutatás.

¹⁹ Lásd az MT 2019/0980. (VIII.27.) sz. határozatát.

²⁰ Lásd a GB 10009/1980. (VIII.28.) sz. határozatát.

²¹ Interjúrészlet, id. kutatás.

²² A későbbi – közkeletű szóhasználatban ez volt a Pulai-bizottság.

²³ Erre nemcsak az államigazgatáson, hanem a párton belül is szükség volt. Például „1981-ben a pártnak központi eligazítást kellett tartania a megyei párttitkárok részére, hogy ne agitáljanak már annyira a vállalkozások ellen, az nem ellenség” – interjúrészlet, id. kutatás.

²⁴ Lásd az MSZMP KB székházában 1981. augusztus 24-én tartott főszerkesztői értekezletről készült beszédgyorsírói jegyzőkönyvet (sokszorosítás).

FEKETE, JUDIT

The Coup-like Method of Management (The description of a process of crisis management and co-ordination)

Summary

Though systemic change has relegated the events of the 80s to the pages of political and economic history by a marked dividing line, yet almost nothing can be understood of the currently ongoing crises, moreover, we cannot embark upon their successful management and solution either, if we do not explore the past and do not draw the necessary conclusions.

The author, while describing the workings of the political mechanism of the 80s and the behaviour of those in power of those days in crisis situations, offers an insight into those deeply rotted socio-economic mechanisms, regularities and rules of the game which survive, exercise their influence and are in operation even after the change of personnel, managers and systemic changes.

RÉGIÓK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA

Regionális átalakulás a Brit-szigeteken

Szerkesztette: Horváth Gyula

Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1997

A MTA Regionális Kutatások Központja egy sorozatot bocsátott útjára, a „Régiók Európáját”, amelynek második kötete a *Régiók felemelkedése és hanyatlása* (Regionális átalakulás a Brit-szigeteken) címet viseli.

A MTA RKK kétségkívül hasznos vállalkozásba kezdett. A hazai gazdasági átalakulás egyik meghatározó kísérő jelensége a területi egyenlőtlenségek erőteljes megnövekedése lett, amelynek ténye ugyan várható volt, de mértékére senki nem számított.

A regionális politika felértékelődésének másik forrása az EU-hoz történő közeledésünk, illetve csatlakozásunk. Ebben a helyzetben a téma tudományos háttérének művelése nem egyszerűen csak az elméleti tájékozódást szolgálja, hanem a magyar regionális politika megalapozását, ami szükségessé teszi, hogy a szakmai közönség más országok tapasztalatát részletekbe menően megismerhesse.

A brit és ír példa bemutatása kitűnően segíti az előbbi célt. A kötetet Horváth Gyula szerkesztette, aki a szokásos szerkesztői munkán túlmenően a könyv egynegyedét kitevő terjedelemben egy átfogó tanulmányt is közzétett. Ez nagymértékben megkönnyíti az olvasó számára, hogy a később, angol, ír, skót szerzőktől származó, rész kérdésekkel foglalkozó írásokat szélesebb összefüggések közé helyezze. Rendkívül bőséges azoknak a forrásmunkáknak a köre, amelyeket Horváth Gyula feldolgoz, hogy a középkortól kezdve megismerhesse az Egyesült Királyság és Írország régióinak alakulását, természetesen a XX. sz.-i eseményekre téve a hangsúlyt.

A történeti áttekintés kapcsán a szerző mérlegel von a különböző regionális politikai irányzatokról, mindenekelőtt a keynesistáról, amelyet a Munkáspárt érvényesített, illetve a neoklasszikus közgazdaságtanra épülőről, amelyet a Konzervatív Párt követett. A regionális folyamatokba új dimenziót hozott az EK-be történő belépés, amelynek hatásait szintén elemzi a szerző. Ez együtt járt – rész-

ben éppen az EK-csatlakozás következményeként – egy belső decentralizációval.

A 21 egyes rész kérdésekkel foglalkozó tanulmány közül 6 kifejezetten a kötet számára készült. A tanulmányok a regionális politika problematikáját szisztematikusan járják körül. Írország kiemelt hangsúlyt kapott a válogatásban, ami többszörösen indokolt. Ez az ország súlyos csapásokat szenvedett el a történelemben, nagy tehertételekkel indult a fejlődés útján. Ugyanakkor az EU regionális politikájának előnyeit nemzetközi összehasonlításban sikeresen tudja kihasználni, fejlődése a maga egészében is eredményes. Hazai szempontból ezek miatt a körülmények miatt Írország hasznos tanulságokkal szolgál.

Az I. rész az „Átalakuló politikák, régiók és városok” címet viseli. 7 tanulmány elemzi a szerkezet-átalakítás egyes példáit. A brit tapasztalatokat a '70-es évek második felétől ismerhetjük meg, azaz a dezindusztralizáció és terciarizáció időszakát. Írország vonatkozásában viszont az egész modern kori iparosításról kapunk képet. A szerkezet-átalakítás a rurális és periférikus régiókban sajátos problémákkal jár, amit szintén ír példákkal mutatnak be a tanulmányok. A hanyatló ipari körzetek struktúraváltásáról szóló fejezetet természetesen Angliából vették. Újabb vonásokkal gazdagodik az I. rész a nagyváros, történetesen Glasgow átalakulásának leírásával.

A II. rész „A posztindusztriális korszak regionális fejlődésének hajtóerőivel” foglalkozik. Ez a rész szintén átfogja a kérdéskör legfontosabb vetületeit. Az üzleti szolgáltatások regionális szerkezetét az Egyesült Királyság egészében láthatjuk, a csúcstechnológiai ipar fejlődését Nagy-Britanniában. A tercier szektor hatását a regionális fejlődésre Írországban vehetjük szemügyre. Az ír iparosításban a külföldi tőke jelentős szerepet játszott, amelynek regionális hatásai is vannak, amint ezt egy tanulmány kimutatja. Hasonló következtetéseket vonhatunk le az ír turizmus alakulásából. Egy-egy ágazat vizsgálatán túl esettanulmányokat is találunk a

II. részben, az innováció tervezéséről Yorkshire-Humberside régióban és a dél-walesi technopoliszról. Speciális helyzetet hozott a Csatorna-ala-brit tapasztalatai után egy ír rurális térség, Connemara Gaeltacht esetéből a helyi gazdaságfejlesztés stratégiai tervezésére kapunk példát. A helyi önkormányzat kulturális politikáján túl néhány politológiai problémát is vizsgálunk a tanulmányok, úgymint a központi kormányzat és a helyi önkormányzat, valamint a regionális elitek és az európai

regionális politika kapcsolatát. A Skót és a Walesi Hivatal helyzetében a területirányítás olyan szervezetét ismerhetjük meg, amelynek szerepe visszaszorul. Az Údarás na Gaeltachta a már említett rurális térségben működő, a térség fejlesztéséért felelős kormányzati szerv, amely viszont a sikeres tevékenység ellenpéldája.

A könyv tematikájának áttekintéséből láthatjuk, hogy a MTA RKK sorozatának ez a kötete feltétlenül igényt tarthat a szakmai közönség érdeklődésére, figyelmére. Az országszerte gyarapodó regionális gazdaságtani, illetve politikai kurzusok oktatói jól használhatják tantárgyi programjuk kialakításában.

Farkas Beáta

RAYMOND C. KELLY: CONSTRUCTING INEQUALITY. THE FABRICATION OF A HIERARCHY OF VIRTUE AMONG ETORO

ANN ARBOR. THE UNIVERSITY OF MICHIGAN PRESS. 1993. 579 oldal.

A jelen, bemutatott munka egy törzsi társadalom leírását adja, de a szerző neomarxista alapokon elméleti konzekvenciákat is levon a törzsi társadalmakon belüli egyenlőtlenségek kialakulására vonatkozóan. A „premodern” törzsi társadalmakban ugyan antagonisztikus ellentétek nem alakulnak ki, mégis látható társadalmi presztízs megjelenésével együtt a társadalmi differenciálódás az önszabályozó, homogenizációs tendenciákkal szemben. Ezen két tényező: a szegmentáció és a homogenizáció szerepét írja le a szerző Pápua Új-Guinea etoro törzse esetében, mely törzs részletes elemzését olvashatjuk ebben a társadalmi-antropológiai munkában. A munka a szociológusok figyelmére is érdemes, ugyanis alapvetően és konzekvensen társadalmi, szociológiai kategóriákat alkalmaz.

A munka első fejezete a Pápua Új-Guinea Strickland-Bosavi törzseinek kultúráját és az etorok gazdaságának és társadalmának általános képét mutatja be. Kelly rögtön a munka bevezetőjében írja, hogy elvileg a premodern, civilizáció előtti társadalmakban az örök egyenlőség volna adott, majd pedig a társadalmi fejlődés későbbi fázisában alakultak ki az emberek közötti egyenlőtlenségek. Ta-

nulmánykötetében is elsősorban azt prezentálja: annak ellenére, hogy a premodern, törzsi társadalmakban általános a törekvés az egyenlőség felé, ezzel egy időben e társadalmakban is kialakulhatnak és kialakulhatnak társadalmi egyenlőtlenségek. Az etorok törzse vegyes gazdálkodású, azonban a kapás, „swidden”, parlagváltós kertművelés miatt elsősorban a nők munkájára van szükség és a férfi presztízsét társadalmában az határozza meg, hogy így poliginikus házasságban kell élnie és elsősorban a birtokolt asszonyok száma szerint foglalhatja el a maga hierarchikus helyét az etoro társadalomban. A premodern népek homogenitása ellenére elsősorban marxi alapokon azt hangsúlyozza, hogy a törzsi viszonyok közepette is kialakulhatnak társadalmi egyenlőtlenségek.

A munka alapkoncepciója az egyenlőtlenségek kialakulásának bemutatása, azonban több olyan intézmény van a premodern, törzsi társadalmakban, mely az egyensúllyal egy időben az egyenlőséget tartja fenn. A házasság esetében – törekedve a poliginiaira – reciprokális alapokon kölcsönösen választják ki a maguk asszonyait az etorok és így a menyasszonyi váltságdíjak is köl-

csönönsen cserélődnek ki. Elsősorban a reciprokális csere az, mely az etoro társadalmon belül a homogenitást, valamint a vagyon és a fogyasztás esetében az egyensúlyt fenntartja. Például a házi-ásított sertés disznótorja esetében a tiltások, a sertéshúsevési tabuk úgy oszlanak meg a társadalom egyes tagjai között, hogy az egyes vérségi csoportok végül is egyenlően osztoznak a sertés húsából.

Kelly elsősorban premodern, törzsi társadalmat vizsgál és ezzel kapcsolatosan több elképzelést is tévhitnek minősít. Így lényegében az etoroknál is több fajtájú gazdasági tevékenység együttesen jelentkezik, vagyis a „swidden”, parlagváltós kertkultúra mellett ott van még a halászat, vadászat és a gyűjtögetés kiegészítő foglalkozása is. A hal-mergezéses halászat a férfiak tevékenységének területe, ugyanakkor a gyűjtögetés és kapás művelés elsősorban a nők feladata. A vasból, ill. acélból készült eszközök megjelenésével ezen nemek közötti eredeti munkamegosztás felborul. Az acélbaltával és bozótvágó késsel való munka a férfi feladata és ennek következtében a poliginikus berendezkedés ellenére a kertművelés foglalkozásának egy része a férfiak feladatává válik. A képet még bonyolítja az is, hogy az acélbaltá és bozótvágó kés megjelenésével kapás műveléssel még nőtlen férfiak is foglalkozhatnak. Ezzel azt kívánja bemutatni, hogy az európai (ausztrál) kulturális hatások következtében az ősi nemek közötti munkamegosztás miként bomlik fel.

A homogenizációs tendenciák ellenére a morális értékek hierarchiája területén is kialakulhatnak különbségek és egyenlőtlenségek az etorok társadalmában. Így elsősorban a mágia és a tabuk rendszerével szabályozzák, hogy kinek kivel nem lehet kapcsolatot létesíteni. A tabuk és a mágia rendszerén belül is érzékelteti, hogy pl. a „hosszúházak” társadalmának esetében a monogám kapcsolatok voltak a dominánsak, addig viszont a központi fekvésű kertektől távol, az őserdők területén létesített kapcsolatokban a nemi tabuk nem érvényesültek olyan határozottan és itt a heteroszexualitás és a biszexuális kapcsolatok gyakoribbak. A mágiának másik irányító és szabályozó eleme a lélekvándorlás és a lélegzéssel kapcsolatos „hame ah ah” lélek. Így a további, mágiára vonatkozó részletekben is elsősorban a mágia által biztosított egyensúlyról és biztonságról ír, de ezzel egy időben differenciáló szerepét is jelzi. Mindezt a

„Stigma” címet viselő fejezetben mutatja be. Elsősorban mágikus rontások miatt következhetett be valakinek a halála és a rontás gyanúsítottját mágiával „stigmatizálták”. Mint mondtuk, a halált mágikus praktikanak tulajdonították és szintén a megfelelő mágia alkalmazásával állapították meg, hogy ki volt az elkövető, a halált előidéző személy. Ennek megállapításában játszott szerepet a „hosszúház”, vagy pedig a falutelepülés főnöke, a „tafidlo”. Abban az esetben, hogyha valakivel kapcsolatban feltételezték: ő volt a mágikus rontás előidézője és más halálához hozzájárult, akkor az elkövetőnek az áldozat rokonságának kollektíven kompenzációt, jóvátételt kellett fizetnie. Így a vérségi rendszer alapján lerótt váltságdíj (az európai kora-feudalizmusban: a „wergeld”) a szolgáltatások reciprocitásával a társadalom egyensúlyát volt hivatva biztosítani. Ugyanakkor mintegy differenciálódást előidéző tényezőként szerepelt a „tafidlo” alakja, aki közvetítői és főnöki bíraskodási szerepet is játszott a mágia miatti vádaskodási vitákban álló felek között.

A stigmatizációs fejezet után elsősorban a falufőnöki, egyben szakrális szerepet játszó „tafidlo”-k alakját mutatja be közelebbről. Ezek Kelly szerint samanisztikus tudással és hatalommal rendelkeznek, mely samanisztikus tudás a családon belül örökíthető és öröklhető. A „tafidlo”-k vezetői presztízzsel rendelkeznek és klientéival veszik körül magukat. Ezek egyben „utazó” emberek – mint ahogy a szerző mondja – és több településre vagy esetleg törzsre terjedhet ki hatalmuk. Vagyis így hatalmuk települések és törzsek feletti. Rituális vezetők, ők hajtják végre a fiúk rituális beavatását, a „kosa” ceremóniát, valamint sámánisztikus és kultikus szerepük eljátszásához szükséges „sigisato” lélekkel rendelkeznek. A samanisztikus „tafidlo”-k vezérek is egyben, így ők irányítják a kommunális kertek művelését, a „kosa” ceremónia révén ők avatják be a fiúkat – mint ahogy említettük –, a „hosszúházak” főnökei, legfőbb ceremóniamesterek, majd a továbbiakban a háborús konfliktusok esetében is ők a legfelsőbb vezetők. Mindenki hozzászólt ahhoz, hogy a „tafidlo”-nak felügyeleti szerepköre van, vagyis ő felügyeli a közösségi kommunális kertek művelését és aratás idején a gyümölcsök és a banán elosztását ellenőrzi a közönségen belül. Nemcsak a háborús konfliktusok esetén és idején játszanak vezető szerepet, de olyan kis dolgok felett is öröködnék és ítélnének, mint a

disznólopás. Magának a „tafidlo”-nak is megvan a maga gazdasága és mint vagyonos művelő, poliginikus nagycsaládban él több asszonytól övezve.

A szerző a következő fejezetben a gazdasági felhalmozódást és a javak cseréjének jelenségét vizsgálja. Így a „tafidlo”-k kezén nagyobb vagyonok halmozódhatnak fel, nagyobbak kertjeik is és több sertésük is lehet. A javak áramlásában alapvető és fontos szerepet játszik a menyasszony kiváltásáért fizetendő váltságdíj. Az Etorok kezén olyan javak fordulnak meg árúként, mint a szágó pálma, dohány, só és cserepénzként a kagylópénzek jelentkeznek. A szolgáltatások és a javak cseréje reciprokális és ebbe nemcsak a kereskedelmi tevékenység tartozik bele, hanem elsősorban a mágiikus rontások miatti kompenzációk is.

A kötet záró fejezetében marxi vagy neo-marxi értelemben is a Strickland-Bosavi törzsek között az egyenlőtlenségek kialakulását vizsgálja az etorokon kívül még a kamula törzsekénél is. Az egyenlőtlenségek elméletének kidolgozása esetében Collier, Rosaldo, Sahlin és Berreman elképzeléseit szembeesíti az Etorok társadalmának tényeivel szemben. Az „egyszerű” vagy premodern, törzsi társadalmakban – annak ellenére, hogy egalitáriánus alapokon nyugszanak – ezekben is kialakulhatnak különbségek. Az egyenlőség visszaállítását e társadalmak sajátos módon szabályozzák. Az egyenlőtlenségeket elkerülendő – például a vadászati és gyűjtögetői tevékenység zsákmányait – a reciprokális csere és elosztás eszközével osztják szét, a társadalmi egyensúly visszaállítását érdekében. A vadászott és összegyűjtögetett javak elosztásában a rokonsági rendszer működik hajtómotorként, valamint a tiltások és tabuk rendszere is az egyenlő elosztást segíti elő. A tabuk és a rokonsági rendszer szabályozó ereje révén az egyenlő elosztás és a reciprokális csere valósul meg az egyenlőtlenségek kiküszöbölése érdekében egyenlő és reciprokális csereére kényszerülnek a Strickland-Bosavi törzsek, és ahol ez nem valósul meg azonnal, ott maguk avatkoznak be az egyenlőségek is-

mételt kialakítása érdekében. A házasság esetében a megkövetelt menyasszonyi váltságdíj aszimmetrikus cserét és különbségeket idéz elő az etorok társadalmában, akik poliginikus családokban élnek. A házasságot úgy szabályozzák, hogy egymás leánytestvéreit, egymás hűgait és nővéreit az egyes házassági csoportok egymás közül kölcsönösen választják ki poliginikus családjaik kialakítása érdekében. A születő egyenlőtlenségeket a törzsi társadalmak a maguk reciprokális cseréivel szabályozni tudják, azonban vannak olyan területek, ahol a presztízs és az egyenlőtlenség domináló szerepét nem tudják megszüntetni. Így itt elsősorban a „tafidlo”-kra utal a szerző, akik mágiikus sámánok, majd pedig mint a hosszúház és a falvak vezetői, az ő kezükben van a fiúk beavatásának, a „kosa” ünnepsége és ceremóniájának szervezési és lebonyolítási joga. Az egyenlőtlenségek lehetséges likvidálása ellenére a „tafidlo”-k így jelentkeznek „primus inter pares”-ként. Kelly elméleti elképzeléseiben alapvetően Marxra támaszkodik, azonban az etorok társadalmában antagonisztikus osztályellentétek ugyan nem alakulnak ki, de a differenciálódás és a szegmentáció Collier és Rosaldo elképzeléseikhez hasonló módon társadalmukban is látható és kimutatható.

Kelly munkájában egyszerű, egalitáriánus, premodern, törzsi társadalmat vizsgál, ahol az általános homogenitás és egyenlőség (lásd: Rousseau és Locke tanításait) – uralkodik, azonban ebben a marxi és neo-marxi értelemben vett társadalmi egyenlőtlenségek is kialakulhatnak. A mondanivaló neo-marxista jellege abban nyilvánul meg, hogy a jelzett társadalmakban különbségek alakulhatnak ki, vagyis a presztízs és az erények hierarchiájának fabrikálása folyik, de ezen ellentétek nem antagonisztikusak. A törzsi társadalmi rendszerek funkcionálása – elvi és elméleti értelemben is – azon alapszik, hogy az egyenlőtlenségek keletkezését korrigálja, illetve kiküszöbölje a szolgáltatások reciprokális cseréje. Így summázható Raymond C. Kelly kítűnő társadalmi antropológiai könyvének mondanivalója.

Tagányi Zoltán

TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI FOLYAMATOK AZ 1990-ES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Szerkesztette: Kárpáti Zoltán

Budapest 1997. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

Egy újonnan megjelenő kötetnek – az igazán kevés kivételt nem számítva – mindig örülni kell. Különösen olyan időszakban, amikor a kutatás és a publikálás feltételei jelentősen megváltoztak, amikor a kutatók energiáinak egyre nagyobb hányadát kötik le a normál működés fenntartásáért vívott küzdelmek, az anyagi feltételek megteremtéséért tett erőfeszítések.

Ennek a kötetnek azonban nemcsak megjelenése okán jár ki az elismerés, hanem azért is, mert általa úgy alkothatunk képet a kilencvenes évek társadalmi átalakulásának területi összefüggéseiről, hogy egyúttal bepillantathatunk egy kutatóintézet műhelyében folyó kutatásokba. Van azonban egy további oka is a méltatásnak: egy kutatói közösség e kötettel tiszteleg két volt kolléga és barát emléke előtt. A szerkesztő a kötetet Vágvölgyi András és Fogarasiné Torkos Veronika emlékének ajánlja. Megrendítően felemelő gesztus, többet mond bármiféle búcsúbeszédnél. Ők két különböző generáció tagjai voltak ugyan, de mindkettőjük szakmai munkássága összeforrott a Szociológiai Kutatóintézettel, ill. – az 1990-es kettéválást követően – a Konfliktuskutatóval.

Vágvölgyi András mintegy három évtizeden át volt a területi-települési problémák kutatója: a szegedi akadémiai kutatócsoport vezetőjeként, kutatóintézeti főmunkatársként s tanszékvezetőként is mindvégig a vidéki Magyarország – életének utolsó szakaszában főként a kisvárosok – helyzete és élete érdekelte. Élete fő művének azonban talán mégis a *Társadalomkutatás*, az általa másfél évtizeden keresztül szerkesztett folyóirat tekinthető. A pályáját a hetvenes évek végén kezdő Torkos Veronika – tragikusan rövid – munkásságának középpontjában az elmaradott térségek és települések helyzete állott, nagy figyelmet szentelve az ott élők szociális problémáinak.

A kötet szerkesztője a folytonosságot hangsúlyozza azzal is, hogy mindkettőjük kutatási témái (önkormányzatiság, lakossági részvétel, falusi szegénység és munkanélküliség) helyet kapnak a kö-

tetben. Ezek az írások feltehetően nem teljesen ismeretlenek az olvasó előtt, hiszen egy részük már a kötet kiadása előtt, más részük pedig azt követően jelent meg különböző folyóiratokban. A könyv nem tartalmaz ugyan direkt tematikus tagolást, az írások sorrendje, azonban tudatos szerkesztési koncepcióra utal. Ez alapján a másfél tucat szerző tízenegyet tanulmányát négy nagyobb csoportba sorolhatjuk.

1. A kötet bevezető tanulmányai a rendszerváltozást követő társadalmi folyamatokat a *lokalitás problematika* felől kiindulva elemzik. Az idetartozó írásokban inkább az esszéjelleget dominál. *Pálné Kovács Ilona* a lokalitás és a regionalitás összefüggéseit elemzi (*Lokális identitás, regionalizmus, helyi önkormányzatok*). Megítélése szerint az előbbit a széles körű elfogadottság, az utóbbit a bizonytalanság jellemzi ma Magyarországon. A lokalitás mint társadalomszervező elv legitimitását a rendszerváltozás teremtette meg, létrehozva ezzel a helyi hatalomgyakorlás kereteit. Pálné emellett érvel, hogy az ún. széles felelősségű önkormányzati modell megteremtését nem követte a helyi identitás, a helyi demokrácia és mindenekelőtt a civil társadalom várt erősödése. Az új modell konstrukciós problémájának tartja, hogy a helyi és a központi szint közötti érdekartikuláció és irányítás súlytalanná tételével kérdésessé tette a regionalizmus perspektíváit is.

A lokalitás problémakörhöz tartozó további írások a helyi politika, hatalom és gazdálkodás kérdéseivel foglalkoznak. *A. Gergely András* lazán strukturált esszéjének (*Helyi politika rendszerváltás közben*) alaptézise szerint nem történt meg a rendszerváltozás a helyi társadalmakban, azok még mindig egyfajta védekező állóháborúban állnak a fennhatóság folytonosságáért küzdő politikai hatalommal. Miközben a lehetséges jövőt keresi, írását sajátos metodológiai ellentmondás jellemzi. Bár a kultúrantropológiára jellemző idiografikus (minden települési entitás egyediségét hangsúlyozó) megközelítésmód deskriptivitása mellett tesz hitet

– hangsúlyozván, hogy így lehet hatékonyan vitatkozni a hazai településrendszert övező „idealizált képzetekkel” – ugyanakkor sorait éppen hogy a saját maga ideáira épülő erősen normatív megközelítés mód hatja át.

Böhm Antal rövid esszéjében (*Kié a hatalom a falvakban?*) azt az új helyzetet elemzi, mely a helyi hatalmi struktúrát radikálisan átalakító önkormányzatiság térnyerésével alakult ki a falvakban. Kísérletet tesz rá, hogy az *adottság* és az *aktivitás* dimenziói mentén hipotetikus falutípológiát alkotson (*vegetáló* és *kreatív*, ill. *megnyomorított* és *prosperáló* típusokat különböztet meg, attól függően, hogy a kedvező, ill. kedvezőtlen adottságokhoz miféle cselekvési stratégia társul). Igen érdekes, hogy *Albert József* és *Leveleki Magdolna* az önkormányzatok gazdasági tevékenységének jellemzőit vizsgálva (*Önkormányzati szerepváltozatok a kilencvenes évek elején*) már empirikus kutatásaira támaszkodva állítanak fel lényegében hasonló tipológiát. A gazdasági szerepvállalás ideáltípusai alapján *„hárító”, „zsákmányoló”* és *„támogató”* önkormányzatokról tesznek említést.

2. Böhm azonban a gazdasági dimenzió túl a szociológiaiit is hangsúlyozza. Arra figyelmeztet, hogy a rendszerváltás következményei polarizáltak és differenciáltak a falusi társadalmat. Szamba veszi a falusi társadalom csoportjait, a hatalomgyakorlásban való részvételtől biztosan távol maradó leszakadóktól a középrétegeken át a helyi elitig. Véggkövetkeztetése finoman szólva is ambivalens: *„Ma a falu társadalomszerkezete rendkívül kusza, a gazdasága, gazdálkodása válságos, értékrendje instabil. A falvakban ma minden megtalálható; mindenre és mindennek az ellenkezőjére is találhatunk példákat – így reményeink szerint a kibontakozásra is.”* Kutatási eredmények is valószínűsítik azonban, hogy mindez nem csupán magyar jelenség. *Kovács Imre* több poszt-szocialista ország rurális térségeiben végzett összehasonlító vizsgálat alapján (*Életminőség a rurális településeken hat poszt-szocialista országban*) mutatja ki az átalakulás ellentmondásosságában rejlő hasonlóságokat: a falusi társadalom differenciálódását és szegmentálódását, továbbá a romló életminőséget.

A rendszerváltozás és a falusi társadalomszerkezet kapcsolatának hátterében az agrárgazdaság szerkezeti és működési problémái állnak, mint ahogy ezt *Hantó Zsuzsa* és *Anthony Oberschall* ta-

nulmánya (*A piacgazdaság születése: a magyar mezőgazdaság a szocializmus után*) is hangsúlyozza. A tulajdoni viszonyok, valamint a tőke-, a munkaerő- és az árupiac változásai alkalmazkodási kényszerbe hozták a gazdasági szereplőket, a régi különbségek mellé új ellentéteket (pl. a helybéliek és az „idegenek”, a vesztesek és a nyertesek között) hozva. Ez ugyan alátámasztani látszik „a vidéki Magyarország pauperizációja” egyfelől, „az agrárelit meggazdagodása” másfelől képlet érvényességét, ám Hantóék a kelet-magyarországi régiók folyamatos leszakadása ellenére is látnak egy sajátos „ellenerőt”: a vidéki lakosság túlélési ösztönét. *Tagányi Zoltán* írásában (*Állami beavatkozás nélküli mezőgazdaság?*) amellett érvel, hogy az agrárgazdasági „vadvadkapitalizmussal” szemben létezhet másfajta ellenerő is, mint például a mezőgazdasági termelők szövetezései, ill. az állam közvetett szerepvállalásai.

Ladányi János és *Szelényi Iván* tanulmánya (*A társadalom etnikai-, osztály- és térszerkezetének összefüggései az ezredforduló Budapestjén*) úgy viszi tovább a falusi térségek gazdaság- és társadalomszerkezeti változásainak problematikáját, hogy azt szélesebb összefüggésekbe ágyazza. A korábbi írásaikból már ismert néhány paneltől eltekintve eredetien újszerű és vitára is ingerlő hipotéziseket fogalmaznak meg. Ők is hangsúlyozzák, hogy a rendszerváltozást követő folyamatok eltérő (sokszor egymásnak is ellentmondó) hatásokat gyakoroltak a rurális térségekre, ugyanakkor roppant veszélyesnek tartják azt, hogy a magyar településhálózat – megélethetést nyújtani nem tudó – perifériáján egy olyan új településtípus látszik kialakulni, melyre ők a *gettósodó falu* kifejezést használják. A lepusztuló régiók nemcsak a térbeli elkülönülést, hanem a társadalmi zárlat egy sajátos dimenzióját is szimbolizálják: a szerzők szerint ezekben a gettósodó falvakban egy új szociális csoport, a *falusi underclass* formálódik. Attól válnak társadalom alatti osztállyá, hogy nem egyszerűen „csak” munkanélküliek vagy szegények, hanem feleslegesek: a társadalomnak immáron nincs szüksége rájuk, nem számít teljesítményeikre, s ez a tény hosszú távra meghatározza saját maguk és gyermekeik életlehetőségeit. Ladányiék szerint ez a helyzet nemcsak a szociális integráció politikai-erkölcsi normái miatt igényel redistributív jellegű beavatkozásokat, hanem azért is, mert számítani lehet rá, hogy a gazdasági növekedés hatá-

sára megindul a „reményvesztett” páriák tömeges migrációja a nagyvárosok – elsősorban Budapest – felé. A hipotézislánc utolsó elemeként szerzők a nagyvárosi gettók kialakulásának vízióját vázolják fel: ennek valószínűségét a romák példáján (jelentős arányuk a falusi *underclass*-ban egyfelől, a kialakulófélben levő „etnikai” gettó Budapest belső kerületeiben másfelől) keresztül érzékeltetik.

Nem túlságosan pesszimista verzió ez? Nincs ez az egész túldramatizálva? Legalább Comte óta tudjuk, hogy a tudomány egyik lehetséges funkciója az előrejelzés, de eddig meglehetősen ellentmondásos tapasztalatokat szerezhettünk az ilyen előrejelzések (lásd a rendszerváltozás előtt született politológusi „scenáriók”) kognitív értékéről. A helyzetleírás tekintetében nincs túl sok ok a vitára. Az viszont alapállás kérdése, hogy elfogadjuk-e Ladányiék – főleg a jövőre vonatkozó – következtetéseit és a helyzet kezelésére vonatkozó elképzeléseit. Ők egyébként meggyőzően érvelnek amellett, hogy a szegénység és a tartós leszakadás problémáit semmiféle gazdasági növekedés sem oldja meg automatikusan, s ezért a „túrbanizációs” lökést is még időben ellensúlyozni kell a leromlott övezetek és térségek tudatos fejlesztésével.

Habár a kötet legtöbb írása a falusi térségek problémáit elemzi, ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi átalakulás érintetlenül hagyta volna a városokat. Szirmai Viktória a településhálózat korábbi kedvezményezettjeinek tekinthető, a nehézipari fejlesztések nyomában keletkező szocialista újvárosok megváltozott helyzetét mutatja be, egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat alapján (*Közép-európai új városok az átmenetben*). Ezek a települések előnyös helyzetüket a létrehozásukban szerepet játszó ideológiai-politikai okoknak köszönhetők, ám már a hetvenes évektől kezdve megfigyelhető volt pozícióvesztésük. Szirmai szerint a régi rendszer bukása egyben az ő bukásuk is volt (gazdasági, politikai, társadalmi és urbanisztikai értelemben is). A kutatás tapasztalatai megmutatták, hogy a falvakhoz hasonlóan, az újvárosokat sem azonos módon érintették a társadalmi változások. Közülük elsősorban azok bizonyultak életképesnek, melyek sikeresen mozgósították a helyi társadalmak politikai, gazdasági és civil szereplőit.

3. Jellegzetes városi jelenséggel, a hiánygazdaság működési zavarai következtében korábban kialakult informális piacok elterjedtségével és mai

helyzetével két írás is foglalkozik. Sík Endre statisztikai elemzéssel nyugvó (*Az informális piachelyek és a külföldi kereskedők területi elhelyezkedése Magyarországon*) tanulmánya bizonyítja, hogy ezen intézmények elterjedtsége regionális összefüggéseket mutat: előfordulásuk gyakorisága magasabb az ország kevésbé fejlett (főként délkeleti) térségeiben. Czako Ágnes tanulmánya (*Négy város négy piaca*) viszont elsősorban módszertani értelemben érdemel figyelmet. Strukturált megfigyelésre épülő kutatása üdítő kivételt képez a kvantitatív módszerek által uralt magyar szociológiában. Olyannyira, hogy beszámolója egy – a jelenleginél részletesebb – módszertani melléklettel akár oktatási segédanyag szerepét is betölthetné.

A kiskereskedők és a lakossági fogyasztók mellett a gazdasági élet újabb szereplőit, a vállalkozókat, pontosabban a vállalkozásokat mutatja be Jávor István és Rozgonyi Tamás. Közel kétszáz vállalkozóval készített életpálya-interjú feldolgozása nyomán (*Vállalkozás, vállalkozásfejlődés, vállalkozástörténetek*) a felhalmozási stratégiák eltéréseire épülő árnyalt tipológiát állítanak fel, amit esettanulmányokkal is illusztrálnak. A típusok alapját az akkumulációs stratégia domináns eleme alkotja, s bennük visszatükröződik a megváltozott környezethez való alkalmazkodás szinte összes lehetséges változata, a személyes erőfeszítéstől a helyzet kínálta lehetőségig, a legális megoldástól az illegálisig.

4. Tematikailag önálló blokkot alkot a kötet két befejező tanulmánya. Mindkettő a civil társadalom aktivitását (lényegében tehát a kollektív cselekvés problematikáját) helyezi az elemzés középpontjába. Szabó Máté a rendszerváltozás első éveiben lezajlott lakossági tiltakozások sajátosságait vizsgálta Borsod megyében (*„Védekező” helyi társadalom: tiltakozások Borsod megyében [1989–1995]*). Elméleti kereteket is fölvezető, többféle adatgyűjtési technikát felhasználó írásában korrekten módon ismeri el, hogy Magyarországon még az olyan gazdasági és szociális válságövezetek, mint Borsod sem rendelkeznek önálló tiltakozási szubkultúrával. Vári Anna a környezeti konfliktusok példáján mutatja be (*A környezeti döntésekben való társadalmi részvétel és konfliktuskezelés fejlődése Magyarországon*) a rendszerváltozás előtti és utáni állapotokat. Korábban a gazdasági érdekek háttérbe szorították a környezeti érdekeket, majd a rendszerváltozás felé közeledve ez utóbbiak egyre in-

kább politikai töltést kaptak, ezt követően azonban ismét a gazdasági érdekek primátusa érvényesül, s a környezeti érdekek depolitizálódva a helyi szintre csúsznak le. Vári szerint a rendszerváltás után a környezeti érdekek szempontjából problematikus új beruházások során – a lényegében a műszaki-gazdasági szempontok prioritását hangsúlyozó nézőponttal szemben – teret hódított az ún. *piaci* (helyesebb volna inkább megegyezésnek vagy alkujellegűnek nevezni) szemlélet. Ennek lényege az, hogy a beruházás helyszíne az érintett lakossággal folytatott alku eredményeként születik meg. Mi köze ennek a területi problematikához? Vári szerint az, hogy az ilyen megoldások tovább növelik a meglévő területi egyenlőtlenségeket, mégpedig azáltal, hogy rendre az elmaradottabb térségek és települések kénytelenek magukévá tenni a „beruházásért kompenzáció” elvet.

Befejezésül néhány szó ismét a kötet egészéről. A tanulmányok nem azonos színvonalúak? Így igaz. Van néhány tanulmány, amely mintha nem lenne befejezve? Igen, van. Elképzelhető lett volna másfajta sorrendje is az írásoknak? Kétségtől igen. Még egységesebbé lehetett volna tenni a jegyzetek és hivatkozások formáját? Valóban. Nem folytatom, mert ezek a kifogások messze eltörpülnek a kötet érdemei mellett, s ezért további kérdések helyett inkább a szerkesztő és a szerzői kollektíva iránti elismerésemet ismételném meg. Megítélésem szerint a kötet méltó tiszteletadás a két elhunyt kolléga – s mindkettőjük személyes ismerete okán engedtettség meg a szereptávollítás a recenzens részéről – Veronika és András emléke előtt.

Feleky Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte

Tördelés: Ádám Krisztina

Felelős vezető: Freier László

Budapest, 1999. — Nyomdai táskaszám: 9923628

Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás

Műszaki szerkesztő: Marton Andor László

Megjelent: 9,65 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231 — 2522

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

LELT. 2004

Ára: 571,- Ft áfával